

Any 2020

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

EBRE 38 **Revista Internacional
de la Guerra Civil (1936-1939)**

EBRE 38 **Revista Internacional
de la Guerra Civil (1936-1939)**

Número 10, any 2020

Projecto: EDU 2016-76589-R (AEI/FEDER, UE)

Direcció:

Pelai Pagès i Blanch (UB) / Francesc Xavier Hernández Cardona (UB)

Editor:

Rafel Sospedra Roca (UB)

Consell de Redacció:

Alejandro Acosta Lopez (UB), Montserrat Caminal Badia (UB), Maria Feliu Torroella (UB), Ann Elisabeth Wilson (UB), David Gonzalez (UB), Jordi Ibarz Gelabert (UB), David Iñíguez Gràcia (UB), M. Pilar Molina Javierre (IES Montjuïc), Lourdes Prades (CRAI-Pavelló de la República UB), Ramon Naya Ortega (SIDBRINT-UB), Oriol Riart Armatot (Arxiu Històric de les Valls d'Aneu), Xavier Rubio Campillo (University of Edimburgh), Oriol Miró (Recreació DIDPATRI)

Comitè assessor:

Victor Alba (1916-2003), Xurxo Ayán (Universidade Nova de Lisboa. Instituto de História Contemporânea), Dolores Cabra i Loredó (Archivo de Guerra y Exilio), David Ginard i Ferón (Universitat de les Illes Balears), Gabriel Jackson (University of California), Adelina Kondratieva (1917-2017), Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans), Eduard Pons Prades (1920-2007), Svetlana Pozharskaya (Российская Академия Наук / Acadèmia de Ciències de Rússia) (1928-2010), Paul Preston (London School of Economics and Political Science), Alfredo González Ruibal (INICIPIT-CSIC), Francesc Torres i Iturrioz (Artista Visual), Reiner Tosstorff (Johannes Gutenberg Universität Mainz)

Secretaria:

Grup de Recerca DIDPATRI. Universitat de Barcelona
Campus Mundet. Edifici de Llevant, despatx 127.
Passeig de la Vall d'Hebron, 171. 08035 Barcelona
Tel. + 34 934 035 093
Mail: revista.ebre38@ub.edu

Disseny i maquetació:

Xavier Càliz

Portada:

Placa commemorativa dedicada a la memòria de Robert H. Merriman. Corbera d'Ebre.
Mar H. Pongiluppi

ISSN: 1696-2672

ISSNe: 1885-2580

Totes les imatges, excepte indicació contrària, estan sota llicència Creative Commons

Els articles publicats a EBRE 38 recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se de la infracció dels drets de propietat intel·lectual i comercial.

SUMARI

Editorial

Francesc Xavier Hernández Cardona 9

HISTORIA I ARQUEOLOGIA / HISTORY AND ARCHEOLOGY

La gran batalla de llevant: una victòria republicana silenciada

The great battle of levante: a silenced republican victory

Vicent Grau Reig 13

La línia XYZ a la batalla de llevant. Contextualització històrica i projecte per posar en valor la línia defensiva que aturà a l'exèrcit de Franco

The XYZ line in the battle of the Levante. Historical contextualization and project to highlight the defensive line that would stop Franco's army

Alfredo Fornas Pallarés 43

Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albatera (San Isidro, Alicante)

Archaeology of repression, between silence and memory: mass graves in Albatera concentration camp (San Isidro, Alicante)

Felipe Mejías López 69

Caiguda de Catalunya. Refugiats i exili

Fall of Catalonia. Refugees and exiles

Pelai Pagès i Blanch 125

Datos, patrones y narrativas: Nuevas perspectivas sobre la Guerra Civil y la represión franquista a partir de la visualización de datos abiertos

Data, patterns and narratives: New perspectives on the Civil War and Franco's repression from the visualization of open data

Xavier Rubio Campillo / Maria Feliu Torruella / Tania González Cantera 147

Buscant Robert H. Merriman

Searching for Robert H. Merriman

Francesc-Xavier Hernández Cardona / David Iñiguez Gracia / Ann E. Wilson-Daily / Gemma Sebares Valle 169

PATRIMONI, DIDÀCTICA I RECREACIÓ / HERITAGE, EDUCATIONAL AND RECREATION

El Molar. Museografia didàctica en un hospital de la batalla de l'Ebre

El Molar. Didactic museography in a hospital of the battle of the Ebro

Rafel Sospedra Roca / Isabel Boj Cullerell / Julia Castell Villanueva 185

Escultures, memòria i didàctica de la batalla de l'Ebre

Sculptures, memory and didactics of the Battle of the Ebro

Mar Hernández Pongiluppi 209

Galería del re creador. Soldador del Ejército Popular de la República, 1937
Gallery of the reenactor. Soldier of the «Ejército Popular de la República», 1937
Oriol Miró Serra / Diego Muñoz Fe 225

Galería del re creador. Soldador del Ejército «Nacional», 1938
Gallery of the reenactor.
Infantry Sergeant (Platoon leader). Spanish «National» Army, 1938
Daniel Alfonsea Romero / Diego Muñoz Fe 229

MISCEL·LÀNIA / MISCELLANEOUS

Nules, un municipi estratègic a la batalla de Llevant
Nules, a strategic municipality in the battle of Levante
Alejandro Colonques Segarra 235

Editorial

Francesc Xavier Hernández Cardona

Co-director d'Ebre 38

TEMPS DE CANVIS

L'interès per la història de la Guerra Civil espanyola va en augment. Durant anys s'havia instal·lat a l'Estat espanyol un procés d'ingravidesa històrica tendent a minorar qualsevol balanç de la guerra que, d'alguna manera, pogués impugnar el règim del 78. Tanmateix les costures van saltant i la recerca històrica i arqueològica es va desplegant inexorable abastant camps cada cop més amplis. Igualment l'aprofundiment entorn de la socialització de coneixements i tot el relacionat amb la transferència i la innovació. Poden dir que, avui dia, la GCE és un producte cultural que genera interès i riquesa, i aquesta és una tendència que va en augment. La idea que el coneixement de la GCE és important per entendre el present i afrontar el futur està cada vegada més arrelada en l'imaginari de la ciutadania.

En l'entorn polític també es detecten canvis, així l'extracció de les despulles del dictador del Valle de los Caídos, o l'inici de l'obertura de fosses, finalment, a Catalunya, indica, d'alguna manera, una tendència quant a construcció de noves percepcions sobre la GCE. En aquest context de canvi EBRE38 manté el seu compromís, com a publicació científica, de donar llum a aquell llunyà conflicte del segle passat que encara condiona, i molt, el nostre present. Volem expressar al respecte que la nostra voluntat científica és també cívica i d'educació de la ciutadania, amb el benentès que els sabers sobre el conflicte incideixen, també, en la formació d'una ciutadania de qualitat. Com també tenim la convicció que cap futur democràtic es pot construir partint de la ignorància i l'oblit. En aquest sentit continuarem treballant en un sentit ampli, en el context d'Història Pública i d'Arqueologia Pública per donar a conèixer perspectives i punts de vista sobre la GCE i el seu patrimoni.

El nostre interès és diversificar el tractament dels més diversos objectes d'estudi i coneixement. En el present número tractem la batalla de «Llevant», i també el desplegament de la línia XYZ, que està cridada a ser recuperada i a esdevenir un referent del patrimoni de la GCE. S'aborda també un tema poc usual: el dels camps de concentració del Franquisme a partir dels darrers estudis sobre Albaterra, un lloc de brutalitat i barbàrie que durant decennis ha estat oblidat i ocultat. Tractem noves perspectives sobre la caiguda de Catalunya, els refugiats i l'exili, i obrim la porta a una nova línia d'humanitats digitals a partir d'un article sobre les dades obertes de la repressió franquista. Incorporarem un treball singular sobre els esforços que es van fer per recuperar les restes de Robert Merriman a Corbera d'Ebre, i que, malauradament, no van donar resultats. Ens fem ressò de la museïtzació didàctica de l'Hospital del Molar, que allotja, sense dubte, la més im-

pressionant col·lecció de sanitat i cirurgia de guerra de tot l'estat, i també donem veu als esforços de monumentalització in situ, a partir d'elements de memòria commemoratius, i fem la nostra contribució al món de la recreació amb un article d'orientació per formar recreadors de qualitat.

Agraïm la col·laboració de tots els autors i col·lectius que han fet possible aquest nou número, i esperem seguir comptant amb la vostra col·laboració.

HISTORIA I ARQUEOLOGIA / *HISTORY AND ARCHEOLOGY*

La gran batalla de llevant: una victòria republicana silenciada

The great battle of levante: a silenced republican victory

Vicent Grau Reig

Universitat Jaume I de Castelló

Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals

✉ vicent_grau@yahoo.es

Rebut: 12/05/2020

Acceptat: 28/06/2020

Resum

Les annexions imperialistes de Hitler a Europa, com ara, Àustria, els Sudetes, etc., a la primavera del 1938, crearen unes condicions que feien molt possible l'inici de la Segona Guerra Mundial. Negrín va pensar, llavors, que les democràcies europees occidentals necessitarien com aliada la Segona República Espanyola. L'ajuda de les democràcies en eixe context faria possible el guanyar encara la Guerra Civil al feixisme internacional. Eixa possibilitat, però també les mesures mampreses pel també Ministre de Defensa, a proposta de Vicente Rojo, varen ser les principals causes de la recuperació de la moral i de la capacitat de resposta de l'Exèrcit de Llevant. L'eslògan triat pel nou Govern —un Govern de Guerra sense Prieto—, hi fou resistir es vèncer. La Batalla de Llevant, doncs, s'inicià amb aquest context històric i a les comarques de Castelló començà el 18 d'abril de 1938. Especialment en aquests indrets s'hi donà una resistència republicana heroica, ja que es va imitar l'eslògan de «No pasaran» de la defensa de Madrid. Aquesta resistència numantina aconseguí deturar forçosament el general franquista Aranda al riu Sant Miquel, al voltant de 40 dies. Aquesta petita victòria defensiva va fer possible la construcció del gran cinturó defensiu de la XYZ, a 35 km. de la ciutat de València. Va ser aquí on es donà la gran topada de la Batalla de Llevant, entre el 13 i el 25 de juliol, on el general Garcia Valiño, el CTV i el cos d'exèrcit de Solchaga s'estavellaren davant de les defenses republicanes de la XYZ. El resultat fou una victòria defensiva de l'Exèrcit Republicà sobre els insurgents franquistes.

Paraules clau: imperialisme, resistència, línies de defensa, victòria defensiva, Exèrcit Popular.

Abstract

Hitler's imperialist annexations in Europe during the spring of 1938, such as Austria, the Sudetes, etc., created the conditions that resulted in the start of the Second World War. Negrín, at the time, thought that the western European democracies would need the Second Spanish Republic as an ally. That support from democracies in this context would make the victory against international fascism still possible in the Civil War. That possibility, along with the measures taken by the Minister of Defense, proposed by Vicente Rojo, would be the main reasons for the recovery of strength and responsiveness by the Spanish Republican Army. The slogan chosen by the new Government, a War Government without Prieto, was "to resist is to win" (resistir es vencer). The Battle of Levante started within this historical context and, particularly in the regions of Castellon, it started on the 18th of April of 1938. Specially in those locations the republican resistance was heroic and followed the slogan «They shall not pass!» (no pasaran) from the Madrid Defense. This "Numantine resistance" managed to forcefully stop the advances of Aranda, Francoist General, at the Sant Miquel river, for around 40 days. This small defensive victory made the construction of the great defensive line of the XYZ possible, 35km from the city of Valencia. It was here where the Battle of Levante took place, between the 13th and 25th of July, where the General Garcia Valino, the CTV and Solchaga's army ran into the Republican defense of the XYZ. The result was a defensive victory by the Spanish Republican Army over the the Francoist insurgents.

Key words: *imperialism, resistance, defensive line, defensive victory, Spanish Republican Army.*

INTRODUCCIÓ: EL CONTEXT HISTÒRIC DE LA BATALLA DE LLEVANT

Aquesta ofensiva rebel de la primavera del 1938 per a conquerir València, més que no pas una batalla oblidada és una gran ofensiva silenciada, perquè no li interessava a la historiografia franquista parlar-ne, atès que el resultat que va tenir va ser el d'una derrota franquista.

Tal i com ha apuntat Ramón Salas Larrazábal, el que no hi participaren les principals figures del Partit Comunista d'Espanya: Lister, Modesto, Tagueña, etc., li va restar importància a la més exitosa i interessant de les actuacions de l'Exèrcit Popular (2006 2.693): «La ausencia en la batalla de los «divos» del PC restó mucho brillo a la más destacada de las actuaciones del Ejército Popular durante la guerra, a la que apenas dedican unas líneas la inmensa mayoría de los libros».

El coronel Leopoldo Menéndez, conjuntament amb el general Miaja, en el pla militar, són els protagonistes principals d'aquesta gran victòria defensiva. Cap dels dos era comunista, tampoc ho era el cap de l'Alt Estat Major republicà, en Vicente Rojo; per tant, no és cert que el segon Govern de Juan Negrín i l'Exèrcit Popular, tal i com s'ha criticat

sempre, eren totalment dominats pel PCE, més prompte el poder aleshores era una mescla de socialistes de Negrín, comunistes i republicans d'Azaña.

El Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals de la Universitat Jaume I de Castelló considerem que hi ha una profunda interrelació entre les dues grans batalles: la de Llevant i la de l'Ebre, atès que en totes dues els autèntics protagonistes van ésser l'Exèrcit Popular de la República, és a dir, aquella mescla de soldats de lleva, de milicians voluntaris, però també d'una gran part de la societat civil republicana que col·laborà com a voluntaris en la construcció de trinxeres, búnquers, pous, etc. Totes dues batalles, a més, hi formaven part del projecte global de Vicent Rojo que consistia en prendre la iniciativa militar, tot defensant el nou Govern Negrín, i, al mateix moment unir novament el País Valencià i Catalunya.

No podem oblidar que mitjançant l'inici de la gran Batalla de l'Ebre, la nit del 24 al 25 de juliol, es va consolidar la victòria republicana en la Batalla de Llevant, però al mateix temps el projecte de Rojo incloïa una contraofensiva de l'Exèrcit de Llevant per ajudar a l'Exèrcit de l'Ebre i detraure forces franquistes a fi de poder confluïr en la seua avançada tots dos exèrcits, si l'operació sortia bé, a Castelló.

Altrament, totes dues batalles i la mateixa Guerra Civil en conjunt, són bàsicament conseqüència de les tensions internacionals i dels enfrontaments que es patiren a l'àmbit europeu entre el feixisme ascendent i hegemònic, les democràcies en crisi i el comunisme gairebé totalitari de la Unió Soviètica.

La majoria dels historiadors estan d'acord en afirmar que si Franco haguera ordenat conquerir primer Catalunya, en lloc de Castelló, Sagunt i València, la Guerra Civil s'haguera acabat en maig de 1938. La victòria defensiva en la Batalla de Llevant i la gran resistència en la Batalla de l'Ebre, van salvar, doncs, durant gairebé un any, la República.

Hitler, amb les annexions d'Àustria, el 13 de març i després amb l'ocupació dels Sudets, posà la situació a Europa molt a prop de provocar la Segona Guerra Mundial. En aquest context històric, per a la Unió Soviètica, la guerra espanyola es va convertir, d'aleshores ençà, en una qüestió només secundària i, per tant, va disminuir la seua ajuda a la República. No volia molestar a la conservadora Anglaterra de *Chamberlain*. Llavors, com a conseqüència d'això, l'URSS estava més interessada en realitzar una possible coalició amb les democràcies burgeses contra Hitler i Mussolini que no pas en intervenir més intensament en la Guerra Civil espanyola, tot i que no va deixar del tot el seu suport a la Segona República.

No obstant això afavorí la República el que el 13 de març el socialista *Leon Blum* fou nomenat President del Consell de Ministres. Com a conseqüència de les gestions de Negrín davant el Govern francès aquest va obrir la frontera; la qual cosa va permetre, encara que molt insuficientment, el rearmament de l'Exèrcit republicà de Maniobra.

Dintre de l'Estat espanyol el 6 d'abril es presentava el nou Govern de Negrín, després d'una crisi política profunda al si del primer, produïda per l'enfrontament entre les dues postures dintre del Govern: per un costat, la derrotista i pactista de Prieto i Azaña; per l'altre, la de Negrín, amb els seus seguidors socialistes i el Partit Comunista que eren

partidaris de la resistència total. Aquesta crisi va tenir com a principal conseqüència la dimissió de Prieto. Aquest era un Govern de Guerra, més plural i unitari; perquè tornaren a participar-hi els sindicats.

En aquest context històric aquest Govern assumí l'eslògan: «Resistir és vèncer», és a dir va prendre la decisió de resistir i continuar la Guerra Civil, perquè a Europa hi havien condicions d'un començament de la Segona Guerra Mundial i, llavors, les democràcies, tal i com hem dit, necessitarien de la República. L'objectiu bàsic, doncs, era resistir, per a després amb l'ajuda internacional atacar i vèncer.

1. L'ARRIBADA DE CAMILO ALONSO A LA MAR MEDITERRÀNIA PER VINARÒS

El 15 d'abril del 1938, a les 8 del matí, una columna de la 4a Divisió de Navarra, comandada pel general franquista Camilo Alonso Vega, sortia de Cervera del Maestre i a les 3'30 arribava a la Mediterrània per Vinaròs i Benicarló. En canvi, l'Agrupació de Rafael García Valiño ho faria per l'Alcanar.

Com a conseqüència d'això no sols el territori de l'Espanya republicana s'havia partit en dos sectors incomunicats, sinó que, a més, la situació del republicà Exèrcit de Manobra era d'esgotament, de pèrdua d'efectius i de manca de moral.

El dia 10 d'abril de 1938 el Quarter General de l'Exèrcit del Nord rebel, comandat pel general Fidel Dávila, havia dictat la Instrucció General nº36, amb l'ordre d'ocupar tot el territori entre Sant Carlos de la Ràpita i Sagunt¹.

Amb aquesta decisió es palesava- segons molt historiadors, entre ells cal citar a Àngel Viñas (2006 323-368), Hilari Ragner (1999)- que Franco no atacava Catalunya perquè volia allargar la Guerra Civil, atès que això li permetia, entre d'altres coses, domar els seus propis generals, tot imposant-los una tàctica militar contra la seua voluntat; però també ho feia perquè aquesta decisió li permetia exterminar a l'esquerra republicana d'una manera més convencional i no pas per afusellaments massius en forma de reacció i venjança, tal i com va succeir. No obstant això, encara és un tema de de controvèrsia i de debat

Així doncs, tal i com ha afirmat Joan Villarroja², el cap de l'Estat franquista havia decidit, en contra de gairebé tots els seues generals, Juan Yagüe, Alfredo Kindelán, Juan Vigón i José Solchaga atacar primer el País Valencià i apoderar-se de Castelló, Sagunt i tot seguit de València. Aquesta resolució fou, doncs, molt més per motius polítics i personals que no pas per raons militars.

1. Arxiu Municipal de Cadis, Fons Varela (AMCFV), Document 21-250.
2. VILLARROYA, Joan. 2018. *La Batalla de Llevant. La més desconeguda de les grans batalles*. Ponència donada en la UJI dintre del Congrés de la Càtedra Interuniversitària titulat «*La Batalla de Llevant. Un retrobament amb la Història i la Memòria Oblidada*». Actes en impremta.

La situació de les tropes republicanes era molt preocupant. Cal recordar que la retirada en les darreres localitats del Baix Maestrat, com ara a Chert, Cervera, Càlig, etc., a la fi de la Batalla d'Aragó va ser molt caòtica; perquè, fins i tot, aquestes tropes desbordades hi van abandonar 6 tanques T26. Aquesta desbandada i la posterior canvi de posició dels soldats de l'Exèrcit de Maniobra ha estat també confirmada i explicada per la història oral: «Els rojos fugien per tots els costats quan baixaven les tropes nacionals des de Sant Mateu.[...] després en la Salzadella, oferiren una gran resistència i mataren a molts nacionals»³.

El republicà Exèrcit de Maniobra, per tant, es trobava en una greu situació de demoralització i de pràctica derrota, als volts de l'arribada a la mar de les tropes franquistes de Camilo Alonso Vega. Segons ha explicat Ramón Salas Larrazábal, en conjunt, l'Exèrcit Popular de la República havia perdut en la Batalla d'Aragó més de 7 divisions i s'havien dissolt tres cossos d'Exèrcit (2006 2152): «La batalla [d'Aragó] havia originado la disolución de tres cuerpos de ejército: XII, XVIII i XX, siete divisiones: 24^a, 31^a, 41^a, 42^a, 47^a, 68^a y 72^a y diez brigadas...».

L'Estat Major Central de l'Exèrcit Republicà aleshores havia previst que les dues direccions d'atacs possibles dels enemics havien de ser-hi: Barcelona o València, per tant el front havia de continuar en una de les dues direccions.

En un principi l'estratègia franquista es plantejà iniciar la Batalla de Llevant tot atacant amb només dos cossos d'exèrcit, el de Galícia i el de Castella. El de Galícia, comandat per Antonio Aranda (amb les divisions 4a de Navarra, 83a, 84a i la 55a) i que ho faria pel nord del País Valencià, en concret des de Benicarló; el de Castella, manat per Enrique Varela (amb les divisions, 5, 15, 52, 81, 82, 85 i 108), que havia de fer més tard, el 23 d'abril de 1938; però per les comarques de Terol, tot seguint després la carretera Terol-Sagunt. Ambdós cossos d'exèrcit confluirien a Sagunt, i llavors, després de cercar i destruir l'Exèrcit republicà de Maniobra tot seguit marxarien plegats per a la conquesta de la ciutat de València.

Així doncs, a partir del 18 d'abril del 1938 el general franquista Aranda s'enfrontava al molt desgastat Exèrcit de Maniobra comandat pel coronel Leopoldo Menéndez. Segons Francisco Ciutat —membre de l'Estat Major de l'Exèrcit de Maniobra— aquest Exèrcit republicà estava format per l'anomenada *Agrupació de Costa* que defensava la direcció de Vinaròs-Castelló, tot seguint la carretera de la costa, amb les divisions 41, el que quedava de la 47 i la L després s'incorporaria la 6a. Aquesta unitat militar en conjunt estava comandada pel tinent coronel Garcia Vallejo. A la seua dreta, tot seguint la carretera de Sant Mateu-Castelló, actuava el cos d'exèrcit XXII, manat pel coronel Juan Ibarrola Orueta, però amb només una divisió, la 19a i una brigada solta. Per l'interior, des d'Ares a Ejulbe, s'encarregà de la defensa el cos d'exèrcit XXI, manat pel tinent coronel Cristóbal Errandonea, amb només la divisió 25 i restes de la A.

3. CDRMHL de l'UJI, entrevista oral a Ortiz Viñés, Ángeles, feta per Rosa Monlleó i Vicent Grau, data: 30/12/2013.

Altrament, estava la Divisió 70a republicana en Albocàsser, que segons Ciutat citat per Edelmir Galdón (2010 53) col·laborava amb la població local del poble: «La División 70, reforzada, convertida en agrupación Toral y subordinada directamente al mando del ejército, se encargaba de asegurar a toda costa la defensa de Albocacer, movilizando a la población local y cubriendo el flanco del XXII Cuerpo de Ejército».

El Govern republicà per atendre les noves necessitats de recursos humans després de la desfeta d'Aragó mobilitzà 3 noves quintes, la 28, 27 i la 41, tal i com hi figura en la Gasetta del 13 d'abril de 1938. A més a més, el 28 de maig es cridaren les quintes: 25 i 26. Així doncs, per a suplir les noves demandes de recursos humans es feren en total de 5 noves llesves.

3. LA RECUPERACIÓ DE LA MORAL DE L'EXÈRCIT DE MANIOBRA

Per a millorar el comportament i la moral de la tropa el coronel republicà Leopoldo Menéndez, comandant en cap de l'Exèrcit de Maniobra, proposà una sèrie de punts a Vicente Rojo on hi figuraven tots els canvis que calia fer per a revertir la situació i aconseguir una millora en la moral i en l'operativitat de la tropa.

Calia, segons el mencionat militar, corregir alguns dels seus principals defectes, tot i que ell venia actuant en aquesta línia al llarg de la Batalla d'Aragó, tal i com es pot demostrar resseguint les seues pròpies instruccions particulars dirigides als oficials i soldats del seu Exèrcit.

Una de les necessitats més importants era acabar amb la indisciplina d'algunes de les unitats militars i dels propis soldats. En segon lloc, era imprescindible evitar la descoordinació entre els diferents comandaments militars. Acabar amb les desbandades, en els combats mitjançant l'organització de les anomenades línies de resistència o de defensa.

També calia multiplicar els centres de recuperació de soldats i millorar la seua instrucció a través dels CRIMs (Centres de Recuperació, Instrucció i de Mobilització) i dels centres d'unificació i recuperació, Mallench Sanz, Carlos (2013).

Totes aquests mesures, i d'altres, van ser presentades pel general Vicente Rojo en els dos informes que va elevar a Juan Negrín, com a Ministre de Defensa, el 10 d'abril de 1938. En el seu primer informe, Rojo va fer una mena d'anàlisi de la situació global de l'Exèrcit Popular de la República i de les possibilitats reals a partir de les noves circumstàncies donades per la nova derrota en la Batalla d'Aragó⁴. En el seu segon informe pre-

4. Veure el Document N° 1: La situación general el 10 de abril, según dos informes del general Rojo al Ministro de Defensa citats per MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. 1977. *La ofensiva sobre Valencia*, Servicio Histórico Militar. Monografías de la Guerra Civil, N°1. Madrid: San Martín, pp.199-217.

sentava al Ministre una colla de mesures que s'havien d'aplicar i convertir en decrets i lleis per a reorganitzar no sols l'Exèrcit de Maniobra, sinó el conjunt de tot l'Exèrcit Popular de la República i millorar la seua eficàcia, però, sobretot, la seua moral.

Totes aquestes mesures s'hi van convertir en decrets i instruccions ministerials⁵. Així doncs, el 16 d'abril, un dia després del tall del territori republicà, l'Estat Major Central va dictar una Ordre General, mitjançant la qual es constituïa *El Grup d'Exèrcits de la Regió Central-Sud* (GERC). Al mateix moment s'anomenà cap d'aquesta nova unitat militar el general José Miaja, heroi de la defensa de Madrid. També es constituí per a Catalunya el GERO.

Aquesta fou una decisió molt encertada, ja que d'aleshores ençà, l'heroi de la victòria en la Batalla de Madrid, el general Miaja, es bolcarà materialment per fer front a la nova situació d'esgotament i de desorganització de tots dos exèrcits que participaren en la Batalla de Llevant: el de Maniobra i el de Llevant; tot aportant tropes fresques de la regió central i realitzant la reorganització del front de Madrid. Llavors aquesta realitat de l'ofensiva envers la ciutat de València entrava dintre de la seua responsabilitat, com a comandant en cap del conjunt del GERC. Dit altrament, Miaja es plantejà repetir aleshores l'èxit que ja havia aconseguit en la defensa de Madrid, per tant l'Exèrcit de Maniobra i l'Exèrcit de Llevant tindrien l'ajuda de tots els recursos que estaven al seu abast, especialment, les 18 divisions de l'Exèrcit del Centre.

Segons els informes de Rojo, ja mencionats, calia també redoblar els centres de recuperació i de concentració per aplegar els soldats que havien abandonat el front. Així doncs, la ciutat de Castelló, que era un CRIM, es convertí d'aleshores ençà en el centre de concentració de tropes, mobilització, instrucció, però també de resistència de les comarques del nord del País Valencià.

En resum, calia impulsar, segons el mencionat informe, un Exèrcit més popular i disciplinat, que contés amb la participació i col·laboració de sindicats, partits i les autoritats. Així doncs, Vicente Rojo hi dirà segons ha comentat Ramón Salas Larrazábal (2006 2597):

Erróneamente se había desarrollado la creencia de que nuestro Ejército había llegado a un grado de organización suficientemente sólido para sostener por sí mismo la guerra [...]. El País, [...] se encuentra en su totalidad en guerra y es preciso que no solo el Ejército, sino todos los organismos del Estado y todas las actividades de la vida ciudadana se regulen por normas y procedimientos de guerra que en todo momento den al ciudadano la sensación del peligro para su libertad y para su propia vida los deberes de guerra.

Era precís, a més a més, assegurar la rereguarda, tot aplicant mesures de guerra. Així doncs, el mateix dia de l'arribada de les tropes franquistes a Vinaròs, el 15 d'abril de

5. *Ibidem*. Veure Ministerio de Defensa Nacional: Lligall 507, carpeta 1.

1938, el coronel Menéndez ja va donar una «instrucció reservada» on hi ordenava a tots els comandaments republicans la necessitat d'impedir l'avanç de l'enemic en direcció cap el sud, és a dir, cap a València; tot conservant, al preu que fos necessari les posicions ocupades. Aquesta instrucció anava en el sentit de complir la primera part del pla a seguir, segons l'informe del general Rojo: «Parar totalmente la Ofensiva contraria»⁶.

La principal meta que es plantejaven tots plegats era alçar la moral dels soldats. Això s'havia de fer tot prenent consciència de la necessitat de cadascú de la defensa dels valors republicans, explicats a través de les instruccions divisionàries als mateixos reclutes. Aquestes instruccions havien de ser-hi explicades pels mateixos militars de cada divisió. Sobretot aquestes havien d'insistir en què els soldats lluitaven per les seues pròpies llibertats i pels seus drets. Per tant, ningú podia inhibir-se de les seues obligacions pel que fa a la defensa de la democràcia contra els insurgents feixistes invasors. A més, per a millorar la moral de la tropa s'aplicà també les visites al front dels polítics republicans i dels líders sindicals.

L'estratègia global es concretava en què calia anar resistint tot desgastant a l'enemic, però l'enfrontament global de la Batalla de Llevant s'havia de donar on els era més adient, és a dir en la Serra d'Espadà i en concret en el cinturó defensiu que s'havia de construir, anomenat línia XYZ o línia Matallana.

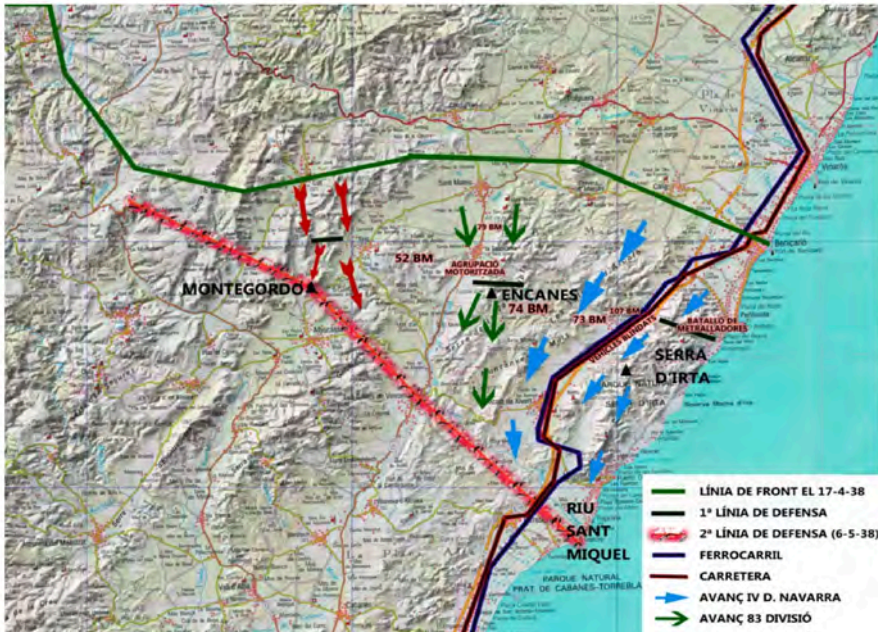
Així doncs, de manera immediata, Leopoldo Menéndez fixava, en l'ordre del mateix dia 15 d'abril, l'obligació de la construcció d'una primera línia avançada i, al dia següent, d'una altra, molt més consistent i d'una gran resistència. La línia avançada, tal i com indica el mapa 1er, aniria per les localitats d'Ares del Maestre, Catí, Tírig, la Salzadella i Peníscola.

Per a fer front a l'ofensiva del cos d'exèrcit de Galícia comandat per Aranda, el dit coronel, concentrà, en només 35 km., des d'Ares a la costa, el 70% dels seues efectius militars; perquè era per on s'havia de donar l'atac principal dels rebels franquistes, és a dir, per la costa, per la carretera N 340 i també per la carretera de Sant Mateu a Castelló.

Tot plegat va fer canviar quasi immediatament la situació de manca de moral i de capacitat de resposta de l'Exèrcit de Maniobra. Inlluí molt el saber els soldats que a la reguarda ells hi tenien una línia de resistència on hi eren, almenys, un terç de les forces de cada unitat.

Així doncs, el coronel Méndez el 16 d'abril ja exigia preparar una autèntica línia de defensa, molt més intensa i millor dotada (Martínez 1977, 60): «ordenaba organizar una Segunda Línea del Ejército de Maniobra en cuya medida ponía, sin duda, grandes esperanzas, y es que, en realidad, pocas podía tener en la defensa de la primera línea». Aquesta anava des de la costa a Alcalà de Xivert, en la pedania de Capicorp, i seguia pels pobles de Coves de Vinromà, Albocàsser i Ares.

6. MARTÍNEZ BANDE, Jose Manuel. 1977. *La ofensiva sobre Valencia*. Madrid: San Martín, p.201.

Mapa 1: Les dues primeres línies de resistència. En realitat la primera era només una línia avançada, preparada precipitadament i l'altra ja era una gran línia de resistència, totes dues eren només de la costa. Fons Cartogràfic: Vicent Grau i Alfredo Fornas, CDRMHL de l'UJI.

Les forces que havien de defensar aquest primer gran cinturó de resistència serien comandades, tal i com ja hem dit, pel tinent coronel d'infanteria Carlos Garcia Vallejo⁷. Així doncs, se li assignà, sota el seu comandament, la divisió 6^a i les brigades mixtes 209 i 211.

Una volta deturat l'Exèrcit franquista, el pla global de Vicent Rojo contemplava una segona fase que era iniciar una gran ofensiva on hi havien de confluïr tots dos Exèrcits, el de Maniobra i el de l'Ebre, i aleshores tornar a unir el País Valencià amb Catalunya, tal i com ja he mencionat. El punt de confluència d'ambdós exèrcits seria la ciutat de Castelló.

7. El coronel Ricardo Pardo Camacho ha pogut demostrar la fidelitat d'aquest militar a la República, malgrat les informacions contràries de Joaquín Arrarás en el *Debate* i *Acción Española*, tot acusant-lo, aquest periodista i historiador franquista, de què ell era el cap de la conspiració militar a Castelló.

4. LA PRIMERA ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: ATURADA FORÇOSA D'ARANDA AL RIU SANT MIQUEL

L'objectiu de la primera estratègia de l'Exèrcit rebel era molt ambiciosa per als pocs recursos militars empleats; atès que volien aconseguir encerclar tot el Maestrat amb les tropes republicans al seu si, mitjançant la confluència de només dos cossos d'exèrcit: el de Castella i el de Galícia, en alguns cartells, fins i tot, es deia de fer-ho en un setmana. Dit altrament, volien destruir l'Exèrcit de Maniobra i una part important de l'Exèrcit de Llevant. El front, a partir d'aleshores, estaria situat en la mateixa carretera de Terol-Sagunt, per a, tot seguit seguir avançant i conquerir la ciutat de València, que havia segut la Capital de la República. Aquesta estratègia primera dels rebels corresponia a la gran moral que tenien al principi de la Batalla de Llevant, com a conseqüència de la recent desfeta republicana en La Batalla d'Aragó.

L'ofensiva d'Aranda per la costa començà el 18 d'abril de 1938, però en contra del que estava previst, el 4 de maig del 1938 el front s'estabilitzà i restà aturat al riu Sant Miquel, ja que el cos d'exèrcit de Galícia va ser aturat en aquest riu, també anomenat riu de les Coves. Aranda, llavors no aconseguí arribar al riu Millars, ni tampoc poder conquerir Castelló, encara que eren els objectius que s'havia ordenat amb la seua pròpia ordre N° 27, emesa el 17 d'abril del 1938, a Morella.

Si analitzem el dia a dia fins arribar al 4 de maig, hi podem constatar que les forces republicanes de l'Exèrcit de Maniobra, milloraven la seua resposta i assolien més moral i capacitat de resistència cada dia que passava, fins arribar al 4 de maig, que fou quan Aranda es va veure obligat a demanar ajuda i més recursos a Dávila, perquè aquest general era el cap de l'Exèrcit del Nord, al qual hi pertanyia també el cos d'exèrcit de Galícia.

Però anem a pams. Pel que fa al republicà Exèrcit de Maniobra aprofità els 3 dies de descans que s'havien donat les tropes franquistes per reorganitzar-se i completar la línia avançada de defensa, ja mencionada, que passava per Tírig-Ares-Salzedella-Peníscola.

Moltes de les unitats malmeses en la Batalla d'Aragó llavors s'havien recuperat i reorganitzat precipitadament a Castelló, amb els soldats de les noves lleves i amb molts voluntaris; la qual cosa demostra el paper determinant que va fer aquesta ciutat i els seus centres de recuperació adscrits: Almassora, Vila-real, Vall d'Uixó, etc., en la resistència heroica que es donà a les comarques del nord del País Valencià.

Així doncs, el dia 18, a les 7 de la matinada, sortien, des de Benicarló les tropes rebels de la 4a Divisió de Navarra, organitzades en tres brigades, però immediatament reberen un intens foc de metralladores i d'artilleria lleugera republicana, especialment del *Batalló de Metralladores* que eren voluntaris de València, que estava situat a les rodalies de la serra d'Irta a l'altura de Peníscola. Per la carretera 340 també va ser aturada, a 6 km. de Benicarló, la segona brigada franquista, ja que s'havia volat un pont. Altrament, a les 11 del matí, del mateix dia, la 2ª esquadrilla de xatos republicana, protegida per la 3ª esquadrilla de mosques, dirigides pel tinent José Maria Bravo Fernández Hermosa, bombardejaren els rebels i aconseguiren inutilitzar 3 tancs enemics, tot obligant-los a

detenir l'ofensiva per la carretera N 340. Encara es donà més resistència durant el mateix dia, a les 4 de la vesprada, la Brigada Mixta 107 realitzà un fort contraatac que desorientà els rebels; ja que aquests no podien esperar un contraatac d'unes tropes que se suposava desmoralitzades i desorganitzades, donada la situació en què havien quedat aquestes unitats militars republicanes després de l'arribada dels rebels a la mar Mediterrània.

Tal volta va influir molt en el fracàs dels sollevats durant el primer dia la mateixa excessiva confiança, ja que no utilitzaren l'atac previ de l'artilleria i els bombardeigs de l'aviació; per tant, només aconseguiren que per l'interior la 83 Divisió franquista s'apoderés de Tírig⁸.

No obstant això, al dia següent, el 19 d'abril, les tropes franquistes van aprendre la lliçó i, primer que tot, varen fer un fort bombardeig i una acció contundent de la seua artilleria, tot seguit, després de tot el matí de preparació, atacaren amb la seua infanteria i aconseguiren trencar les defenses republicanes en la costa per Peníscola. Així doncs, el Batalló de Metralladores de València retrocedirà i els rebels al llarg del dia faran una gran avançada, tot apoderant-se del mencionat poble i també de Santa Magdalena de Polpis. Tanmateix, la 83 Divisió rebel fracassà en el seu intent d'apoderar-se de Montegordo, situat entre Tírig i Albocàsser.

Les tropes governamentals que defensaven Santa Magdalena de Polpis, principalment la 107 Brigada Mixta, es retiren a les muntanyes de la serra d'Irta, al sud del poble; on s'atrinxeren i allí reben el Batalló de Metralladores de València en retirada, totes plegades aconseguixen fer una nova línia de resistència que anava pel sud de Santa Magdalena, seguia per Montegordo, i continuava per Ares.

Com a conseqüència de l'ofensiva franquista d'aquest dia 19, una gran part de l'aviació republicana és desplaçada als aeròdroms del País Valencià. Així doncs, la 2^a i 4ª esquadrilles d'avions Xatos, Polikarpov 1-15, es situaren en Alcublas; la tercera a Castelló i la 4^a a Vilafamés. Altrament, tres esquadrilles d'avions Polikarpov 1-16, Mosques, es situaren: una a Lliria, una altra a Sagunt i la tercera a Vistabella. Es tractava, doncs, d'aconseguir més permanència de vol de l'aviació republicana i per tant més operativitat.

A més a més, com a reacció a aquesta avançada dels sollevats del dia 19, a la rereguarda, especialment a la de Castelló i els pobles de la Plana, tots plegats responen com un clam amb la intenció de fer-hi una gran resistència. En primer lloc, es feia, per part de les autoritats, una nova crida per allistar-se, així que els voluntaris no sols s'apuntaven a les brigades de fortificació; sinó també com a soldats militars per a incorporar-se a les files de l'Exèrcit de Maniobra, tot reforçant-lo i completant les seues unitats. Així doncs,

8. El tinent d'infanteria *Mariano Sanz Navarro*, com a conseqüència de no haver-hi ofert la resistència que calia, hi fou afusellat davant del seu propi batalló. No havia complit la instrucció reservada de Leopoldo Menéndez, que demanava resistir les posicions totalment, fins arribar a una postura heroica. Mesura que anava en la línia de millorar la disciplina de l'Exèrcit governamental de Maniobra.

Heraldo de Castelló dirà: «¡Alístate en las brigadas de fortificadores e ingresa como voluntario en las filas del Ejército Popular»⁹.

També afirmava el mateix diari que Castelló seria capaç de repetir el fracàs que va tenir el feixisme a Madrid: «Hemos recibido del glorioso pueblo madrileño la herencia de hacer también de nuestro pueblo la muralla donde se estrelle el fascismo»¹⁰.

Al mateix moment es feia també una crida a les dones, perquè ocuparen els llocs en el treball que anaven deixant els homes amb la seua mobilització: «¡Mujeres que ocupen los puestos de trabajo, sustituyendo a los hombres que acuden a defender a la Patria! Cada castellonense, un combatiente!»¹¹.

Tot amb tot, s'aconsegueix taponar algunes de les esclotxes encara el mateix dia 19;¹² però els insurgents ja s'havien apoderat de: les altures al sud de Sant Mateu i de les poblacions costeres ja mencionades de Peníscola i Santa Magdalena.

No podem oblidar que aquesta situació en què s'ha arribat de tot el poble en lluita, va portar a què a la Capital de la Plana Alta, fins i tot, s'arribà a organitzar una brigada de joves voluntaris de 17 i 16 anys, que estaven obligats a presentar el permís dels pares per a participar en la guerra i construir més refugis i trinxeres al front, tot substituint també, les baixes si fos totalment imprescindible. Així doncs, el dia 20 d'abril, *Heraldo de Castellón* informava que ja s'havia organitzat una nova divisió: «Una división de voluntarios, «La Divisió de Carabineros»: «¡Voluntarios! Más voluntarios para formar la división de carabineros».

Malgrat tot les tropes franquistes seguiran avançant els dies 21 i 22 d'abril però de forma molt lenta; i a cada dia es donà molta més resistència i contraatacs republicans. No obstant això, el dia 23 per la vesprada els franquistes s'apoderen d'Alcalà de Xivert, però per la nit hi ha un contraatac republicà amb l'objectiu d'intentar reconquistar el mateix poble, l'ofensiva va estar molt prop de reeixir.

Tot complint l'estratègia franquista el mateix dia 23 d'abril de 1938 el general Valera iniciava l'atac pel sector d'Aliaga, per a donar compliment a la tàctica i encerclar tot el Maestrat i dintre d'ell l'Exèrcit de Maniobra. Atacava amb el cos d'exèrcit de Castella, amb les seues 7 divisions, ja mencionades, la intenció era apoderar-se de les línies de comunicació d'Aliaga i Albentosa i facilitar així la penetració per la carretera Terol-Sagunt. Així doncs, la 5a Divisió de Navarra, sortia de Fuentes Calientes a la matinada per començar el seu atac contra la Divisió republicana 25, del cos d'exèrcit XIII que pertanyia a l'Exèrcit de Llevant. La 5a de Navarra estava recolzada, als seus costats, per les divisions rebels 82 i 85. En només un dia aquesta aconseguí assolir l'important nus de comunicacions d'Aliaga i avançar més de 9 km. en línia recta. Tanmateix, la 15 Divisió insurgent, una volta assolí

9. *Heraldo de Castellón*, 19/4/1938.

10. *Ibidem*.

11. *Ibidem*.

12. *Heraldo de Castellón*, 20/4/1938.

el km 15'500 de la carretera, ja no podrà avançar més, perquè la Divisió 28 republicana realitzà una resistència heroica, tal i com ha explicat Martínez Bande (1977:53): «no pudiendo continuar ante la decidida resistencia de la republicana División 28, que era calurosamente felicitada por el mando, en contraste con el descabro absoluto de las otras Divisiones y Brigadas atacadas».

El dia 25 una turmenta d'aigua, neu i granís fa difícil el continuar la seua ofensiva, així que les avantatges del primer dia no va ser possible aprofitar-les. Tot i que l'ofensiva rebel encara es continuaria fins el dia 28, però ja ho va tenir que fer entremig de contraatacs republicans. Aquest mateix dia quedaven, doncs, suspeses definitivament les operacions militars en aquest sector, perquè els avions no podien enlairar-se i havia una forta resistència.

Per la costa, com que no avançaven gaire, Aranda el 24 d'abril demanà l'ajuda de la Legió Còndor. Llavors el dia 25 els franquistes fan un fort atac amb la participació d'aquesta unitat militar d'aviació i alguns vaixells vinguts del port de Vinaròs. No obstant això, com que els avançaments havien segut insignificants i no acabaven de trencar les defenses republicanes, el 26 d'abril es va fer un nou atac, però aquest vegada amb més vaixells i molt més intensos els bombardejos de la Còndor que bombardeja la ciutat de Castelló de forma intensa. Tot i que aquestes ofensives van ser-hi per mar, aire i per terra, amb la participació dels vaixells Almirante Cervera, el Canàries i els minadors, Canalejas i Canovas del Castillo; tanmateix, l'ofensiva va fracassar, perquè la 4a de Navarra va ser aturada en el monte Icono i la Brigada Mixta republicana 22 va resistir els atacs rebels en les muntanyes dels Murs de la serra d'Irta.

Vicente Rojo, tal i com apunta Ramón Salas Larrazábal, llavors havia comprés prèviament el perill d'aquesta nova embranzida de l'Exèrcit franquista, per tant ordenà a Miaja reforçar els dos punts bàsics de l'atac rebel, Allepuz i Albocàsser. Així doncs, la 5ª Divisió republicana va reforçar el cos d'exèrcit XIII i la 14ª Divisió a l'Agrupació de Costa (Salas, 2006:2659): «[Rojo] El mismo día 26 ordenó el urgente transporte al ejército de Maniobra de la 14ª división, que el día 29 ya se encontraba toda ella integrada en el cuerpo de ejército de la costa».

Malgrat aquestes ofensives rebels tan fortes, el que desanimà els rebels franquistes fou que el dia 27, a l'alba, tropes de la 209 Brigada Mixta republicana ataquen per sorpresa en el sector de les Talaies d'Alcalà, en la quota 600 (Pou del Vaquero) i aconseguiren reconquistar algunes puntes, tal i com ha explicat José Vicente Moya. Així que tot plegat el part de guerra dirà (Moya 2004, 94): «Se combate con intensidad [...] en lucha cuerpo a cuerpo (se ha conquistado) las lomas mas altas de la Atalaya de Alcalà».

La resta de les tropes republicanes de la costa, a conseqüència de la forta pressió i la gran ofensiva dels dies 25 i 26, llavors, es veuran obligades totes a recular fins a la riba del riu Sant Miquel per protegir-se, des d'on ja no retrocediran més terreny; fins i tot, es veuen obligades a abandonar definitivament: Alcossebre i Alcalà de Xivert. Altrament, les conseqüències de l'ofensiva del dia 26 van ser la destrucció de 2 dels tres trens blindats utilitzats, com a conseqüència sobretot dels bombardejos dels vaixells mencionats.

Aleshores es donà una aturada forçosa d'Aranda de més de 40 dies, un fracàs de la seua primera ofensiva per a conquerir Castelló. La qual cosa va permetre que una comissió presidida pel coronel Manuel Ardit començà la construcció del cinturó defensiu mencionat de la XYZ.

Aquesta victòria defensiva al riu Sant Miquel va facilitar també la recuperació i la creació de l'Exèrcit de l'Ebre, segons ha defès Vicent Grau en el Congrés Internacional de la Batalla de l'Ebre, celebrat en la Rovira Virgili el 2011.

5. LA SEGONA ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: LA TERCERA VIA DE GARCIA VALIÑO I ELS BOMBARDEJOS DELS STUKA

Franco —després del fracàs d'Aranda per la costa que estava aturat al riu Sant Miquel sense poder avançar—, s'hi va veure obligat a ampliar les seues forces en aquesta ofensiva. Llavors ho va fer amb el *Destacament d'Enllaç* de Garcia Valiño. Aquestes forces es varen desplaçar des de l'Alcanar a Morella per iniciar una altra via de penetració en forma d'una mena de radi respecte l'arc que conformava el front. La nova ofensiva s'iniciava el dia 4 de maig, però aleshores l'Exèrcit franquista atacarà en les tres direccions del front.

Els cossos d'exèrcit republicans: el XXII i l'Agrupació de Costa, havien resistit la nova embranzida d'Aranda. No obstant això, la nova ruta de Rafael Garcia Valiño Marcén, tenia com a objectiu principal unir tots dos cossos d'exèrcit franquistes i poder després avançar conjuntament cap a València. Havia de seguir des de Morella per Cinctorres, després per Anglesola, però tot en la direcció cap a Mosqueruela.

Tot i que Valiño avançava molt lentament, uns 1.500 m. només diaris, sí que va tenir més èxit que Aranda que no podia creuar el riu Sant Miquel. Tanmateix, aquesta penetració de la Tercera via, al principi, no ficava massa en perill l'estabilitat de les defenses republicanes en la costa, on hi estava el gros del conjunt del republicà Exèrcit de Maniobra. Aconseguí, no obstant això, després de vèncer la forta resistència republicana, apoderar-se de Cinctorres el dia 6 de maig, tot i que li costà més de 400 baixes.

Al mateix moment, les divisions rebels, la 55 i la 108 avançaven en la direcció paral·lela a la seua, però des de Forcall, tot seguint per la Todolella i continuant per Olocau del Rei. Llavors, aquestes forces el dia 13 de maig aconseguiren apoderar-se de Cantavella.

Alhora, el general Varela, en l'altre sector del front, en la zona més propera a Terol, el dia 4 de maig, atacava amb les seues 6 divisions en totes les direccions que podien conduir a assolir una carretera que unirà Terol-Albocàsser.

Així doncs, la seua 82 Divisió surt d'Aliaga i avançà cap a la Villarroya de los Pinares, la 5ª de Navarra avançà per la ruta des d'Aliaga-Allepuz-Alcalà de la Selva. Com a conseqüència d'aquesta embranzida, el dia 12 s'apoderen de tota la serra del Pobo i, fins i tot, varen arribar Alcalà de la Selva.

Mentre en la Tercera via, després de diferents atacs, alguns per la nit, el dia 12 de

maig la Primera de Navarra del Destacament d'Enllaç de Garcia Valiño, s'apoderà per fi d'Anglesola.

Aquesta perillosa nova situació fa reaccionar al bàndol republicà. José Miaja, com a cap suprem del GERC-Sud, prenia una sèrie de mesures: en primer lloc, creava l'*Agrupació Toral* formada per la 70 Divisió, la Divisió Extremadura i la Brigada Mixta 22, amb la missió de fer la defensa, a tota costa, del sector entre Vilafranca-Ares i Albocàsser. A més a més, alimentava amb noves forces l'Exèrcit de Llevant, ja que el mateix dia enviava un grup de dos bateries de 115 i una sèrie de bateries del 75, extretes totes de l'Exèrcit del Centre. També manà construir una línia defensiva, la de Levante, que no seria sols per la costa, sino començaria en Orpesa, seguiria per Cabanes, Vilafamés Vistabella i continuaria cap l'interior més enllà de Mosqueruela.

Al mateix moment, el tinent coronel Nilamón Toral s'estrenava com a cap de l'Agrupació Toral i prenia la primera decisió important, tot emetent la seua primera ordre d'operacions, ho va fer en el moment en què els rebels ja estaven a les portes d'Ares i anaven amb la intenció d'apoderar-se també d'Albocàsser. Amb aquesta ordre reorganitzava les seues tropes de la següent manera: en primer lloc, ficà la Divisió Extremadura en el centre de resistència d'Ares, que abraçava el territori fins a unir-se amb la 70 que s'establia en Albocàsser; en segon lloc, la Brigada Mixta 22 la situà en el centre de resistència de Benassal, en concret, en l'ermita de Sant Marcos¹³.

El dia 16 les divisions de Varela: 15, 81 i 85 ataquen de nou, però ara ho fan pel sector de Corbalán. Aquesta ciutat va caure el mateix dia 16, per tant s'havia aconseguit, doncs, vèncer la gran resistència de la 28 Divisió republicana; no obstant això, encara les accions militars continuaren fins el dia 23 de maig.

Tanmateix, malgrat aquests avanços, especialment la conquesta de Mosqueruela, el 17 de maig del 1938, la situació per a les tropes rebels del Destacament d'Enllaç de Garcia Valiño era ja molt difícil, perquè havien avançat, però amb un fort i continu desgast. Fins i tot, els mateixos parts de guerra propis parlaven de bombardejos republicans i dels contraatacs de la 79 Brigada Mixta republicana del cos d'exèrcit XXII. Aquests es donaren en la carretera de Sant Mateu-Castelló¹⁴.

Cal ressaltar que les posicions de les defenses republicanes llavors encara eren sòlides, ja que Aranda estava aturat i no podia avançar per la costa. Varela es trobà en què la carretera de Terol a Sagunt seguia fortament defensada i tancada per les posicions repu-

13. Miaja el dia 14 concentra en Lliria, a més, la Divisió Serrano, que també venia de Madrid que constituïa la 50 Divisió, formada per les brigades 203, 204 i 205. Totes aquestes unitats aniran incorporant-se des del 17 fins el 2 de juny a l'Exèrcit de Llevant.

14. Aquesta 79 Brigada Mixta estava formada per comunistes i anarquistes, segons Luis d'Armiñana (Galdón. 2010, 28). Majoritàriament era personal que havia fugit de Sevilla, Cadis, Màlaga i Granada, per tant, la majoria eren voluntaris i només hi tenia uns 400 soldats de caràcter forçós.

blicanes a la bossa de Mora de Rubielos, i per la resistència desesperada de la Divisió 28, tal i com ha explicat Francisco Ciutat (1978,179):

En el flanco derecho se apoyaban en las fuertes posiciones de sierra d'Irta, Atalayas de Alcalá, Coves de Vinromá, Albocáser, desde donde partía un atrevido saliente que dominaba de cerca un trozo de la carretera de San Mateo desde las alturas del Tosal de la Nevera. En el flanco izquierdo, la carretera de Teruel a Segorbe seguía cerrada por las posiciones de Mora de Rubielos, Puebla de Valverde y alturas de Santa Bárbara. Ambos sólidos flancos se unían por una línea aún no estabilizada que iba por Castellfort-Villafranca del Cid-alturas inmediatas a Mosqueruela, por el sur Linares de Mora, vértice Peñarroya.

Altrament, els sapadors republicans de l'agrupació Toral i del cos d'exèrcit XXI, amb l'ajuda dels veïns dels pobles propers, havien construït trinxeres, nius de metralladores, llocs per a francotiradors, però això pertot arreu. Així doncs, el part de fortificacions de l'Agrupació Toral del dia 20 de maig, citat per Antonio Giner, afirmava que voluntaris d'Atzeneta, Benafigos i Culla havien construït un mur de contenció de 15 metres i moltes pistes. La qual cosa confirma la participació dels habitants dels pobles en la defensa republicana. (Giner i Porcar 2015,74): «un sargento, un cabo, 30 soldados y 214 hombres de Adzaneta, 96 de Benafigos, 57 de Culla construyen 3.133 metros de pista y 15 metros de muro de contención de 1'20 de altura».

El Destacament d'Enllaç en aquestes dates, des del 18 fins el 23 de maig, com a conseqüència del mal temps, tenia sèries dificultats per a fer avançar els vehicles i l'artilleria pesada. Els avions tampoc no podien enlairar-se; això també succeïa amb el cos d'exèrcit de Castella, ja que els camins, pel mal temps, resultaven intransitables. Esta situació de crisi i de les grans dificultats és explicada a «Terminus» (que era el mateix Franco en tren) pel comandant Beltran en un document titulat *El avance de las fuerzas nacionales durante el mes de mayo según varios informes*. Aquest informe es emès el 21 de maig de 1938 i diu: «Esta lentitud citada es disculpable por el mal tiempo francamente malo (frio, lluvia y granizo) [...] Consecuencia de ello, fue que el enemigo pudiese organizar resistencias»¹⁵.

Tot plegat produïa, dintre de les tropes franquistes, una gran baixada de la moral, fins al punt que el general Kindelán, el mateix dia 22 de maig, mitjançant un informe confidencial li feia saber a Franco que s'havia d'aturar aquesta ofensiva (Martínez, 1977 95): «la necesidad de no proseguir la maniobra actual sobre València».

Com a reacció a la crisi d'aquesta via de penetració, el general en cap de l'Exèrcit del Nord, el general Fidel Dávila, el 23 de maig, modificà l'estratègia militar a seguir a par-

15. Citat per MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. 1977. *La Ofensiva sobre Valencia. Monografía de la Guerra de España*. Num. 12. Madrid: Editorial San Martin, Document nº 6, p. 239

tir d'aleshores, mitjançant la Instrucció Particular N° 23. Aquesta disposició no sols reforçava i reordenava la nova tàctica militar, tot centrant la capacitat operativa franquista en un sector del front molt reduït: entre Vistabella i Ares; sinó que aturava els altres fronts de guerra, a més afegia noves tropes de reforç per a Garcia Valiño com ara la Divisió Fletxes Negres i la 108.

Aquesta estratègia era una maniobra nova per apoderar-se de Castelló i encerclar l'Exèrcit de Maniobra, tot avançant el front fins el riu Millars: «atacar su flanco de Ares del Maestre a Vistabella y una vez alcanzada la línea Villar de Canes-Adzaneta desplazar la masa de maniobra hacia el Sureste hasta cerrar sobre la costa al sur de Castellón»¹⁶.

Tota l'acció d'aquest front es centraria en aquest petit territori. Es per això que els bombardejos dels Stukas es centrarien en els pobles Ares, Albocàsser, Benassal i Vilar de Canes, entre el 23 i el 30 de maig de 1938. La tàctica militar era també combatre per l'esquena a l'Agrupació Toral republicana, ja que per la costa havien fracassat. Es tractava, entre d'altres coses, d'evitar amb uns bombardeigs salvatges, la participació de la població civil en la construcció de defenses i trinxeres i en l'aportació de queviures per a les tropes republicanes de l'Agrupació Toral. Aquests bombardejos, a més a més, s'aprofitarien per a experimentar novament, perquè no era la primera vegada que es bombardejava amb els mencionats avions Stuka tal com han explicat Molina, Lucas i Permuy, Rafael A (2016).

Per tant discrepo de la postura d'Oscar Vives quan afirma que aquests bombardejos no tenien cap objectiu militar i que Franco no esta informat, tal i com hi explica en la seua obra, en representació del Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal (2013) amb el títol: *Stuka. Experiments de la Legió Cóndor 1938. Benassal, Ares, Vilar de Canes, Albocàsser*. Paterna.

Dit altrament, a partir del dia 23 els franquistes havien d'atacar el sistema defensiu de l'Agrupació Toral; però prèviament, la 55 Divisió avançaria des d'Anglesola fins apoderar-se de Vilafranca. Aquesta ciutat fou conquerida per aquesta Divisió el 19 de maig, però aleshores encara va ser deturada per la Divisió Toral.

A fi d'aconseguir que triomfés la nova tàctica militar de Dávila de rodejar l'Exèrcit de Maniobra i apoderar-se de la ciutat de Castelló, Aranda organitza dos noves agrupacions: la primera, estava formada per la 55 i la 4ª de Navarra dirigida per Camilo Alonso Vega i que atacaria des de Castellfort a Ares, des d'aquí havien de continuar cap el sud, tot superant les defenses d'Albocàsser. Una altra agrupació tenia la missió de fixar, sense poder moure's, a les divisions republicanes: 19, 6ª i 41, en el sector de Coves de Vinromà-Alcalà de Xivert-Torreblanca. Aquest objectiu se li encomanà a la 83 i la 84 divisions rebels, comandades per Martín Alonso. Dintre d'aquesta nova estratègia Garcia Valiño havia d'avançar des de Mosqueruela cap Vistabella-Xodos-Benafijos, fins arribar Atzeneta. Així

16. *La maniobra sobre Castellón*, A.G.L.-D.N. Ejército del Norte-L.25, C.18; citat per Martínez Bande (1977), Document n° 7, p. 245.

doncs aquest cercle era, després de la conquesta d'aquest poble, ja molt possible, però llavors s'havia de girar cap a l'est des d'Atzeneta estant.

Així doncs, la nova estratègia donà resultat i després d'una nova tanda de bombardejos dels Stuka, al voltant dels dies 28 i 29 de maig, la 55 i la 4^a de Navarra trencaren el front en Ares i aleshores amenaçaven el centre de Benassal-Culla. Aleshores el tinent coronel Nilamón Toral, malgrat l'abundància de forces que se li havia encomanat, com que té que atendre en dos direccions, que era atacat per l'avantguarda i per la rereguarda en la seua esquena, no va poder resistir l'empenta de Camilo Alonso Vega i perd Culla i Benassal.

Una altra vegada més es demostrava la gran superioritat de l'Exèrcit franquista no sols en aviació i artilleria, sinó també amb forces d'infanteria. Aquesta era la causa principal del seu avançament, malgrat tenir ja la Segona República unes unitats militars ben organitzades i ben preparades.

Aleshores, la Divisió d'Extremadura, per por al copo es dissol, i tot el dispositiu de defensa s'enderroca. Toral amb la seua Divisió es replega sobre Albocàsser tot disposat a resistir al preu que fos necessari. A continuació Camilo Alonso progressà a través de la carretera que concloïa en Torre d'Embassora.

Altrament, el mateix 28 de maig Varela aconsegueix arribar a una línia que anava des de l'Escandón, Forniche Bajo i Forniche Alto fins Alcalà de la Selva; no obstant això, ha de renunciar a concentrar totes les tropes rebels entre Mora de Rubielos i Rubielos de Mora, perquè hi continuen resistint les tropes governamentals: la Toral en Albocàsser i la XXII Divisió d'Ibarrola i la Divisió 6^a de Garcia Vallejo en Coves de Vinromà; però, fonamentalment, va ser el cos d'exèrcit XVII el que conformava aleshores un gran bastió de defensa en l'anomenada bossa de Mora de Rubielos.

Miaja, per seguir fent front a la nova estratègia militar rebel de Dávila, seguia alimentant amb tropes fresques l'Exèrcit de Llevant i de Maniobra, aleshores ja n'eren 9 les noves divisions. Altrament, el dia 1 de juny ordenava la unificació de tots dos exèrcits, conformant així el nou *Exèrcit de Llevant*, dirigit per Leopoldo Menéndez.

Quan Alonso Vega arribà fins a Vilafamés, hi trobà una forta resistència, que l'obligà a canviar de ruta. Aleshores travessà la rambla del Carbonero i la de la Viuda i el dia 8 arribava Atzeneta on hi confluï amb Garcia Valiño. Així doncs, el dia 8 de juny, Garcia Valiño, amb l'ajuda de les tropes desplaçades de la costa, la 4^a de Navarra i la 55, conquistà Atzeneta, tot fent possible el tancar un cercle complet per obligar a l'Exèrcit republicà a rendir-se. Altrament, el dia 11 de juny Camilo Alonso Vega tallà la carretera que unia Albocàsser amb Castelló a l'altura de Vilafamés; aleshores la 6ª Divisió republicana es va veure obligada a travessar el Desert de les Palmes a camp a través, tot llençant el material militar pesant.

Davant el perill de ser encerclades les forces republicanes d'Albocàsser-Coves de Vinromà i Capicorp es retiren per ordre del coronel Leopoldo Menéndez. Llavors tot el dispositiu de defensa que havia resistit prop de dos mesos s'ensorrà. El replegament total d'aquestes forces es donà primer cap a la segona línia de resistència, la de Llevant, ja el mateix dia 11 de juny i després serà cap el riu Millars, després de perdre Castelló.

Així doncs, les forces del coronel Ibarrola, amb les divisions 19a i 6a, es desplaçaren cap aquest línia de resistència, tot preparant la defensa del nord de Castelló, mentre la 70a Divisió republicana seguia oposant-se a l'avançament de la 4a i la 55a, però per l'est d'Atzeneta.

6. LA TERCERA ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: LA CONQUISTA DE CASTELLÓ

El dia 12 de juny les forces republicanes tracten d'organitzar una nova línia de resistència al voltant de Castelló, amb la pretensió d'evitar la seua caiguda. Així doncs, s'organitzà el següent dispositiu de defensa per a la ciutat:

1. La divisió 70, havia de resistir des del sud de Borriol fins al nord-oest de Sant Joan de Moró, tot enllaçant pel sector de l'Alcora amb el cos d'exèrcit XXI.
2. La divisió 41 es situà entre el vèrtex Raca i la costa amb la missió de defensar el nord de la ciutat .
3. La divisió 68, pren possessió entre *Molinás* i *la Llovera*, la seua missió era protegir Castelló pel sector de Borriol.

Davant la por de què fora conquerida Castelló per les tropes rebels, el mateix dia 12 la població civil més compromesa amb la República abandonava la ciutat.

El dia 13 el comandament franquista li ordenava a la 83 Divisió apoderar-se de Castelló. Esta Divisió es dividí en tres agrupacions que atacaren alhora, però una aconseguí apoderar-se el mateix dia del Grau i de la zona marítima.

Com a conseqüència d'això, i davant la por de ser encerclada, la 41 divisió republicana que defensava la mateixa ciutat, a les 6 de la vesprada del mateix dia 13 abandonà Castelló. En la seua retirada va sofrir moltes baixes, perquè la Quinta Columna hi actuà com a franciradors. Algunes places de Castelló com ara la Plaça de la Pau i la de Fadrell, es varen omplir de cadàvers de soldats republicans. Per tant, de les 18h. fins a les 20 hores de la nit del dia 13 Castelló restà sense tropes republicanes; però a la mateixa hora, el comandament republicà li ordenava a la 6a Divisió republicana apoderar-se novament de la ciutat.

Una volta aconseguit recuperar la ciutat s'organitzà un mínim de cinturó de defensa. Com a reacció a la matança de republicans de la 41 Divisió, aleshores s'afusellaren al voltant de 80 persones, la majoria de la Quinta Columna i també alguns musulmans que no havien aconseguit retirar-se de la ciutat, que novament era republicana.

La defensa republicana de Castelló es realitzà al dia següent casa a casa, era la batalla per la conquesta franquista de la Capital de la Plana, durant la nit del mateix dia 13 i tot el dia del 14. Tanmateix, a les 12'15 h de la matinada del dia 15 se li ordenava a la 6a Divisió republicana abandonar Castelló, però sense ser derrotada, era per por a ser encerclada; ja que la 4^a de Navarra en la seua ofensiva ja estava en el pont del riu Millars.

7. LA 4ª ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: LA DERROTA DE GARCIA VALIÑO EN LA SERRA D'ESPADÀ

Aquesta 4ª etapa va tenir dues fases clarament diferenciades. La primera es va desenvolupar a les portes de la línia XYZ, però al voltant de la mateixa serra d'Espadà, entre el 23 de juny i el 10 de juliol. Una volta conquerida Castelló i després de prendre Garcia Valiño i Aranda els pobles de Vila-real, Onda, Betxí, Borriana i Nules, però cada vegada amb més resistència republicana, a partir del 8 de juliol l'atac es llençà alhora contra els principals cims de la serra d'Espadà del cinturó de la xyz.

Aquest ofensiva seguia les tres direccions marcades pels tres cims de resistència més importants. En primer lloc, s'atacà en la direcció cap al cim de la Nevera que era el 3er centre de resistència de la línia Matallana (veure mapa 2); l'enfrontament es donà en el castell de Castro. En segon lloc, l'ofensiva de la 55 Divisió es donà cap a l'Espadà. Finalment, l'atac de la 1ª de Navarra anà envers la Rápita.

El dia 9 de juliol de 1938, un total de 8 divisions franquistes feren un fort contraatac, però per part republicana ja entraren en acció forces republicanes fresques de la mateix línia defensiva, és a dir, del cos d'exèrcit «A», comandat per Ernesto Güemes. Les tropes governamentals feren contraatacs intensos contra aquestes divisions de Garcia Valiño.

En conjunt el resultat va ser que el dia 10 de juliol la 84 Divisió franquista fracassà en el seu intent d'apoderar-se del castell de Castro, després de fer 3 intents, i lògicament no va poder derrotar a les forces del 3er centre de resistència de la XYZ, situades en la Nevera. La 4a de Navarra va ser deturada en el Puntal (Eslida) i ja no podrà avançar-hi més. Altrament, la 1a de Navarra era aturada definitivament, en les anomenades muntanyetes de «Las Dos Tetas» prèvies al cim de la Rápita.

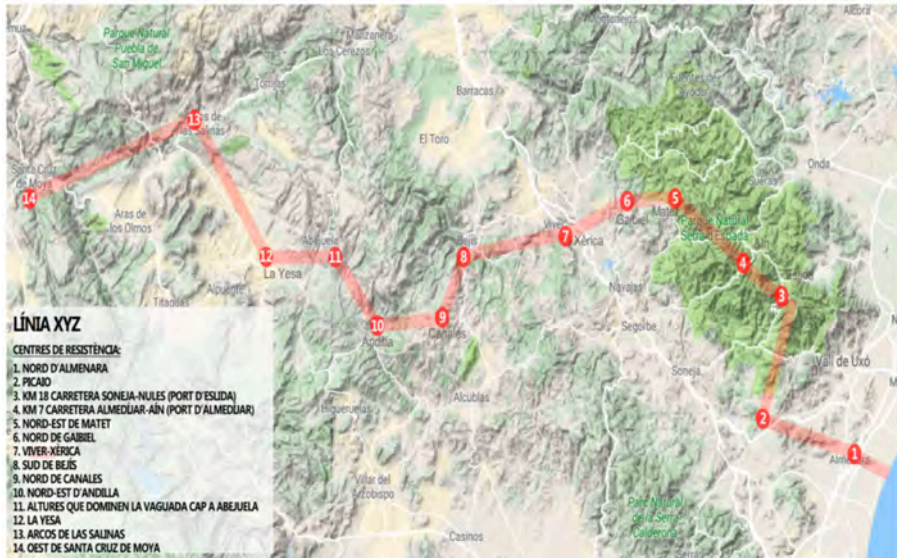
Per tant, sense poder avançar les forces d'ambdós bàndols en aquesta zona, amb data del dia 10 de juliol de 1938, havien arribat a l'esgotament mutu. El mateix Garcia Valiño dirà segons Ramón Salas Larrazabal (2006 3210): «Todas las fuerzas havia agotado su capacidad de penetración, se encontraban ahora frente a la verdadera posición de resistencia enemiga».

Era, doncs, una primera derrota dels franquistes en aquesta gran Batalla. Conseqüentment aquest front restarà inactiu fins el dia 16 de juliol, després del començament de la segona fase de la mateixa *Quarta Etapa* que serà el dia 13 de juliol. A més a més, Garcia Valiño aleshores considerava que era precís passar a fortificar les seues defenses pels greus contraatacs republicans.

Dit altrament, les forces insurgents a la serra d'Espadà hi havien quedat embotellades sense poder avançar ni maniobrar en aquell front tan estret; i totes les seues divisions: 1 a, 4a, 55a, 84, 83 i 103 i les Fletxes Negres hi estaven atrapades en les primeres alineacions de la serra d'Espadà, entre Alcudia de Veo i la Vall d'Uixó A més la 83 Divisió d'Infanteria en Nules, atès que aquesta no s'atreví ni a intentar conquerir Moncofa.

Com a conclusió cal dir que el fracàs en aquesta primera part del gran enfrontament global de la Batalla de Llevant, contribuí positivament a la victòria total defensiva

Mapa 2. Línia XYZ i la ubicació dins del mapa dels seus 14 centres de resistència. Elaboració realitzada per Alfredo Fornas. CDRMHL de l'UJI.

republicana; ja que de les 20 divisions amb les quals atacava Franco, 8 estaven aturades, tot desgastant-se; i, a més, sense poder avançar.

7.1. La segona fase de la 4ª Etapa de la Batalla de Llevant: del 13 fins el 25 de juliol de 1938

Prèviament a l'inici de la gran ofensiva global rebel que havia de començar el dia 13 pel sector de la carretera de Terol-Sagunt prop de Sarrión, el dia 12 de juliol ja es va intensificar l'activitat aèria enormement¹⁷, ja que es feren molts vols de reconeixement sobre Sarrió i Puebla de Valverde.

Durant la nit del mateix dia 12, uns 20 He-111 de la Legió Còndor, protegits per 5 caces Messerschmitt Bf-109, bombardejaren les concentracions de tropes republicanes

17. No podem oblidar que al llarg de la Guerra Civil, l'actuació de l'aviació de combat assolirà un major protagonisme, fins al punt que l'avanç de les tropes de terra estava sempre condicionat per l'acció prèvia dels efectius de l'aviació. Cal recordar que quan s'arribà a la Batalla de Llevant l'acció de l'aviació era ja decisiva.

a Navajas, Sogorb i Soneja. Aquestes eren tropes de reforç que anaven al front de Viver. En conjunt hi van caure 25 tones de bombes que produïren: 15 morts, 4 ferits i 15 edificis destruïts a Sogorb.

Tot i que els diferents bombardejos afectaren gairebé a totes les poblacions de l'Alt Palància, no gensmenys es va bombardejar de manera especial Sogorb, perquè aquesta ciutat era la capital de la comarca i, sobretot, un important nus de comunicacions.

D'altra banda, l'estratègia del comandament militar franquista es completava amb algunes instruccions especials, per exemple: el trencament principal del front correria a càrrec de l'italià CTV (Cos de Tropa Voluntària), ajudat pel Cos d'Exèrcit del Túria; per tant, aquesta unitat militar hi havia d'avançar en la direcció de la carretera Terol-Sagunt cap a Sarrión-Albentosa fins arribar al km. 71 ja al sud de la ciutat de Sagunt, i a partir d'aleshores s'avançaria per apoderar-se de la ciutat de València. Cal recordar que Mussolini, que volia acabar prompte la Guerra Civil espanyola, per assolir-ho havia enviat noves remeses de tropes i un gran nombre de bombarders.

Així doncs, el cos d'exèrcit del Túria (amb les divisions: 3a, 12a i 81) havia de cooperar en el trencament del front en la XYZ, però atacaria pel sud, tot col·laborant amb el CTV. Aquesta unitat estava dirigida per José Solchaga i concretarien el seu avanç que havia d'anar-hi per la direcció Manzanera i el riu Albentosa.

En canvi el CTV, amb les seues quatre divisions: XXIII de Marzo, Agrupació de carros, Divisió Litorio i la 5ª de Navarra, havia d'atacar pel centre, tot seguint la mateixa carretera de Terol-Sagunt. Mentre, el cos d'exèrcit de Castella tenia la missió de seguir l'atac i rodejar la bossa republicana de Mora de Rubielos que estava defensada pel republicà cos d'exèrcit XVII.

Pel que fa a serra d'Espadà el cos d'exèrcit de Galicia i el de Garcia Valiño tenien l'ordre d'intentar, novament, apoderar-se del conjunt de la mencionada serra d'Espadà després de la conquesta «De Las dos Tetras» i del cim de la Rápita i continuar després fins arribar a Sogorb i aleshores enllaçar amb el CTV.

Així doncs, l'objectiu final era assolir la desfeta de les forces de l'Exèrcit de Llevant una volta encerclades i, amb aquesta derrota, imposar unes condicions que feren possible la total destrucció del G.E.R:C-Sud, al quedar aquesta agrupació d'exèrcits completament rodejada i sense la possibilitats de rebre queviures del País Valencià. Dit altrament, aquest estratègia franquista anomenada Pla «B» incloïa acabar la Guerra Civil com a conseqüència de la desfeta de la millor part de l'Exèrcit Popular de la República.

El mateix dia 13 de juliol començà l'ofensiva final amb un intens bombardeig de l'aviació i de l'artilleria, on hi van participar prop de 200 avions. Carlos Javier Sánchez al respecte ha escrit 2011: «participando cerca de 200 aviones de todos los tipos, arrojando 84 toneladas de bombas para apoyar el asalto que realizaba el cuerpo de Ejército del Túria y el C.T.V.»¹⁸.

18. Interessant aportació de l'activitat aèria en la 4a etapa de la Batalla de Llevant feta per SÁN-

Pel que respecta a les notícies que facilitaven els serveis d'informació i espionatge franquistes sobre la línia Matallana, tot i que havien indagat l'existència d'aquesta gran línia de defensa —si més no almenys en la part que corresponia a la zona de Begís—; no obstant això, els informes que elaboraven els seus servis respecte a les tropes que la defensaven consideraven que la seua moral era molt baixa i que aquestes estaven molt mal instruïdes. Per tant, eren, doncs, unes indagacions completament equivocats, atès que aquestes eren unitats militars venien de la zona centre, i algunes s'havien entrenat i format en la defensa de Madrid.

Conseqüentment, l'Exèrcit franquista continuà amb la mateixa programació d'apoderar-se de València per al dia 25 de juliol, festivitat de l'apòstol Santiago. Aquest error d'informació seria una més de les causes de la seua pròpia derrota.

En aquesta gran ofensiva, segons els càlculs que feia Vicente Rojo el dia anterior, l'Exèrcit Popular de la República ja tenia en aquest front uns 220.000 homes; no obstant això, l'Exèrcit enemic n'havia mobilitzat alguns soldats més, al voltant d'uns 260.000, organitzats mitjançant unes 20 divisions.

Posteriorment l'Exèrcit Popular de la República aniria incorporant-hi encara més forces republicanes, fins arribar a equiparar-se o a superar, fins i tot, a l'Exèrcit de Franco. Segons Salas Larrazábal arribà a participar-hi 27 divisions republicanes. Però els franquistes seguien superant els republicanes en carros de combat, artilleria i, especialment, en avions.

Per tant, cal matisar allò que diu Martínez Bande quan afirmà que l'Exèrcit Popular de la República disposava d'una superioritat de mitjans materials militars, perquè les fonts contradiuen això (Martínez 1977, 183): «La alimentación del combate fue el secreto grande de la frustración de la ofensiva nacional; és decir, la neta superioridad de medios».

La República només tenia, aproximadament, uns 128 avions, en canvi els colpistes comptaven amb el suport de la totalitat de l'aviació italiana, la de la Legió Còndor d'Alemanya i part de la franquista, tot plegat, segons el coronel Francisco Ciutat, arribaven a sumar uns 600 avions en la Batalla de Llevant (Ciutat 1978,197): «sumando entre estas fuerzas no menos de 500 a 600 aviones, que garantizaban al atacante una amplia superioridad aérea (de casi 4 a 1)».

Després de tots els preparatius l'ofensiva començava, tal i com ja hem dit, el dia 13 de juliol a la matinada, i ho va fer amb una gran potència de foc, tant d'artilleria com de l'aviació que va, fins i tot, impressionar als mateixos soldats franquistes que atacaven. Un dels objectius primers era aïllar les tropes republicanes que es trobaven al nord del riu Millars, és a dir, es tractava d'encerclar la gran bossa de resistència republicana de Mora de Rubielos i Rubielos de Mora, on hi estava situat el republicà cos d'exèrcit XVII.

CHEZ, Carlos Javier. 2011. «Días de infierno (julio de 1938) Guerra Aérea sobre el Alto Paláncia», en *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Galdón, Edelmir et al. Segorbe: ICAP, pp.237-284.

Així doncs, el trencament del front va ser a càrrec de l'italià C.T.V. que ho faria de nord a sud per la carretera Terol-Sagunt, i avançà tot seguint la ruta Sarrió-Albentosa El cos d'exèrcit del Túria, tal i com hem dit, cooperaria en aquest trencament del front, però pel sud, al costat del C.T.V, el seu objectiu primer, tal com hem dit, era apoderar-se de Manzanera.

Durant aquest primer dia de l'ofensiva els franquistes ja es van trobar amb una forta resistència republicana, molt superior a la que esperaven, tal i com reconeixen les mateixes informacions del Quarter General de Franco. Aquestes parlen de què només va poder avançar la Divisió Littorio de totes les forces que atacaven: «El día 13, que se rompió hubo bastante resistencia y gran reacción de aviación, antiaérea y artillería roja. La Divisió Littorio [...] progresó bien, pero la XXIII de Marzo y la 12 División avanzaron poco debido a la gran resistencia»¹⁹.

Amb aquesta forta embranzida als dies següents, el 14 i 15 de juliol, el front es trencà per varis punts. Les unitats italianes aconseguiren desbaratar les primeres defenses republicanes i iniciaren el seu avançament per la carretera de Terol-Sagunt. Malgrat aquest trencament les tropes governamentals inicien un replegament, però, que es farà ordenadament.

La ciutat de Sarrió encara els costà als rebels la lluita de tot el dia 14, tot i que l'objectiu era apoderar-se d'ell el mateix dia 13. El dia 15, l'empenta de Solchaga semblava irresistible, ja que avançà i desbaratà al XIII cos d'exèrcit republicà i aleshores progressà des de la zona de Manzaneda fins arribar al Toro; amb la qual cosa restaven amenaçades les comunicacions del XVII cos d'exèrcit republicà que estava encara a Mora de Rubielos. Aquest, aleshores rep l'ordre de replegar-se cap a la línia XYZ, però a la zona de Caudiel.

Per la banda republicana, tot el nou front quedava organitzat des de la mar a Almenara i cap a l'oest de la següent manera: primer s'ubicà el cos d'exèrcit XX (amb les divisions 6^a, 49 i 53) fins Eslida; a continuació, el «A», amb les divisions 10, 15 i 52 fins a Matet; tot seguit, anava el XVII, amb les divisions 40 i 25; després, fins a Begís anava el cos d'exèrcit «B», amb les divisions, 54 i la 101 R. Altrament en Begís es situà el cos d'exèrcit XXII que estava de reserva, amb les divisions 70 i 19; tot seguit anaven els cossos XVI i XIX. Els cossos d'exèrcit XIII i XXI desapareixen, globalment integrats en el «B» i el «A» respectivament.

A més a més, el poble de Viver, el dia 18 de juliol de 1938, ja va restar buit de població civil. El mateix dia els generals Gambarà i Mario Berti, cursen l'ordre d'operacions nº 62; els objectius que marcava la dita ordre ja no es van poder complir, perquè van ser deturats forçosament; ja que la mencionada ordre exigia apoderar-se de: Teresa, Viver, Xèrica i Begís.

Per a preparar la gran ofensiva del dia 19, es donà la batalla aèria més important fins aleshores de la història. Aquest dia, entre moltes altres accions de l'aviació, a les 13

19. AGMAV, caixa 2593, C. 17, D. 1

hores 20 aparells Xatos i 16 avions Mosques realitzen un metrallament de la zona propera al front, és a dir, a Barraques. Tots aquests aparells, a més a més, es veuen obligats a enfrontar-se a 4 esquadrilles d'avions Fiat, tot produint-se una dura batalla aèria. El resultat va ser l'enderroc de 2 Xatos i 7 aparells Mosques, i només cauen 2 aparells S-79 i 3 Cr-32 dels avions italians. Aquest va ser, doncs, un cost molt alt per a la República, ja que s'anava quedant sense avions.

Al dia següent, el 19 de juliol de 1938, l'avançament de la infanteria italiana va sofrir una greu derrota a les portes de Viver, tal com ha explicat el comandant republicà Gonçal Castelló ja que sofriren moltíssimes baixes sense poder trencar el front (1987 223):

Per la carretera venia des de Barraques un comboi de camions plens de forces italianes amb banderes desplegadas, venien precedides d'uns motoristes creguts que no trobarien resistència en el seu avanç fins a València. Passaren la nostra línia fortificada que anava per darrere dels pobles de Viver-Xèrica i Novaliches. Al principi els nostres soldats no dispararen ni un tret, els deixaren entrar al poble, quan entraren començarem a disparar de sobte agafant-los desprevinguts, allò fou una verdadera carnisseria...!!

El dia 20 de juliol, Franco li donava la Instrucció Particular N° 34 a Mariano Berti, amb ella li exigia avançar, malgrat la desfeta del dia 19 i accelerar la marxa envers la direcció sud-est fins assolir la línia de «Algimia d'Almonacid-Segorbe» i poder alliberar a Garcia Valiño, el qual estava ja molt esgotat i aturat al poble de Ahin. Així doncs, amb aquesta embranzida del dia 20, el CTV s'apoderà a Viver del *Cerro Cruz*, l'anomenat punt de resistència T1, essent aquest el límit màxim aconseguit pels atacs italians.

Altrament, la 5a de Navarra, el dia següent aconseguí entrar a Caudiel; aleshores el comandament militar republicà ordenà a la 40 Divisió el construir una línia de resistència precipitada, durant la nit del 21 al 22 de juliol. Aquesta s'anomenà: *Muela-Aceitenebro* o també *Trinxeres de la 40 Divisió*. Aquesta línia de resistència aconseguí deturar a la 5a de Navarra.

El dia 22, en la zona de la intrèpida 70 Divisió republicana, és a dir, a Begís, també són rebutjats els atacs rebels de la 3a Divisió de Navarra, que pertanyia al cos d'exèrcit del Túrria, a Peña Juliana, Aquesta Divisió, a més a més, es veu obligada a retirar-se. Així que d'aleshores ençà, en aquest sector també és deturat definitivament el cos d'exèrcit del Túrria, comandat per Solchaga.

El 23 de juliol, durant tota aquesta jornada, tot i que s'hi va produir un atac continuat del CTV sense aturar-se fins a les 9 de la nit, en el sector de Viver-Xèrica, va resultar tot un fracàs per a les tropes italianes. El dia 24, ja començava a respirar-se un gran optimisme entre l'Exèrcit Popular republicà, atès que els insurgents hi havien segut deturats i les seues forces esgotades. Així doncs, el comissari de la 54 Divisió, *Eleuterio Dorado Lanza* arribà a dir, segons Ramón Juan Navarro (2011 183): «La batalla que esperábamos ha tenido lugar [...]. Indudablemente la realidad ha sido aún más viva de la

que preveíamos. Sin embargo el INVASOR HA QUEDADO PROFUNDAMENTE DETENIDO Y QUEBRANTADO».

Tot plegat, la nit del 24 al 25 de juliol començava la decisiva i important Batalla de l'Ebre, la qual cosa consolidava la victòria republicana en la Batalla de Llevant. Una volta més quedava demostrat la gran interrelació entre ambdues batalles.

El comandant en cap de l'Estat Major Central de la República, el general Vicente Rojo (2011), va explicar les característiques d'aquesta victòria defensiva tot dient que significà un importantíssim triomf moral per a les forces de l'Exèrcit Popular. Rojo reconeixia, tanmateix, que era un èxit no sols de l'esperit combatiu dels soldats, sinó també de la participació d'una gran part del poble en la defensa dels valors republicans i contra el feixisme internacional. La victòria, a més, era conseqüència de la bona tècnica empleada.

En aquesta gran Batalla, l'Exèrcit Popular de la República havia aconseguit, sens dubte, una de les seues poques victòries al llarg de la Guerra Civil i, aquesta victòria, era comparable a la defensa heroica de Madrid i superava a la victòria de Guadalajara. En els combats es varen distingir especialment, José Miaja, Leopoldo Menéndez, Nilamón Toral, García Vallejo, entre d'altres. La direcció estratègica de les tropes va estar molt encertada i va ser mèrit del mencionat coronel Leopoldo Menéndez. Aquest va ascendir a general per mèrits el 16 d'agost de 1938, essent publicat el seu ascens en el D.O. N° 211 del 19 d'agost del mateix mes. Tampoc hi podem oblidar que la defensa heroica que s'havia fet a les comarques de Castelló hi va col·laborar moltíssim també en aquest important triomf.

Així doncs, Rojo els hi recordà contínuament, més tard, als comandaments de l'Exèrcit de Llevant que la Batalla de l'Ebre s'havia començat amb molt de sacrifici i es va fer tot perseguint la finalitat de poder descongestionar el front de València (Galdón 2010, 244) «que sepais [...] que la gente ha ido a las operaciones [Batalla del Ebro] y yo así lo hice presente anteayer al Consejo Superior de la Guerra convencido de que se trataba de una operación de sacrificio para desbaratar el ataque a Levante».

Tot i que s'organitzaren quatre operacions militars per part de l'Exèrcit de Llevant, que eren més prompte colps de mà per a descongestionar de tropes franquistes el front de l'Ebre, aquestes es feren de l'oest a l'est del front, a 35 km. de València; globalment podem afirmar que malgrat la injecció de moral que havia suposat l'inici de l'Ofensiva de l'Ebre i la victòria defensiva en la XYZ, la capacitat operativa de les unitats militars republicanes era escassa; perquè ja no li arribaven tropes de reserva fresques d'altres fronts; atès que havia triomfat l'atac franquista en la Serena, realitzat a partir del dia 21 de juliol.

Aleshores les diferents operacions que organitzà l'Exèrcit de Llevant hi fracassaren, perquè no varen poder donar els resultats que s'esperaren, que era el detraure suficients forces franquistes del front de l'Ebre. Tornava a palesar-se, doncs, la gran superioritat de recursos amb que comptava Franco com una causa bàsica de la pèrdua de la Guerra Civil.

9. BALANÇ I REFLEXIONS

En primer lloc, cal dir que en aquesta Batalla de Llevant, si més no, almenys al País Valencià, es va donar una resposta majoritària a favor del Govern legítim de la República, tot negant allò de «movimiento nacional» a favor del cop d'estat de Franco.

No podem oblidar que amb aquesta Batalla és confirma, encara més, la tesi històrica que la Guerra Civil no la guanyà l'estratègica militar de Franco, sinó que la va perdre la República com a conseqüència de l'estrangulament progressiu que li va fer *El Comitè de No Intervenció*, que més prompte semblava un Comitè a favor de l'ajuda a Franco, —i en contra del recolzament a la Segona República— i l'ajuda enorme que li donaren les potències feixistes.

En realitat Franco, sense l'ajuda de Hitler i Mussolini, ni tals sols haguera pogut iniciar la Guerra Civil.

El comportament de l'Exèrcit Popular de la República en aquesta Batalla de Llevant (també anomenada «La batalla por Valencia» per altres historiadors com Edelmir Galdón), tot i que encara hi havia unitats amb poca disciplina i organització, ens porta a superar els tòpics que parlen d'un Exèrcit Republicà totalment indisciplinat, desorganitzat i sense capacitat de resposta; perquè en realitat hi trobem unitats militars disciplinades i amb una gran capacitat de resposta, les quals van derrotar a les millors tropes franquistes i italianes. Entre elles caldrà mencionar: la Divisió 40 (formada per carrabiners), la 70 Divisió Toral (bàsicament comunista), la 87 Divisió, la Divisió 28, etc.

Aquesta va ser una Gran Batalla i, a més, molt important. En gran part va ser silenciada per la historiografia franquista, perquè va acabar amb una victòria defensiva indiscutible de l'Exèrcit Popular Republicà i també perquè, fins fa poc, no es valorava el suficient la importància de la història militar en l'anàlisi de la Guerra Civil.

BIBLIOGRAFIA

- BEEVOR, Antony. 2011. *La Guerra Civil Española*. Crítica: Barcelona.
- CALDERS, Pere. 1983. *Unitats de xoc*. Barcelona: Edicions 62.
- CALZADO ALDARIA, Antonio. 2006, b. «La evolución militar de la Guerra Civil» *¡Todos al frente! La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, a Girona, Albert i Santacreu, Josep Miquel. 2006. (dir.), volum 5. València: Editorial Prensa Alicantina i Valenciana.
- . 2007. «La participación extranjera en la Guerra Civil. La ayuda de Hitler y Mussolini fue decisiva para el triunfo de los sublevados», a MAINAR, Eladi: *Bajo las bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. València: Editorial Prensa Alicantina i Valenciana, volum 14.
- CASTELLÓ, Gonçal. 1987. *València dins la tempesta*. València: Edicions del Bullent.
- CIUTAT, Francisco. 1978. *Relatos y reflexiones sobre la Guerra de España*. Madrid. Forma Ediciones.

- ENGEL, Carlos. 2005. *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército de la República. 1936-1939*. Madrid: Almena.
- FOLCH, Maria. 2014. *Després vénen els anys*, Castelló: Drassana.
- FORNAS, Alfredo. 2016. «Els refugiats de la Guerra civil. L'organització d'un gran èxode que va salvar vides». Dins *Història i poètiques de la Memòria: La violència política en la representació del Franquisme*, SANSANO, Gabriel, MARCILLAS, Isabel i RUIZ-NÚÑES, Juan-Boris eds. Alacant: Universitat d'Alacant.
- FUERTES, Juan Francisco i Mallench, Carlos. 2012. *La Batalla Olvidada*. Divalentis.
- GALDÓN, Edelmir. 2010. *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- GALDÓN, Edelmir, MALLECH, Carlos, NAVARRO, Juan et al. 2011. «El Bastión defensivo de la xyz» a *La Guerra Civil en el alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Segorbe: Instituto de Cultura del Alto Palancia.
- GINER JIMÉNEZ, Antonio i PORCAR ORIHUELA, Juan Luís (coords.). 2015. *El temps perdut. Memòria històrica de Vistabella*. Història i Memòria. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- GIRONA, Albert i SANTACREU, Josep Miquel. 2006. (dir.). *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Alacant i València: Prensa Valenciana.
- GRAU REIG, Vicent. 2011 a. «La defensa numantina de Castelló i la Batalla de l'Ebre», a SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep i AGUDO BLANCO, Sebastian: *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro*, volum II, Arola, Tarragona.
- Grup per la Recerca de la Memòria Històrica. 2006. *Castelló sota les bombes*. Benicarló. Onada edicions.
- JUAN NAVARRO, Ramón. 2011. «Madrid revivia en el frente de Viver», a Edelmir Galdón, et al. *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Segorbe: Instituto de Cultura Alto Palancia.
- MAINAR, Eladi. 1998. 2007. *Bajo las Bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Tomo 14. a Girona, ALBERT I SANTACREU, Josep Miquel. 2006. (dir.) Alacant i València: Prensa Valenciana, tomo14.
- MALLECH SANZ, Carlos. 2013. *Les inscripcions de la Guerra Civil a l'Ermida de la Mare de Déu de l'Adjutori de Benlloc*. XVIII Jornades Culturals a la Plana de l'Arc. Benlloc: Ajuntament de Benlloc.
- MOLINA, Lucas i PERMUY, Rafael A. 2016. «Falacias sobre los bombardeos de los "Stuka" en el Alto Maestrazgo (mayo de 1938)», (I i II) Ares Enyalius, núm. 50, pp.34-45 i núm. 51, pp. 24-34.
- MOYA, Vicente. 2004. Alcalà de Xivert. *Revolución, guerra y represión*, *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 7. Sant Carles de la Ràpita: Centre d'Estudis del Maestrat.
- NAVARRO NAVARRO, Javier. 2006. *Valencia, capital de la República*. a *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Volum 7, dirs. Girona, Albert i José Miguel Santacreu. València i Alacant: Prensa Valenciana i Alacantina.
- NAVARRO, Ramón Juan. 2011. «Madrid revivía en el frente de Viver» a Edelmir Galdón et

- al. *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Segorbe: Instituto de Cultura del Alto Palancia.
- NEBOT, Ferrán. 2016. *La Segona República i la Guerra Civil a Betxí. De l'esperança a la derrota*. Castelló: Universitat Jaume I.
- RAGUER, Hilari. 1999. «Pau i guerra» dintre *Història Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Director Borja de Riquer i Permanyer, Volum 9. Barcelona: Enciclopedia Catalana.
- ROJO, Vicente. 2011. *Historia de la guerra civil española*. Estudio introductorio y edición de Jorge M. Reverter. Barcelona: RBA.
- SALAS LARRAZÁBAL, Ramón. 2006. *Historia del Ejército Popular de la República*. Volumes 4. Madrid: La Esfera de los libros.
- SAMPEDRO, Vicente. 2014. «Ales negres i ales roges. Bombardeig i lluita aèria a Castelló durant la Guerra Civil», *Ebre 38*. Revista Internacional de la Guerra Civil, núm. 9. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SÁNCHEZ, Carlos Javier. 2011. «Días de infierno (julio de 1938) Guerra Aérea sobre el Alto Palancia», en *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Galdón, Edelmir et al. Segorbe: Instituto de Cultura del Alto Palancia.
- VIÑAS, Angel. 2009. *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*. Barcelona: Critica.
- VIVES, Oscar (coord.). 2013. Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal. *Stuka. Experiments de la Legió Cóndor 1938. Benassal, Ares, Vilar de Canes, Albocàsser*. Paterna.

La línia XYZ a la Batalla de Llevant. Contextualització històrica i projecte per posar en valor la línia defensiva que aturà a l'exèrcit de Franco

The XYZ line in the battle of the Levante. Historical contextualization and project to highlight the defensive line that would stop Franco's army

Alfredo Fornas Pallarés

Universitat Jaume I de Castelló

✉fornasfig@hotmail.com

Rebut: 20/04/2020

Acceptat: 21/05/2020

Resum

La línia XYZ va ser planificada en el context de la Guerra Civil Espanyola i, en concret, durant la Batalla de Llevant [abril-juliol de 1938]. És considerada, pels seus 150 km de longitud, la línia defensiva més llarga de la Història d'Espanya, ja que partia del Mediterrani, a Almenara [Castelló], i s'adaptava a l'orografia fins arribar a Santa Cruz de Moya [Conca]. Destacà per la seua efectivitat, ja que va aturar a les tropes lleials a Franco fins l'inici de la Batalla de l'Ebre.

El present article, per una banda, contextualitza estos esdeveniments des del punt de vista històric, ja que la Batalla de Llevant ha sigut oblidada, o silenciada, per la historiografia durant molt de temps i mereix unes línies. Per altra banda, l'article detalla els objectius i el desenvolupament del projecte «Rutes de Memòria», així com altres propostes relacionades amb el turisme i l'educació, amb la finalitat de donar a conèixer estos recursos patrimonials, protegir-los i aportar un recurs turístic i educatiu que ajude a dinamitzar una zona que en un gran percentatge es troba en risc de desplaçament.

Paraules clau: Guerra Civil, Batalla de Llevant, patrimoni històric, turisme, difusió cultural, conflictes bèl·lics.

Abstract

The XYZ line was planned in the context of the Spanish Civil War and, in particular, during the Battle of Levante [April-July 1938]. It is considered, for its 150 km in length, the longest defensive line in the History of Spain, as it started from the Mediterranean Sea, in Almenara [Castelló province], and adapted to the orography until reaching Santa

Cruz de Moya [Cuenca province]. It stood out for his effectiveness, as it stopped loyal troops to Franco until the start of the Battle of the Ebro.

The present article, on the one hand, contextualizes these events from a historical point of view, since the Battle of Levante has been forgotten, or silenced, by historiography for a long time and it deserves a few lines. On the other hand, the article details the objectives and development of the «Rutes de Memòria» [Memory Routes] project, as well as other proposals related to tourism and education, in order to publicize these heritage resources, protect them and contribute a tourist and educational resource that helps to revitalize an area that is at risk of depopulation in a large percentage.

Keywords: Spanish Civil War, Battle of Levante, historical heritage, Tourism, cultural dissemination, war conflicts.

LA BATALLA DE LLEVANT I LA LÍNIA XYZ

En primer lloc contextualitzaré, de manera breu, el moment històric en el que es generaren els recursos patrimonials sobre els que versa el present article. La Batalla de Llevant transcorre dins del context de la Guerra Civil Espanyola, entre els mesos d'abril i juliol de 1938. Després de la desfeta republicana que finalitzà en la presa de Vinaròs per part dels rebels¹ [15 d'abril], Catalunya quedà separada de la resta de la rereguarda.

Els republicans van planificar alguns intents per tornar a unir els dos territoris, però la superioritat de l'artilleria i l'aviació rebel, entre altres circumstàncies, feren impossible esta empresa. Per la seua part, els rebels en arribar a Vinaròs es van vore amb dues alternatives: prosseguir la seua ofensiva cap al nord o cap al sud. Franco, en contra de l'opinió dels seus aliats, va escollir l'opció d'atacar cap al sud. És una decisió que sempre genera debats historiogràfics quan se'n parla d'ella en congressos i conferències. Al nord estava Barcelona, aleshores capital de la República, que era la principal zona industrial d'Espanya i la frontera amb França, mentre que al sud quedava la regió Valenciana, una important zona agrícola i industrial. L'opinió que més es repeteix és la voluntat de Franco d'allargar el conflicte per poder exercir la purga ideològica que ell anomenava «*pacificar*

1. En el present article utilitzarem el terme «rebels» per referir-nos a l'exèrcit lleial a Franco, ja que el terme «nacionals», molt estés en la historiografia, seria incorrecte pel fet de no ser la nació un factor diferenciador entre els dos bàndols, que lluitaven per una idea de nació diferent. Tampoc podem utilitzar un terme aglutinador atenent a raons ideològiques, ja que l'exèrcit lleial a Franco estava format per una amalgama de feixistes, monàrquics alfonsins, monàrquics carlistes, catòlics i conservadors en general. En canvi, el que sí uneix a tots és el fet que es van unir per donar un colp d'Estat, així que «rebels» o «colpistes» serien termes adients i, entre els dos, «*rebelde*» és un terme que es troba a la documentació republicana de l'època.

España». Cal apuntar que la població de Catalunya podia creuar la frontera i escapar de la repressió franquista, mentre que la població al sud només podia exiliar-se per mar, i era un procés amb moltes dificultats.

Esta controvertida decisió va ser el detonant de la Batalla de Llevant, que va tindre com a camp de batalla les províncies de Castelló i Terol. Franco i les seues tropes, atenant al ràpid avanç de l'ofensiva per les terres del Maestrat, pensaven arribar a València en pocs dies, però en realitat Franco havia comés un error tàctic que anava a costar car a les seues unitats.

L'Exèrcit Republicà estava dirigit pel general valencià Vicente Rojo Lluch, que aleshores estava a Catalunya, i per l'encara coronel Leopoldo Menéndez López, a càrrec del *Ejército de Maniobra* i que, des de l'1 de juny, comandaria el *Ejército de Levante*. La tàctica estava en consonància amb la política de Juan Negrín. Resistir era véncer, ja que, tot i que la seua política internacional no estava donant fruits, era qüestió de temps l'esclat d'una guerra de major entitat que trencara amb el pacte de No Intervenció ² i, per tant, amb el bloqueig de l'ajuda internacional. Tanmateix, una bona defensa ofería algunes cartes en l'hipotètic cas d'haver de negociar una rendició.

Este pacte de «no intervenció» que van signar les potències europees en relació a la Guerra Civil va ser en realitat, segons historiadors com José Miguel Santacreu, un pacte d'«intervenció» contra la República, ja que li impedia ser ajudada per les altres potències democràtiques i, en canvi, no impedia el bloqueig logístic per part de la flota de Hitler i Mussolini. Tampoc va impedir en la pràctica que les potències feixistes ajudaren obertament a Franco en el camp de batalla. El propi terme «Guerra Civil» va interessar als medis de comunicació anglosaxons com a raó per mantindre's al marge, quan en realitat era també un conflicte internacional que tenia a Espanya com a camp de batalla i on entraven en joc els diferents models d'organització estatal hegemònics: feixisme, comunisme i democràcia liberal.

En el camp de batalla, la idea política de Negrín quedà plasmada en una sèrie de línies defensives fortificades que van gaudir de major o menor efectivitat i que tenien l'objectiu de frenar l'ofensiva rebel tot el temps que fora possible. La primera línia defensiva d'entitat començava al riu Sant Miquel, al sud d'Alcalà de Xivert i les Coves de Vinromà i seguia cap a l'interior, cap a Albocàsser ³ i Ares, tot i que va haver una línia anterior que va ser escenari d'intensos enfrontaments com els d'En Canes i Montegordo. Les forces republicanes estaven concentrades al sector de la costa, al propi riu Sant Miquel. Allí estava concentrada també l'ofensiva rebel, a càrrec, sobretot, de la *IV División Navarra*, que es va vore incapaç de superar l'aferrissada defensa republicana. Segons la tesi de Vicent

2. En octubre d'este any Hitler va ocupar els Sudets.
3. A Albocàsser estava Montegordo, on va tindre lloc un dels combats de més renom de la Batalla de Llevant. *La Agrupación Toral*, formada entorn a la 70 Divisió i dirigida per Nilamón Toral hi va tindre un paper molt destacat.

Grau, va ser al riu Sant Miquel on els rebels van començar a perdre la Batalla de Llevant. No debades, este riu va retindre l'ofensiva rebel entre el 6 de maig i l'11 de juny. Cal dir que l'exèrcit republicà havia evolucionat molt des de 1936 i la guerra de columnes havia deixat pas, des dels primers mesos de 1937⁴, a un exèrcit més militaritzat i efectiu, tot i que encara amb molts problemes logístics i en clara inferioritat armamentística respecte al bàndol oposat.

Els rebels, en vore's impotents per superar la defensa republicana per la costa, van optar per buscar un atac per l'interior, on la defensa republicana era menys nombrosa. Així es va crear el *Destacamento de Enlace*⁵, que inicià un atac cap a Mosqueruela, ja a la província de Terol, recolzat per l'*Aviazione Legionaria*. A la seua esquerra avançava el *Cuerpo de Ejército de Galicia*⁶, recolzat per la *Legion Kondor*. En resum, estem parlant de les millors unitats rebels amb una proporció numèrica en l'aviació de 2,5 a 1. Per la part republicana estava el *XXI Cuerpo de Ejército*, comandat per Cristóbal Errandonea i a la seua dreta el *XXII Cuerpo de Ejército*, comandat per Juan Ibarrola.

Esta maniobra va ser una victòria rebel dins de la derrota de la Batalla de Llevant, que, al mateix temps, va ser una victòria republicana dins d'una derrota. Després d'ocupar Mosqueruela el *Destacamento de Enlace* va iniciar una ofensiva cap a la Plana, per ocupar Castelló i envoltar les defenses de la costa. Però abans havia de creuar la segona línia defensiva d'entitat, anomenada per Martínez Bande (1977) com a *Línea de Levante*. Esta línia, com s'observa al mapa 1, partia de la costa a l'altura d'Orpesa i Cabanes, però seguia cap a l'interior fins la zona de Vistabella, Xodos, Penyagolosa [1813 msnm], Villahermosa i Linares de Mora. El 3 de juny el *Destacamento de Enlace* va ocupar Vistabella i el 7 va caure Xodos. Després de l'ocupació de Xodos, esta segona línia es va vore sobrepassada i van esdevenir uns dies de ràpid avanç dels rebels. El dia 8 els rebels ocuparen Atzeneta⁷ i el dia 15 l'Alcora i Castelló.

4. Les columnes es van anar integrant en Brigades Mixtes. L'última columna en integrar-se en l'estructura de l'exèrcit de la República va ser la *Columna de Hierro*.
5. El *Destacamento de Enlace* estava dirigit pel general Rafael García Valiño i creat entorn a la I División Navarra.
6. Este cos d'exèrcit estava dirigit pel general Aranda, entorn a la *IV División Navarra*, comandada per Camilo Alonso Vega.
7. L'ocupació d'Atzeneta, que era un nus de comunicacions estratègic, va ser el centre d'una gran polèmica entre el *Cuerpo de Ejército de Galicia* i el *Destacamento de Enlace*, ja que esta localitat era objectiu del *Destacamento de Enlace* que, a més, necessitava la carretera que anava cap a l'Alcora per poder prosseguir. No obstant, Atzeneta i els municipis de la carretera, les Useres i Costur, van ser ocupats per les tropes de la *IV División Navarra* que, tenia marcat un avanç a l'est de la Rambla de la Vidua. A més, en arribar a Costur les tropes d'Aranda van virar el seu atac cap a Vilafamés sense informar al *Destacamento de Enlace* i van deixar el seu flanc esquerre totalment descobert. L'exèrcit rebel no anava sempre a una com ha trascendit la historiografia.

Mapa 1: Principals línies defensives republicanes durant la Batalla de Llevant. El mapa inclou localitats citades al text o que van tindre rellevància durant els esdeveniments i també algunes muntanyes on van tindre lloc enfrontaments de renom o van destacar per la seua importància tàctica. Respecte als camps d'aviació cal dir que la seua existència no implica que estigueren tots en funcionament durant la Batalla de Llevant. Elaboració pròpia sobre mapa base actual de l'Institut Cartogràfic Valencià. Informació a partir de Martínez (1977), Mallench (2017) i Grau (en premsa).

L'ocupació de la capital va ser molt magnífica per la propaganda franquista, que havia tardat dos mesos en arribar des de Vinaròs fins Castelló i necessitava mantenir una imatge victoriosa que s'estava difuminant. La premsa internacional se'n va fer ressò i també el documental *Defenders of the faith*, de Russell Palmer, destinat a la propaganda franquista als Estats Units, que mostra l'ocupació de Castelló com un dia de festa amb desfilades i on les tropes rebels reparteixen aliments en grans quantitats a les masses.

Però si a la primera part de la Batalla de Llevant la tàctica de defensar el terreny pam a pam havia resultat efectiva per als republicans, encara els faltava posar-la en pràctica en el seu màxim esplendor. Ja les rodalies del riu Millars va ser testimoni d'intensos combats com el del pont del Millars o els de la Talaia, a Onda. Per als republicans era important guanyar temps amb el que poder convertir la línia XYZ en inèxorable.

La línia XYZ, també coneguda com a línia Matallana es va planificar el 3 de maig de 1938 per una comissió presidida per Tomás Ardid i va ser aleshores quan es va iniciar la seua construcció, a càrrec de la *Comandancia General de Ingenieros del Grupo de Ejércitos de la Región Central*. Va ser la major franja de territori fortificat i la més ben fortificada de la Batalla de Llevant. De fet, tal com hem fet constar al resum, es considera la major línia fortificada de la Història d'Espanya. Les seues sigles «X»«Y»«Z» es diu que feien referència a les tres últimes lletres de l'abecedari, ja que quan es va planificar era l'última línia amb garanties de defensar València⁸: la línia definitiva per frenar l'avanç rebel. També es diu que les tres lletres feien referència a les tres dimensions del plànol, ja que la línia tenia diversos nivells de fortificació, a avantguarda i rereguarda i a diferents altures.

A les seues rodalies van tindre lloc els combats més intensos de tota la batalla i en els que l'exèrcit rebel va patir més baixes. Tot i que la línia transcorre per quatre províncies, la zona més fortificada era la que seguia l'eix ofensiu de les principals unitats rebels, és a dir, la Plana, les rodalies de la serra de la serra d'Espadà i la conca alta del riu Palància. En la seua fortificació treballaren més de 14.000 persones i en ella es van enfrontar uns 220.000⁹ soldats republicans i uns 260.000 rebels.

La XYZ Constava d'uns 150 quilòmetres de fortificacions vertebrades entorn a 14 punts de resistència¹⁰ i adaptades a l'orografia. Partia del Mediterrani, a la zona dels estanys d'Almenara¹¹, tot i que durant la Batalla de Llevant el front es va estancar al sud de la localitat de Nules, al barranc de la Serraleta, i el primer tram de la XYZ va romandre 10 km dins la rereguarda republicana. Nules, per ser un centre de comunicacions i estar ubicat entre el Mediterrani i l'extrem oriental de l'espina dorsal de la serra d'Espadà, va ser la localitat més castigada per l'aviació i l'artilleria rebels. A més, cal sumar la voladura del campanar per part dels republicans, amb finalitat estratègica. En definitiva, a Nules, d'un total de 1930 cases, 623 van quedar completament derruïdes i 722 van resultar danyades (Oliver, 2017). Com venia sent habitual, esta destrucció va ser atribuïda als republicans per la propaganda rebel i 82 anys després l'autoria de la destrucció de Nules segueix generant debats acalorats. Nules va ser ocupada el 8 de juliol, però l'aferrissada defensa republicana, amb noves unitats, va obligar als rebels a buscar altres vies de penetració.

8. Més tard es van planificar la línia Intermitja i la Immediata.
9. L'exèrcit republicà que defensava la línia XYZ es va dividir entre els cossos «A» i «B».
10. 1. Altures al nord d'Almenara i fins als Estanys, amb posicions avançades a Villargut i la Llosa; 2. vèrtex Picayo; 3. km 18 de la carretera de Soneja a Nules, 4. km 7 de la carretera d'Almedijar a Aín; 5. Matet; 6. nord de Gaibiel; 7. Viver-Jérica, amb posicions entre Viver i Teresa per a batre el pla; 8. Bejís; 9. Canales; 10. Andilla; 11. Abejuela; 12. la Yesa; 13. Arcos de las Salinas; 14. Santa Cruz de Moya.
11. A Almenara es conserven diverses fortificacions de gran interès. Entre elles, uns nius de metralladores camuflats (v. Imatge 10). A la zona de marjal era impossible cavar trinxeres pel nivell freàtic i tampoc era accessible la pedra per fer parapets, així que es va utilitzar formigó.

Mapa 2: Els 14 centres de resistència de la línia XYZ. Cal dir que en la realitat, els punts de resistència no estaven units per una línia recta, sinó que s'adaptaven a l'orografia, però no només en una única línia, sinó que era una franja fortificada en profunditat. Elaboració pròpia sobre mapa actual de l'Institut Cartogràfic Valencià.

Cal afegir que la zona de la Plana estava farcida de tarongers, que convertien a les unitats republicanes en invisibles des de l'aire i dificultaven molt les operacions.

La línia prosseguia per la serra d'Espadà, una serra que no destaca per la seua altitud [la Ràpita 1.106 msnm], però sí per ser una serra molt escarpada, amb grans pendents i desnivells. Les tropes rebels van haver de combatre amb intensitat a la zona entre el Millars i l'espina dorsal d'esta serra. Quan van arribar, van patir una sèrie de desfetes militars. El Castell de Castro [791 msnm], ubicat en una zona escarpada de rodé entre Alfondiguilla i Eslida, es va convertir en símbol de la resistència republicana a esta batalla, ja que la 84 Divisió rebel va ser incapaç d'ocupar-lo després de diversos intents.

El mateix resultat va esdevindre a la zona de la Ràpita. Al l'est d'este vèrtex hi ha dos elevacions de vora 900 m, els cims de les quals estan a 140 m de distància entre ells i que, vistos des d'un cert angle, semblen els dos pits d'una dona. És per això que a estes elevacions se les va anomenar *las Tetas*, malgrat que el seu nom real és el de *la Almenarilla*. Esta posició era important entre altres coses perquè des d'ella es podia assolir la Ràpita pel seu vessant menys escarpat. El dia 10 de juny la posició ja va ser bombardejada pels rebels, que el dia 18 van ser capaços d'ocupar la teta situada al nord, així com el Puntal del Gordo. Els dies següents les tropes de García Valiño van atacar amb intensitat, en especial els dies 19 i 23, però van fracassar i la posició es va estabilitzar amb una *teta* en mans de cada bàndol fins pràcticament el final de la guerra, tot i que els republicans realitzaren intensos contraatacs el mes d'agost. Els republicans, a més, mantingueren en el seu poder tant la Ràpita com el pic d'Espadà [1.103 msnm] que flanquegen *la Almenarilla*, i que

són els punts més elevats de la serra, raó per la qual els rebels van fortificar la seua *teta* a consciència, amb construccions de formigó que inclouen parapets i quatre nius de metralladores. Tant a Castro com ací, segons García Valiño, les forces rebels i republicanes arribaren a l'esgotament mutu.

Després de vore, de manera molt resumida, els combats a la franja de la XYZ a la zona de la Plana i la de l'Espadà, passem a analitzar els esdeveniments a la part alta de la conca del riu Palància. La zona de Jérica i Viver era delicada des del punt de vista estratègic, ja que és una zona menys escarpada i la vall del Palància és una via de comunicacions que arriba fins Sagunt ¹². Per tant, una penetració per allí faria inútils les defenses a la serra d'Espadà i Almenara, que quedarien envoltades per la seua rereguarda. Els primers bombardejos a la zona van començar el 15 de juliol¹³, però van ser els dies 20-23 de juliol quan van tindre lloc els grans enfrontaments al denominat *Frente de Viver*. El 20 de juliol les forces de la divisió italiana *Littorio* van entrar a la localitat de Viver mentre les tropes republicanes romanien amagades a les posicions defensives. Quan van eixir, van rodejar als italians i van capturar un bon nombre de presoners; no sense abans provocar considerables baixes. Els dies posteriors van prosseguir els enfrontaments a la zona, però el front es va mantindre ferm.

Tot i ser una zona sense una orografia tan favorable com la serra d'Espadà, tampoc és una zona plana i els turons van ser fortificats amb gran cura. De fet, pràcticament tots els tossals de la zona¹⁴ estan farcits dels denominats refugis-trinxera, un tipus de construcció que va marcar la diferència al llarg de la XYZ¹⁵. Este tipus de construccions són simples trinxeres però compten al seu interior amb una sèrie de refugis cavats a la terra, dins dels quals es guarien les tropes durant les preparacions artilleres i els bombardejos i ràfagues de l'aviació. Sense estos refugis, molts soldats republicans acabaven abandonant la posició o eren ferits, així que la infanteria rebel podia ocupar la posició amb major facilitat, com havia passat fins aleshores, però amb els refugis-trinxera en arribar les tropes rebels, els republicans ja havien eixit del refugi i ocupaven la trinxera, en una posició

12. A més de la indústria i del port, a Sagunt hi havia també un camp d'aviació republicà molt actiu durant la Batalla de Llevant.
13. Jérica, o Xèrica, va ser bombardejada amb intensitat pels rebels, fins el punt que va entrar en el programa de *Regiones Devastadas*.
14. Cerro Cruz, Alto de San Roque, Alto de los Domingos, Alto de la Cruz, la Chana, Morredondo, la Vegetilla, Toràs, etc. També al sud de Teresa hi ha diverses zones amb refugis-trinxera, que tenen la peculiaritat d'estar excavats en un terreny molt rocós, quan normalment en els terrenys rocosos era més habitual fer simples parapets, normalment en ziga-zaga, mentre que les trinxeres i refugis era més fàcil fer-los a terrenys més tous. Alguns refugis, com els de Cerro Cruz, travessen la part alta de la muntanya de vessant a vessant.
15. Els refugis-trinxera no només es troben a esta zona, ja que podem visitar refugis-trinxera a molts punts de la línia. El vèrtex Pipa, a la Vall d'Uixó, n'és un bon exemple, ja que a la seua cara nord hi ha una llarga trinxera amb desenes de refugis que s'ha restaurat no fa molt.

Imatge 1: Exemple de trinxera-refugi a Viver. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

Imatge 2: Niu de metralladores reconvertit en caseta d'apers de llaurança a la línia de la Muela-Aceitenebro. S'observa la forma dels sacs de formigó utilitzats durant la seua construcció. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

favorable per defensar. D'esta manera quedava anul·lada la superioritat aèria i artillera dels rebels i es limitava el denominat *chaqueto*¹⁶.

Malgrat tot, cal dir que els rebels sí van poder trencar la línia XYZ a l'altura de Monte Royo, entre Jérica i Caudiel, però sense més conseqüències, ja que les tropes republicanes es van fer fortes en la línia defensiva de la *Muela-Aceitenebro*, o línia de la 40 Divisió, que transcorria entre els termes de Jérica i Gaibiel. Esta línia, a la rereguarda de la línia principal es va fortificar de manera improvisada en un primer moment, però amb l'estabilització del front es va blindar mitjançant diversos nius de metralladores de formigó molt característics, ja que el formigó no es va traure dels sacs i conserva la forma d'estos.

El 17 de juliol la *III División Navarra* ocupà Barracas i el Toro, on hi havia dos camps d'aviació republicans i va prosseguir l'ofensiva cap al vèrtex de Peña Salada [1586 msnm]. Cal dir que sobre les altures de Ragudo els rebels disposaren d'un bon observatori des d'on controlar la part alta de la conca del riu Palància [Alto de la Hoya del Agua, 1.080 msnm]. Des de la zona del Toro l'ofensiva rebel va prosseguir fins Peña Salada, ocupada el 19 de juliol per la XII Divisió. Este vèrtex no formava part de la línia XYZ i no estava tan fortificat com la zona de Viver, però sí era un punt estratègic rellevant i, a conseqüència, els combats van ser molt intensos allí. El mateix dia va haver importants contraatacs republicans des del nord del vèrtex i el dia 20 la 67 Divisió republicana contraatacà sense descans a les tropes de la 81 Divisió rebel que ocupaven la posició. Estos contraatacs republicans van prosseguir i van infligir moltes baixes als rebels, que estaven invertint molts recursos en prosseguir l'ofensiva per allí. Una mostra és el fet que la carretera del Toro a Peña Salada¹⁷, de 15 km, va ser construïda pel *Corpo di Truppe Volontarie* italià entre els dies 23 i 24, un temps rècord si tenim en compte que, a més, discorria per una zona escarpada. Esta via era necessària per fer arribar subministres i tropes al front. No obstant, esta carretera va ser poc utilitzada durant esta ofensiva. Si bé el dia 23 els rebels van ocupar Peña Juliana [1.475 msnm], una posició que està 2 km al nord-est de Peña Salada, ja no van poder ni tan sols mantindre-la en les seues mans per esgotament i el dia 24 van haver de suspendre l'ofensiva. Eixa mateixa nit s'inicià la batalla de l'Ebre i les principals batalles van canviar d'escenari fins pràcticament el final de la guerra, tot i que la línia es seguí fortificant i seguí havent forts contraatacs com el de Nules, en novembre de 1938, que acabà amb milers de morts. També els rebels fortificaren diversos centres de resistència en punts estratègics per consolidar el front¹⁸.

16. Abandonar de manera desordenada la posició defensiva per pànic o inseguretats.

17- Esta carretera hui en dia segueix practicable, ja que a Peña Salada durant el Franquisme va haver-hi una base de telecomunicacions.

18. Entre estes construccions posteriors a la Batalla de Llevant es troben algunes de les millors mostres de fortificació que existeixen en l'entorn de la línia XYZ: búnkers de Nules, parapets-trinxera del Cabezo i del Lobanar a Villamalur, fortificacions del Pocico de la Viña, parapets del Pla del Batle o, per la part republicana, els nius de metralladores de la Muela-Aceitenebro, entre d'altres.

Com a resum, podríem dir que la Batalla de Llevant es pot qualificar com una victòria defensiva de l'exèrcit republicà. És cert que és difícil qualificar de victòria el fet de perdre una franja important de territori, una capital provincial i milers d'unitats, però també és cert que els republicans van impedir l'objectiu principal de Franco, que era arribar a València i en pocs dies. També és cert que l'estratègia de «resistir és vèncer» va resultar efectiva i que la Batalla de Llevant va suposar un punt d'inflexió per a l'exèrcit republicà i una injecció de moral de cara als futurs esdeveniments. No m'agrada lloar als oficials militars, ni que el seu nom quede per damunt del de les persones que van lluitar al front¹⁹, però és destacable que un encara coronel com Leopoldo Menéndez obtingués una victòria tàctica front als principals generals rebels que, a més, estaven recolzats per les temudes potències feixistes europees.

A pesar de tot, la Batalla de Llevant sembla no haver existit a bona part de la historiografia de la Guerra Civil; fins i tot a obres de referència en la matèria, que dels combats al Maestrat salten a la Batalla de l'Ebre sense dedicar un sol capítol a esta batalla. Per esta raó, després dels nombrosos estudis publicats durant l'última dècada se l'ha batejada com «la Batalla Oblidada», tot i que altres historiadors com Vicent Grau raonen, com ara explicaré, que el més correcte seria referir-se a ella com «la Batalla Silenciada», ja que no es tracta d'un oblit casual. Per a la propaganda franquista la Batalla de Llevant no tenia lloc dins del seu discurs gloriós d'anys triomfals i tampoc va ser reivindicada en especial per cap partit del bàndol republicà, ja que va ser una victòria purament militar. Durant la democràcia, la batalla de Llevant ha tardat en ser investigada a nivell universitari, ja que els especialistes en Guerra Civil de València i Castelló van donar preferència a les investigacions relacionades amb les col·lectivitats, la revolució de rereguarda, l'educació, la repressió o la cultura antifeixista sobre la història militar, més descriptiva i pitjor considerada. Considere que no es pot fer història militar científica sense conèixer les causes sociopolítiques per les que es combat, però, de la mateixa manera, és necessari conèixer bé els combats per completar el relat i no deixar com a vàlid el relat franquista o la mitologia localista.

En els dos últimes dècades, en canvi, s'ha publicat molt sobre esta batalla, gràcies a diferents grups d'investigació seriosos que s'han especialitzat en esta temàtica. Malgrat tot, encara queden dades per saber, en especial en l'apartat de víctimes del bàndol republicà. De la mateixa manera, queda molt de treball per posar en valor el patrimoni d'esta batalla d'una manera científica i vertebradora. Raó que donà peu al projecte «Rutes de Memòria», del qual en parlaré a continuació. Per finalitzar l'apartat deixo un fragment d'Antony Beevor (2005: 546) que resumeix en poques paraules la Batalla de Llevant:

19. És una opinió personal, però quan es lloa massa l'estratègia militar i l'heroicitat de les tropes s'acaba caiguent en l'apologia de la guerra. Pense que la millor victòria és sempre l'absència de guerres i, de fet, al front hi hagué més sofriment que èpica, al contrari del que passa en la ficció, on l'«heroi» ho és per matar molts personatges plans o amb estereotip malèvol. Res més lluny de la realitat.

Esta acción republicana, puramente defensiva, fue una victoria mucho mayor que la tan cacareada de Guadalajara, aunque fuera menos espectacular. Con 20.000 bajas nacionales por 5.000 republicanas, el eslogan «resistir es vencer» tenía, al fin, algún sentido. Lo lamentable fue que los dirigentes republicanos no aprendieran de esta batalla y siguieran dando prioridad a consideraciones políticas y de propaganda sobre la eficacia militar.

EL PROJECTE «RUTES DE MEMÒRIA»

Durant dècades, els vestigis de la Guerra Civil han estat tan oblidats com la batalla en que es van generar. De fet, fins l'any 2017 els bens patrimonials de la Guerra Civil no van gaudir de protecció legislativa²⁰ i, fins aleshores, no entraven dins del catàleg del patrimoni cultural valencià com a BIC o BRL. Este any, va ser rellefant, ja que fins i tot es va fer un catàleg de bens patrimonials dedicat a la Guerra Civil²¹. Però el mal que s'havia fet era irreparable. Durant anys s'han perdut una part important de les construccions originades en la Guerra Civil i les que s'han salvat ha sigut perquè han tingut altres usos o estaven en zones on no molestaven per al conreu, l'urbanisme o les comunicacions. Tanmateix ha hagut molt d'espoli per part dels detectoristes, fet que dificulta els estudis arqueològics, tot i que també cal dir que gràcies a ells s'ha conservat molt de material que s'hagués deteriorat pels agents climàtics i que, a més, pot arribar a ser molt perillós.

Per sort, durant els últims anys ha hagut una gran conscienciació, no només per part dels historiadors sinó per part de molta gent. De fet, van ser les associacions les que, de manera altruista van començar a netejar trinxeres a nivell local i a investigar per convertir-les en un recurs turístic. Podem posar l'exemple de Jérica, de Viver o de Villamalur. També alguns ajuntaments van participar en la recuperació d'este patrimoni mitjançant programes d'ocupació, etc., però sempre les actuacions s'han fet a nivell local i per l'estima al propi municipi i el seu patrimoni.

20. www.dogv.gva.es/es/eli/es-vc/l/2017/04/07/9/. El 7 d'abril de 2017 es va publicar la Llei 9/2017 de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, del Patrimoni Cultural Valencià. A partir d'este moment, segons el punt 3 de l'article 4, tingué la consideració de bé immoble de rellevància local «el patrimoni històric i arqueològic civil i militar de la Guerra Civil a la Comunitat Valenciana».
21. <http://www.patrimoni.gva.es/es>. Els bens que figuren en este inventari es diferencien entre bens protegits i bens només per documentar, segons la seua relativa importància patrimonial, i també inclou els llocs de memòria que s'havien de documentar per la seua importància històrica. L'inventari segueix molt incomplet i és important per garantir la protecció dels vestigis, així que considerem que els ajuntaments i entitats que no han catalogat el seu patrimoni de la Guerra Civil haurien de fer-ho a poc tardar.

Este localisme, de cara a una posada en valor més efectiva, necessitava ser vertebrat per un projecte transversal, que incloguera tot el patrimoni i que definira unes pautes d'actuació. D'esta necessitat va sorgir el projecte «Rutes de Memòria». La *Federació Valenciana de Municipis i Províncies*, a finals de 2016 es va posar en contacte amb la Universitat Jaume I, amb la finalitat de donar forma a un projecte turístic relacionat amb la Batalla de Llevant i amb la garantia científica que assegura la universitat. No era només un projecte d'investigació, sinó que tenia una finalitat turística, ja que, de fet, estava finançat per la pròpia Conselleria de Turisme [el canvi polític començava tindre connotacions positives].

Eugeni de Manuel Rozalén, coordinador de les àrees, xarxes i comissions de treball de la FVMP, i el tècnic Juan Carlos Niembro es van posar en contacte amb la professora catedràtica Rosa Monlleó Peris, especialista en Història Contemporània i directora del *Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica* de la universitat. Ella va crear un equip de treball format per Ivan Medall Chiva i per mi, amb l'assessorament de Vicent Grau Reig, ja que els tres havíem investigat la Guerra Civil a les nostres respectives tesis doctorals. Durant les primeres reunions vam decidir que la primera àrea investigada seria, per la seua rellevància, la de la línia XYZ i les seues rodalies, tot i que seria un projecte pilot que s'exportaria a altres territoris en futures investigacions.

En 2016 encara no hi havia un catàleg de bens de la Guerra Civil, així que el primer pas va ser el de realitzar un exhaustiu de treball de camp per conèixer este patrimoni, tant la part que s'havia recuperat com la que romanía abandonada. Per assolir este objectiu vam emprar tots els mitjans al nostre abast per conèixer el que havíem de visitar: consulta de publicacions, blogs d'Internet, webs d'ajuntaments i rutes senderistes penjades a la xarxa, recerca visual a google maps, entrevistes a persones i associacions, a més de documentació històrica del *Archivo General Militar de Àvila*. A pesar de tot, l'entorn geogràfic investigat és enorme, gran part és inaccessible o accessible amb dificultats i bona part dels vestigis, tot i que es solien realitzar prop de sendes i camins, es troben a les zones amb l'orografia més complicada, així que van ser necessàries moltes jornades per buscar, fotografiar i geolocalitzar estos vestigis. A pesar de tot, érem sabedors que ens faltava per visitar molt de patrimoni. L'estat d'estos vestigis era molt heterogeni, ja que uns estaven ben conservats, altres en roïna; uns estaven nets i accessibles i a altres gairebé no es podia accedir. Fins i tot molts estaven senyalitzats i amb panells informatius, com és el cas de Viver.

El diagnòstic era el que esperàvem i va quedar clara la necessitat d'un projecte vertebrador, amb unes pautes, una tipografia, uns colors, una imatge identificable, un logotip i un objectiu comú i transversal. Tot integrant el treball ja realitzat a nivell local i fomentant-lo a les localitats menys conscienciades en el valor patrimonial, turístic i, a conseqüència, identitari i econòmic d'estos vestigis.

El segon pas va ser el de fer una catalogació simple, tot i que esta tasca la vam abandonar quan vam saber que s'estava creant el catàleg a nivell autonòmic i, per tant, no era necessari. A continuació vam analitzar les diverses maneres de donar un valor tu-

rístic a este patrimoni i la més factible, a causa de la ubicació i accessibilitat dels vestigis, era la de crear una sèrie de rutes per a senderistes entorn a les zones que compten amb una major concentració d'elements visitables, o compten amb els de major rellevància. Estes rutes, a ser possible, havien de tindre una característica i era la d'estar vertebrats entorn a un nucli de població per intentar potenciar el seu sector serveis. Després de crear les sis primeres rutes, la FVMP els va assignar la marca «Rutes de Memòria».

Durant els anys posteriors s'ha ampliat el nombre de «Rutes de Memòria» fins un total de 18; pel moment totes a l'entorn de la XYZ. Tanmateix hem organitzat diverses conferències i, en 2018, un congrés sobre la Batalla de Llevant per commemorar el seu 80 aniversari. Este congrés va generar visibilitat mediàtica i nombrosos debats. El més intens va resultar el dels experiments nazis quan van bombardejar una sèrie de municipis de l'Alt Maestrat. Uns defensaven que la Legió Kondor va bombardejar estos municipis amb avions Stuka i bombes de 500 kg només per provar armament i a esquenes de Franco, mentre que el sector majoritari defensava que era evident que els nazis provaven armament i feien informes, però sempre sobre objectius estratègics establerts i, de fet, estos municipis no estaven a la rereguarda quan van ser bombardejats, així com tampoc van ser els únics on els Stuka van llençar bombes de 500 kg.

L'any 2018 va ser un any de canvis en l'equip de treball, ja que Ivan Medall es va dedicar a altres objectius professionals i, per altra banda, es van incorporar David Saura Gómez, Alejandro Colonques Segarra, María Querol Pallarés i Adrián Sánchez Pinar. Cal aclarir que la dedicació dels participants en el projecte sempre s'ha realitzat de manera discontinua i com a complement de les nostres activitats laborals.

Entre 2018 i 2020 hem ampliat el nombre de rutes de Memòria fins el nombre de 18, la qual cosa significa que hem elaborat 18 tríptics i 3 llibrets de 6 rutes cadascun, a més de la informació a la pàgina web i que després detallaré. Per a la seua redacció hem utilitzat un llenguatge didàctic, pensat per un públic no especialista, amb l'objectiu d'oferir les pinzellades més rellevants per entendre el que va passar i transmetre la seua importància. De tota manera, dins del mateix projecte Vicent Grau va elaborar un breu llibre sobre la Batalla de Llevant, destinat als que tinguen curiositat per saber-ne més o per a possibles guies turístics.

RUTES DISSENYADES I PRODUCTE TURÍSTIC

Les 18 rutes que tenim dissenyades fins aleshores inclouen tant la XYZ com les fortificacions dels rebels per assegurar el front durant els mesos posteriors a la Batalla de Llevant. Cal dir que les rutes estan realitzades sobre el paper i sobre la pantalla, però falta la part del projecte que queda fora de les nostres possibilitats legals i econòmiques. Per posar en marxa les rutes cal realitzar una sèrie d'actuacions com la col·locació de panells, la senyalització o la neteja de sendes. Tanmateix, les rutes estan obertes a canvis en el traçat, ja que pot haver algun element [una font, un vestigi recuperat, una senda més

Mapa 3: Ubicació de les 18 rutes de Memòria. Elaboració pròpia per al projecte Rutes de Memòria sobre mapa actual de l'Institut Geogràfic Nacional.

adient, etc.] que interesse incloure. Un exemple d'açò seria el cas d'Eslida, on després de l'elaboració de la ruta s'han netejat una sèrie de trinxeres prop de la localitat i està en procés de neteja el centre de resistència rebel del Pla del Batle, que ja vam visitar en el seu moment, però que estava pràcticament inaccessible a causa d'un frondós pinar amb una barrera d'argelaga i altres arbusts mediterranis poc amigables amb l'epidermis humana.

Tal com hem comentat, cada ruta està vertebrada entorn a un nucli de població, llevat de la d'Alcudia de Veo, la del Toro i una de les de Viver, ja que la distància entre els vestigis i el nucli urbà no ho permet. El llistat de les rutes es troba al mapa 3.

De totes les rutes que hem nomenat, i amb data de 2020, les de la Vegatilla, la Villavella, Toràs, les dos de Viver i una part de la de la Vall d'Uixó han estat restaurades per iniciatives locals i inclouen panells informatius, tot i que aliens al projecte «Rutes de Memòria». A Almenara s'ha creat un centre d'interpretació de la línia XYZ prop d'alguns dels vestigis de la zona dels Estanyos. A banda d'estos, els vestigis de Villamalur, Aín i alguns de Gaibiel s'han netejat, tot i que sense panells. Tanmateix, a Eslida s'han netejat algunes trinxeres que cal incloure en la ruta modificada. El procés per crear i unificar les rutes serà llarg.

Imatge 3: Portada dels 18 tríptics realitzats. Composició a càrrec de l'autor i de Luis Bermúdez.

El producte turístic que hem dissenyat, tal com hem avançat, es compon de tríptics, llibrets i pàgina web.

En els tríptics apareix la informació bàsica de cada ruta, ja que estan destinats a informar als potencials usuaris del que van a veure. Contenen un breu resum dels fets històrics que van esdevenir a l'escenari de la ruta, un resum de la Batalla de Llevant [comú a tots els tríptics] i unes pinzellades sobre els vestigis que es poden visitar. Tanmateix inclouen quatre fotografies, ja que l'apartat visual és el més potent, i un mapa de la ruta amb la seua fitxa tècnica. Si se'n vol saber més un codi QR enllaça amb la informació de la pàgina web de manera senzilla.

Els llibrets de rutes inclouen una versió més àmplia de la informació de la Ruta. Pel moment les rutes s'han dividit en tres llibrets, atenent a les fases del projecte, però esta divisió és provisional i en el futur s'atendrà a raons geogràfiques. Cadascun d'ells compta amb 6 rutes. La informació que aporten estos llibrets inclou la que apareix als tríptics a excepció del resum sobre els vestigis, però, a canvi, es detalla cada tram del trajecte amb una explicació que inclou una informació ampliada sobre els vestigis i una o diverses fotografies.

HISTÒRIA

Durant la fase final de la Batalla de Llevant el front es va estancar a l'altura de la línia XYZ. Tal i que aquesta línia comença a Almenara i continua per les muntanyes que envolten la Plana, va ser a Nules i la Vilavella on es va parar el front pel sector oriental i on van tindre lloc els combats.

La ruta transcorre per les primeres cretes de la Serra d'Espadà seguint la línia de Nules i la Vilavella, és a dir, per les obres de Santa Bàrbara i la Sellaeta. Aquestes posicions tenien una gran importància estratègica, ja que a més de suposar una ubicació avantatjosa per als defensors que les ocupaven, són un magnífic mirador sobre el sud de la Plana. De fet, durant la ruta podem aprofitar aquesta bona situació per a localitzar els escenaris del combat al front de guerra, que va estar distingit durant mesos a la línia que marca el barroc de la Serolateta, situat al sud del municipi de Nules.

Durant els primers combats, aquestes posicions van ser ocupades per les tropes republicanes. La 75 Brigada Mixta va fortificar en el mes de juny, però el 7 de juliol, després de durs enfrontaments, les tropes de l'Exèrcit lliçal a Franco, 55 Divisió, van ocupar la posició de Santa Bàrbara i des d'allí, la Vilavella. El front va romandre estancat en aquestes indrets durant mesos i fruit d'aquesta circumstància es van realitzar la major part de les construccions bàl·liques que trobem a la ruta.

LÍNIA XYZ

Es considera la línia defensiva més llarga en la història bal·liça d'Espanya. Va ser construïda durant la Guerra Civil, dins de la Batalla de Llevant, per frenar l'avancé de Franco cap a València. Es tracta d'una línia defensiva en profunditat que comença a Almenara, aprofitava les obres de la Serra d'Espadà i segueix fins a Santa Cruz de Moya, en la província de Cuenca.

www.liniaxyz.com

VESTIGIS

Podem encontrar trinxeres, refugis, nius de metralladores fortificades o punts de tirador, però el que més destaca de la línia són les inscripcions que hi ha en les diferents construccions de formigó armat. La inscripció té un valor històric no sols per la ideologia que pot mostrar, sinó també per la humanització de la guerra. En esta ruta podem trobar gran part de les inscripcions conservades a la XYZ. Moltes d'elles mostren el desig republicà per tal de parar l'avancé de les tropes col·lectes.

Es nius de metralladores de formigó armat estan en llocs estratègics i pròxims a vies de comunicació per raons logístiques. Malauradament, aquesta és una zona de camps de conreu i per aquesta raó només ens queden alguns dels vestigis que es van construir. Cal dir que alguns s'han conservat quasi complets per haver sigut recoberts pels llauradors com a coves de camp i altres s'han respectat. Una imatge molt característica de la ruta són les construccions a partir de sacs de formigó, que amb el pas del temps han conservat la forma del sac.

Els refugis que trobem estan pròxims als nius de metralladores; destaca el que es localitza en el trencament de la línia.

FITXA TÈCNICA

Longitud total: 12,3 km
 Altitud màxima: 555 m
 Altitud mínima: 426 m
 Ascens acumulat: 339 m
 Descens acumulat: 339 m

Tipus: Senderisme, però es poden acurtar alguns trams amb bicicleta o automòbil.

Dificultat: Fàcil, a excepció d'alguns trams camp a través per assolir els vestigis.

Temps: 3:15 h
 Circular: Sí
 Terres municipals: Xàrica

Imatge 4 i 5: Interior y exterior de dos dels tríptics.

La pàgina web [liniaxyz.com] ha sigut dissenyada per *QUEBER creatividad digital*²² i compta amb diversos apartats. La pàgina principal o d'inici dona una panoràmica general del contingut. Altres dos apartats donen una informació bàsica sobre la Batalla de Llevant i la línia XYZ. Un quart apartat serveix per contactar amb nosaltres mitjançant un formulari i l'última pestanya dona accés a un apartat on hi consten totes les rutes.

22. Empresa que també s'ha encarregat del disseny dels tríptics i els llibrets.

des d'un aparell GPS o bé des d'un smartphone que tinga instal·lada qualsevol aplicació adient.

A banda de la informació relacionada amb les rutes, Vicent Grau va elaborar un breu llibre de caràcter històric on venen detallats els combats de la Batalla de Llevant d'una manera més àmplia. Tal com hem comentat, este llibre està pensat per als que volen saber més sobre la batalla i les unitats militars, així com per ajudar als potencials guies turístics a formar-se. Per especialitzar-se més, ja caldria buscar a bibliografia específica.

CENTRES D'INTERPRETACIÓ, ITINERARIS I ALTRES OBJECTIUS PENDENTS

Tal com hem comentat, l'assignatura pendent és la de portar tot el treball que s'ha dissenyat al seu escenari, però és la part que menys depèn de l'equip de treball per raons legals i econòmiques. Pel moment estem en contacte amb alguns ajuntaments, la Diputació i la FVMP i esperem que estes rutes es puguin posar en marxa per ser visitades en condicions. Quan dic «en condicions» implica que les sendes estiguen senyalitzades per no dependre del GPS, que tots vestigis estiguen nets i accessibles, que la informació sobre les rutes aparega en panells informatius amb el disseny distintiu del projecte «Rutes de Memòria» i que no hi haja problemes amb la propietat privada, ja que molts vestigis, tot i estar protegits, es troben en propietats privades que cal travessar per poder accedir a ells. Per assolir este objectiu fan falta inversions i ma d'obra especialitzada. A més, com els ajuntaments són, en general, de municipis rurals amb pocs recursos, el seu interès ha de vore's reforçat per línies de subvencions. Un procés llarg. Una alternativa que hem barallat és la col·laboració desinteressada d'entitats locals i associacions, a les quals podríem assessorar mitjançant tallers en municipis i mancomunitats.

També hem avançat que les rutes estan obertes a modificacions i hem citat l'exemple de la ruta d'Eslida. El traçat de les rutes actuals correspon al millor accés possible en l'actualitat, però en el moment en que es treballa sobre elles en el terreny, es poden crear traçats nous, més adients, amb menys problemes de propietat privada o que passen per altres elements visitables, ja siguin fonts, zones d'interès botànic o paisatgístic, altres vestigis de la Guerra Civil o vestigis d'altres moments històrics que puguin suposar un punt d'interès. Som conscients que el territori sobre el que hem estat treballant és enorme i és impossible conèixer-lo pam a pam, per raons de temps, però també pel fet que gran part del territori és inaccessible per la vegetació, o és accessible amb dificultat però sense poder visualitzar les estructures que s'amaguen sota el matoll. Quan es complete l'inventari de bens culturals que està elaborant la conselleria competent en matèria de cultura potser descobrim nous vestigis per la zona.

A banda de les rutes, un dels objectius va ser el de crear un centre d'interpretació de la Batalla de Llevant a Nules. Es va triar Nules per la seua ubicació, pel seu paper durant la Batalla de Llevant i per l'interès de les autoritats locals. Este centre formarà part de l'itinerari didàctic i turístic que després explicaré i ja podria estar en funcionament, de no

ser per les dificultats amb que ens hem trobat. La primera dificultat van ser els problemes de l'ajuntament de Nules per trobar una ubicació definitiva. Després de tres canvis i tres planificacions de l'espai per la nostra part, el centre d'interpretació estarà ubicat al soterrani de la biblioteca municipal, un lloc molt adient perquè es troba al centre de la localitat, no pateix problemes d'humitat, és accessible per ascensor, a la planta baixa del local hi ha una sala on es poden fer conferències i exposicions i a la primera planta es troba la biblioteca, on es pot crear una secció amb llibres de la Guerra Civil i la Batalla de Llevant. L'únic problema és que quan va començar el confinament pel Covid-19 el soterrani encara estava ple de material obsolet de la biblioteca, però a poc tardar reiniciarem els tràmits.

Les seccions del centre d'interpretació de la Batalla de Llevant seràn les següents:

—Informació. Rutes de Memòria, Itineraris didàctics i publicacions. Panell informatiu del centre d'interpretació.

—1936-37 Rereguarda republicana. 11 quadres d'uns 30 cm amb documents diversos referents a la rereguarda republicana a Nules i informació addicional. Panells explicatius: refugiats, guerra de columnes i paper de les dones. Premsa.

—1938 Batalla de Llevant. Exposició del material comprat fins l'actualitat: caixes d'espoletes, cantimplors, plats d'alumini, baines, una caixa de carregadors, una màscara antigàs amb funda, un macuto, cartutxeres de cuir, caixes de municions, bales, coberts, etc.). Panells explicatius: operacions militars durant la Batalla de Llevant, traçat i característiques línia XYZ i models d'avions. Fotografies del front de guerra. Sacs de palla simulant parapets de sacs d'arena. Donacions d'armament .

—La destrucció de Nules. Quatre fotografies en paper ploma d'un metre quadrat sobre la destrucció de Nules i altres 22 fotografies d'uns 30 cm. Panell sobre el contraatac republicà de novembre de 1938 a Nules.

—Apologia de la Pau. Dos pintures sobre la destrucció de la Guerra Civil a Nules. Llistat de víctimes de la Guerra Civil a la localitat [repressió republicana, repressió franquista, víctimes de bombardejos i morts al front de guerra]. Fragments de frases de testimonis entrevistats i d'autors coneguts que fan referència a la pau.

—Zona de projecció en bucle d'entrevistes orals sobre la Guerra Civil a Nules.

Altres objectius en els que estem treballant són els itineraris didàctics i turístics. En el vessant didàctic, la Guerra Civil forma part del temari dels estudiants de secundària, així que és recomanable que el professorat tinga accés a un material complementari que aporte als alumnes l'al·licient de la proximitat als esdeveniments. No té sentit que els alumnes de Castelló coneguen la batalla del Jarama o la de l'Ebre, però no coneguen la

batalla de Llevant que és la que més va afectar als seus municipis i/o als seus avantpassats i, per tant, la que pot generar més interès. Per això estem preparant un material didàctic, que inclourà un dossier amb contingut teòric i activitats que es portaran a terme a través d'un itinerari didàctic amb diverses ubicacions. Este itinerari oferirà als alumnes la possibilitat de visitar alguns escenaris bèl·lics i a cadascun dels quals es repartiria un fullet explicatiu.

L'itinerari que hem planificat transcorre per la Plana Baixa, tot i que si funciona se n'hauria de crear un altre a les comarques del nord de la província i altre a la comarca de l'Alt Palància. Els punts previstos serien els següents:

—Centre d'interpretació de la Batalla de Llevant a Nules. Contingut teòric: La Guerra Civil i la Batalla de Llevant. Activitats.

—Búnquers o *blockhaus*²³ del camí Cabeçol. Contingut teòric: Tipus de fortificacions, origen dels búnquers. Bombardejos a Nules. Activitats.

—Cova de l'Algepsar a Onda²⁴. Contingut teòric: La rereguarda republicana. Vida quotidiana sota les bombes. Repressions. Activitats.

—La Vilavella, Villamalur, o la Vall d'Uixó²⁵. Contingut teòric: Combats a la Plana/la Ràpita. Vida en les trinxeres i la seua construcció. Logística i vies de comunicació. Activitats.

—Centre d'interpretació de la línia XYZ a Almenara i fortificacions pròximes. Contingut teòric: La línia XYZ. Evolució de l'exèrcit republicà. Context internacional. Visita a dos «búnquers» republicans. Activitats.

Seria un itinerari versàtil, adaptable al temps disponible i al professorat. Es podrien modificar parades i l'ordre proposat, afegir-ne de noves si s'adeqüen al contingut i eliminar-ne alguna per abaratir costos de transport i reduir la durada. El temps de cada parada també seria adaptable.

En el vessant turístic l'itinerari serà el mateix, però canvia la manera en que es transmet el missatge i es descarten els vestigis menys accessibles. El mitjà de transport també seria l'autocar, ja que és la manera majoritària en que s'oferten les excursions a les zones

23. Tot i que la nomenclatura militar a voltes està poc consensuada, en realitat els coneguts com «búnquers de Nules» serien *blockhaus*, o blocaos. Tanmateix popularment s'utilitza el terme «búnquer» per referir-se als nius de metralladores reforçats amb formigó i, en general, per referir-se a qualsevol fortificació reforçada amb formigó que no siga un parapet.
24. La cova de l'Algepsar es troba baix del castell d'Onda i és una gran cavitat on es van amagar, segons les fonts orals, milers de persones de la localitat quan va arribar el front de guerra. No debades a Onda va haver intensos enfrontaments.
25. Deixem algunes alternatives per visitar zones de trinxeres segons el temps disponible. Les de Villamalur serien les més espectaculars, però les més apartades respecte a la resta de punts.

Imatges 8 i 9: Exterior i interior d'un dels *blockhaus* del camí Cabeçol a Nules. Com la ciutat va ser destruïda, els brancals de les voreres es van utilitzar per al recobriment d'estes estructures. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

turístiques com la costa de l'Azahar. Tanmateix, es poden realitzar itineraris des dels principals nuclis de població de la Plana el camp de Morvedre i l'Horta.

A pesar que ens hem centrat de manera exhaustiva en la zona sud de la província de Castelló, tenim en compte que este projecte es va crear com a pla pilot per exportar a altres indrets geogràfics de la regió valenciana. Una d'estes zones correspondria a la primera fase de la Batalla de Llevant, on hem estat realitzant gestions per crear un itinerari didàctic i turístic que inclouria els següents elements: camp d'aviació de Vilafamés, Centre d'Interpretació de l'Exèrcit Republicà a Benlloch [projectat], col·lecció museogràfica de la Guerra Civil a la Jana [projectat], trinxeres del riu Sant Miquel a Alcalà de Xivert i fortificacions de costa a Vinaròs.

Imatge 10: Niu de metralladores camuflat al vessant nord del castell d'Almenara. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

Imatge 11: Parapets de pedra seca penjats sobre un cingle a Villamalur. Fons fotogràfic de l'autor per al projecte Rutes de Memòria.

Per altra banda, hem estat planificant un itinerari cicloturista que visite els nius de metralladores i altres fortificacions existents a la zona de la Plana Baixa: Nules, la Vall d'Uixó, Almenara, la Llosa i Xilxes. Per la zona hi ha nombroses fortificacions de formigó a una distància excessiva per caminar, però assequible per un mitjà de transport com la bicicleta. A més, l'orografia és gairebé plana, molt apta per fer una ruta destinada a totes les condicions físiques i entre els horts de tarongers hi ha molts camins asfaltats poc transitats. Tanmateix, el fet de ser una zona densament poblada li aporta viabilitat.

Per últim, estem dissenyant un mapa turístic que engloba les 18 rutes ja projectades, amb una breu descripció de cadascuna al seu revers.

CONCLUSIONS

Durant la Batalla de Llevant, l'exèrcit republicà plantejà una sèrie de línies defensives fortificades que va defensar pam a pam. Entre estes línies, tal com hem comentat, destacaren la del riu Sant Miquel, que aturà als rebels durant un mes, i, sobretot, la línia XYZ. Esta línia defensiva, fortificada en profunditat i d'uns 150 quilòmetres de longitud, va ser l'escenari d'una sèrie d'enfrontaments que van frenar l'ofensiva rebel i els va causar milers de baixes fins el punt d'haver-los esgotat la capacitat ofensiva per prosseguir. La Batalla de Llevant finalitzà amb l'esclat de la Batalla de l'Ebre, que va portar l'escenari dels principals combats a altres indrets. Durant els mesos posteriors el front va romandre estable, però no en pau, ja que va haver intensos contraatacs republicans i es va seguir fortificant.

La Batalla de Llevant, a pesar de la magnitud dels enfrontaments i de la transcendència que pogué tindre en l'esdevenir de la Guerra Civil, ha sigut, durant molts anys, una batalla oblidada per la historiografia, silenciada per la propaganda franquista i desconeguda per al públic en general. Per sort, en les dos últimes dècades s'han portat a terme una sèrie d'investigacions, que han derivat en publicacions, conferències i altres activitats divulgatives. Gràcies a elles s'ha aconseguit que la societat s'interesse i, a conseqüència, que es posen en marxa una sèrie d'iniciatives per posar en valor i protegir els vestigis originats durant el conflicte.

En el vessant investigador la Universitat Jaume I ha sigut un puntal en la recuperació de la Batalla de Llevant, ja que en 2010 organitzà un curs d'estiu amb molta repercussió i creà el Grup de la Batalla de Llevant. No obstant, en el vessant turístic van ser pioneres les iniciatives locals, que van netejar i van fer visitables algunes fortificacions a municipis com Viver, amb l'impuls de l'historiador Blas Vicente, o Jérica. Estes actuacions van contribuir en la posada en valor del patrimoni de la Guerra Civil i van crear un precedent.

A partir de 2016 les institucions autonòmiques es van interessar en este tipus de patrimoni. De fet, este any naixé el projecte «Rutes de Memòria» que ja hem detallat, fruit de la necessitat de vertebrar i de crear un producte turístic global i amb el garant cien-

tífic que assegura la universitat. Com a resum de la posada en valor que detallem en el present article, en l'actualitat tenim projectades 18 rutes de memòria amb el seu producte turístic, estem creant un centre d'Interpretació de la Batalla de Llevant a Nules, estem elaborant itineraris didàctics i turístics, vam organitzar un congrés en 2018 i també preparam algunes activitats complementàries. Cal mencionar que l'any 2017 es va modificar la llei de patrimoni valencià per protegir els vestigis de la Guerra Civil, fet imprescindible per portar a terme el projecte.

Una batalla oblidada és una batalla perduda dues voltes, ja que en el passat es van perdre les vides dels que hi lluitaren i en el futur es perdria la seua memòria, que és la nostra. Un projecte com el de «Rutes de Memòria» té una finalitat turística, però també serveix per reprogramar l'imaginari col·lectiu, que no pot oblidar que l'exèrcit rebel, el del gloriós moviment, el dels anys triomfals, el de la Legió Còndor, el dels invictes generals, el del feixisme italià, el dels terços de requetés, el de les tropes africanes i africanistes, tots junts van ser derrotats a la batalla de Llevant per un exèrcit en inferioritat de mitjans i dirigit per un coronel. Tanmateix, el patrimoni que se'n deriva d'ella és un patrimoni únic i irrepetible que ha necessitat ser posat en valor per ser protegit, ja que el que no és important per a la població, ni es protegeix ni es respecta. L'increment de visites té altres riscos, però el patrimoni desconegut no té valor. A més, gran part d'este patrimoni es troba ubicat en un entorn rural molt afectat pel despoblament. És evident que no es pot frenar este despoblament sense mesures més dràstiques, però és important ampliar l'oferta turística sociocultural per contribuir al manteniment del sector serveis. Sense serveis un poble mor.

BIBLIOGRAFIA

- BEEVOR, Antony (2005): *La Guerra Civil Española*, Crítica, Barcelona.
- CARDONA FERNÁNDEZ, Lara (2015): «El inicio de la Línea XYZ en La Llosa-Almenara. Una apuesta de puesta en valor mediante la educación y la participación ciudadana» a *Memòria Viva*, Patrimoni Extensió Universitària de la Universitat Jaume I, Castelló.
- CIUTAT DE MIGUEL, Francisco (1978): *Relatos y reflexiones sobre la guerra de España*, Forma Ediciones S.A., Madrid.
- FORNAS PALLARÉS, Alfredo (2016): *Segona República i Guerra Civil a l'Alcalatén*, Universitat Jaume I, Castelló (tesi doctoral).
- FUERTES PALATSI, Juan Francisco, MALLECH SANZ, Carlos (2013): *La batalla olvidada*, Divalentis, Vila-real.
- GALDÓN CASANOVES, Edelmir (2010): *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*, Universitat de València.
- GRAU REIG, Vicent (2011): «La defensa numantina de Castelló i la Batalla de l'Ebre» a Josep Sánchez Cervello, Sebastián J. Agudo Blanco (Coords.): *Congreso internacional sobre la Batalla del Ebro* (Vol 2), Arola, Tarragona.

- . (en premsa): *Guerra i revolució a Castelló (1936-1939): la Batalla de Llevant*, Universitat Jaume I, Castelló.
- MALLENCH SANZ, Carles (2014): «El patrimoni militar de la Guerra Civil a la Plana Baixa», *Revista Saó*, 392, Saó edicions, València.
- . VICENTE MARCO, Blas (2017): *¡Objetivo: Levante!. Actuación de las unidades de bombardeo y reconocimiento aéreo entre abril y julio de 1938*, Muñoz Moya, Sarrión.
- MARTÍNEZ BANDE, Jose Manuel (1977): *La ofensiva sobre Valencia*, San Martín, Madrid.
- MOYA JULVE, José Vicente (2005): *Alcalà de Xivert. Revolución, guerra y represión 1936-1948*, Centre d'Estudis del Maestrat, Benicarló.
- MONLLEÓ PERIS, Rosa, FORNAS PALLARÉS, Alfredo, MEDALL CHIVA, Iván (Eds.) (2014a): *Biografies rescatades del Silenci: experiències de guerra i postguerra a Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló.
- . OLIVER EXPÓSITO, David (Eds.) (2014b). *Vides truncades per la Guerra Civil a Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló.
- MORENO TENAS, Antonio (2014): «Proteger la línia XYZ i conservar el patrimoni de la Batalla de Llevant», *Revista Saó*, 392, Saó edicions, València.
- MOYA JULVE, J. Vicent (2005): *Alcalà de Xivert, revolució, guerra y represión, 1936-1948*, Centre d'Estudis del Maestrat, Benicarló.
- OLIVER EXPÓSITO, David (2017): «Nules en guerra. La vida quotidiana de la població civil entre la supervivència i els bombardejors» a Rosa Monlleó Peris, David Oliver Expósito i Alfredo Fornas Pallarés (eds.): *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant*, Universitat Jaume I, Castelló.
- ROJO LLUCH, Vicente (2010): *Historia de la Guerra Civil Española*. Estudio introductorio y edición de Jorge Martínez Reverte, RBA, Barcelona.
- TORRES FABRA, Ricard Camil (en premsa): «La política de Negrín després de la Batalla de Llevant: realisme i esperances» a *La Batalla de Llevant en la Guerra Civil Espanyola. Avantguarda i rereguarda a les comarques de Castelló*, Universitat Jaume I, Castelló.
- VICENTE MARCO, Blas (2011): «La defensa de Valencia en el Alto Palancia: combates en la sierra de El Toro» a *La Guerra Civil en el Alto Palancia: la comarca en la defensa de Valencia (1938)*, Instituto de Cultura del Alto Palancia, Segorbe.
- . MALLENCH SANZ, Carlos (2016): «La fortificación de Campaña: la Línea XYZ», *Revista Ares*, 49, Galland Books, Valladolid.
- . MALLENCH SANZ, Carlos (2016): «La fortificación de Campaña: la fortificación nacional», *Revista Ares*, 50, Galland Books, Valladolid.

Arqueología de la represión, entre el silencio y la memoria: las fosas comunes del campo de concentración de Albatera (San Isidro, Alicante)

Archaeology of repression, between silence and memory: mass graves in Albatera concentration camp (San Isidro, Alicante)

Felipe Mejías López¹

Cátedra Interuniversitaria de Memoria Democrática de la Comunidad Valenciana

✉fermonvit@hotmail.com

Rebut: 10/02/2020

Acceptat: 20/04/2020

Resumen

Entre los meses de abril y noviembre de 1939, recién terminada la Guerra Civil, miles de prisioneros republicanos fueron confinados en el campo de concentración de Albatera. Las condiciones inhumanas a las que fueron sometidos durante ese periodo de tiempo —hacinamiento, hambre y sed, enfermedades, vejaciones y torturas—, y las ejecuciones arbitrarias que allí se realizaron, al margen de cualquier proceso judicial, ocasionaron un número de muertes todavía por evaluar.

El objetivo de este trabajo es dar a conocer los resultados de una investigación que nos ha permitido localizar la ubicación de algunas de las fosas comunes donde fueron arrojados los cuerpos de los represaliados en el campo. Al mismo tiempo, se ha profundizado en el conocimiento de la materialidad de esta instalación represiva —desmantelada y arrasada hasta sus cimientos a principios de 1940— con la identificación exacta de sus límites y de los espacios de frecuentación vinculados con esta durante el tiempo que estuvo en funcionamiento.

Palabras clave: Guerra Civil Española. Represión Franquista. Campo de Concentración de Albatera. Fosas Comunes. Memoria Histórica.

Abstract

Thousands of republican prisoners were confined in Albatera concentration camp from April to November 1939, just after the end of the Spanish Civil War. The inhuman living

1. Arqueólogo investigador de la Cátedra Interuniversitaria de Memoria Democrática de la Comunitat Valenciana (Conselleria de Justicia, Administración Pública, Reformas Democráticas y Libertades Públicas de la Generalitat Valenciana; Universidad de Alicante; Universitat de València; Universitat Jaume I de Castelló).

conditions they were subjected to during that period of time —overcrowding, hunger and thirst, disease, vexation and torture— and the arbitrary executions which took place there, regardless of any legal proceedings, caused an undetermined number of deaths still to be evaluated.

The aim of this study is to present the results of a research which has allowed us to discover the location of some of the mass graves where the dead bodies of the victims of repression in the camp were thrown into. At the same time, we have delved into our knowledge of the materiality of this repressive facility —shut down and razed to the ground at the beginning of 1940— with the exact identification of its boundaries and the frequentation places which were linked to it during the time it was operating.

Keywords: *Spanish Civil War. Francoist Repression. Albaterra Concentration Camp. Mass Graves. Historical Memory.*

«Me declaro culpable, muy bien, pero/ debo advertirles/ que ya ustedes me mataron, me enterraron,/ me borraron todas las arrugas y las lágrimas de mis hermanos,/ y me dijeron/ que te diviertas con los gusanos, pero olvidaron/ de borrar/ las huellas/ que mis pasos marcaron/ en tantas calles y caminos del mundo.»

DARDO SEBASTIÁN DORRONZORO (2016)

Viernes 25. Poemas y fragmentos de una búsqueda

1. INTRODUCCIÓN²

Poco después de la creación en mayo de 2017 de la Cátedra Interuniversitaria de Memoria Democrática de la Comunidad Valenciana, el Departamento de Humanidades

- La investigación que ha desembocado en la redacción de este artículo ha contado con la ayuda de Damián Sabater Culiñez, hasta hace poco alcalde de San Isidro, a quien agradezco especialmente su implicación en las gestiones encaminadas a la identificación de las fosas comunes del campo. También han colaborado de manera sustancial y desinteresada Josep Almudéver Mateu, José María Azkárraga Testor, Manuel Antonio Alonso-Martínez Rodero, Vicente Ferrer Azcoiti, Begoña Lobo Abascal, Saturnino Lidón Hernández, Mario Berna Box, Ginés Martínez Martínez, Francisco Gelardo Sabater, José Andrada Gelardo, Manuel Pérez Mira, José Osuna, Antonia Fenoll Sanz, Josefina Sanz Juan, Antonio Martínez Sánchez, Ginés Saura Fernández, Manuel José Aliaga Martínez, Agnès Matas García, José Ramón Valero Escandell, Enrique R. Gil Hernández, Damián M. Sabater García, José Manuel Cartagena Ros, Isabel María Abellán Cuesta, María T. Berná García, David Benavente García, Vanesa Cañizares Molina, José María Candela Guillén, Carlos Torres Prieto, Francisco Alcolea Torá, Pilar Guillén Prieto, Rubén Míguez, Tony Sevilla, Luis Vidal Vidal y su hijo Luis Vidal Ayala. Mi agradecimiento a todos ellos y a quienes han preferido mantener el anonimato.

Contemporáneas de la Universidad de Alicante nos encomendó la tarea de localización y documentación de las fosas comunes de represaliados durante la Guerra Civil y la dictadura franquista que existen en la provincia de Alicante. Se trataba de poner al día la base de datos del mapa de fosas del Ministerio de Justicia, sin actualizar desde 2011³.

Desde un principio el planteamiento de la investigación nos llevó a elegir como primer objeto de estudio los cementerios, puesto que allí se encuentra la práctica totalidad de las fosas identificadas hasta el momento en la provincia. Como todos sabemos, Alicante fue territorio de retaguardia durante la guerra, salvo por las incursiones aéreas de la aviación italiana y sus bombardeos de castigo sobre las ciudades, especialmente la capital, con las trágicas consecuencias que ya conocemos. Pero al margen de estas acciones bélicas puntuales, la mayor parte de las víctimas mortales causadas en la provincia a partir de julio de 1936 y durante la posguerra franquista lo fueron por fusilamientos o asesinatos relacionados con prácticas represivas —sin olvidar las muertes derivadas de las penosas condiciones de vida en los centros penitenciarios—, y los cuerpos enterrados en espacios cementeriales, a veces en sepulturas individuales con nombre y apellidos pero casi siempre en fosas comunes cuya existencia y ubicación exacta se conocen de manera muy somera o corren el riesgo de ser olvidadas con el paso del tiempo. Esta circunstancia explica por qué cualquier acercamiento al conocimiento de una realidad histórica tan compleja como es la represión de guerra y posguerra debe pasar necesariamente por un análisis detenido y metódico de las fosas comunes existentes en los cementerios.

Sin embargo, muy pronto nos dimos cuenta de que en esta línea investigadora aparecía un verso suelto, un espacio distinto, situado de algún modo a medio camino entre el documento histórico oficial y el mito, entre la realidad del testimonio y la exageración, entre la presencia física y el olvido: el campo de concentración franquista de Albatera. Y la pregunta era inevitable: ¿dónde están los cuerpos de los prisioneros que murieron en el campo?

Para intentar conocer la respuesta antes había que probar de manera científica su existencia ubicándolo con precisión sobre el terreno en toda su extensión y perímetro. En definitiva, darle una presencia física más allá del documento escrito o el testimonio oral. No olvidemos que el campo fue demolido poco después de su cierre, y que con la roturación y posterior parcelación y puesta en cultivo de aquel espacio en los años 50 desapareció todo rastro de su presencia, aunque sorprendentemente se salvó del derribo una parte minúscula, lo que había sido el horno de cocer pan reutilizado de manera anecdótica como fachada de una caseta de aperos: la transformación del lugar fue tan intensa que cuando los antiguos prisioneros volvían a visitarlo años después tenían serios problemas para ubicarlo. El paso de los años y la muerte de quienes lo vieron en pie, des-

3. Iniciativas similares han sido impulsadas de manera simultánea también con el apoyo de la Conselleria de Justicia, como la llevada a cabo por la Asociación Científica ArqueoAntro.

de dentro o desde fuera de las alambradas, han provocado que las referencias espaciales sobre su ubicación exacta se hayan perdido o resulten ya demasiado vagas, pese a que todavía se mantiene su huella en la memoria colectiva de los agricultores del entorno inmediato, en los vecinos de los pueblos cercanos, e incluso en la toponimia.

Como en cualquier investigación, en esta tarea de identificación de los restos materiales del campo había que partir en primer lugar de lo que ya se sabe. En este sentido, hay que decir que la producción historiográfica existente sobre el campo de Albaterra no es precisamente abundante. Los escasos acercamientos a su evolución histórica han perfilado con mayor precisión su primera etapa como campo de trabajo republicano dada la inexistencia de documentación del periodo franquista; para ello se han venido utilizando los fondos conservados en Salamanca, en lo que fue la sección *Guerra Civil* del Archivo Histórico Nacional, actualmente Centro Documental de la Memoria Histórica. Allí se conserva un extenso repertorio documental que recoge la puesta en marcha del centro penitenciario⁴, así como su funcionamiento posterior y las numerosas reformas llevadas a cabo en sus instalaciones, especialmente durante 1938. A pesar de ello todavía no se ha abordado en profundidad y de manera integral el estudio histórico del campo durante esta primera etapa, no se ha elaborado un censo de presos pese a la existencia de alguna documentación sobre este punto, y tampoco se sabe de qué modo se verificó el traspaso de la instalación a la autoridad militar franquista a partir del 1 de abril de 1939. Por otro lado y pese a su interés, los escasos testimonios pertenecientes a reclusos del periodo republicano que se han dado a conocer en los últimos años (Sala Anierte, 2002: 5-7; Sánchez Balaguer, 2014: 526 y 815-820) ya habían sido publicados en la inmediata posguerra (Vidal Tur, 1951: 53-56) —a excepción de la obra de Mallol Alberola (2000: 49-67)— o en los años 70 (Ramos Pérez, 1973: 315-317), por lo que no añaden nada relevante a lo ya sabido.

Respecto a la etapa franquista del campo, y ante el hándicap ya citado del vacío documental, han sido los testimonios orales y las memorias publicadas por los supervivientes la base empírica fundamental sobre la que se ha investigado y construido el relato histórico de este periodo. Tras los acercamientos que pusieron de manifiesto la verdadera dimensión del asunto durante la Transición (Cerdán Tato, 1978: 19 y 27-28), hubo que esperar a los años 90 para que aparecieran por primera vez estudios rigurosos que ofrecieran una visión de lo que sucedió en el campo tras el final de la guerra (Ors Montenegro, 1993: 311-314; Martínez Leal y Ors Montenegro, 1994: 43-54; *Ídem*, 1995: 38-45). Lo que se ha publicado con posterioridad recopila y sitúa de manera acertada en su contexto histórico la realidad represiva que supuso aquel espacio pero apenas incorpora novedades al relato diacrónico conocido (Gil Hernández, 2007: 106-115; Moreno Sáez, 2016; López Barceló, (s.f.)). Destacan, no obstante, los enfoques que inciden en los factores ideológicos, políticos y sociológicos que explican la existencia de esta instalación y la conectan con otras si-

4. La documentación referente a los primeros meses de actividad, hasta junio de 1938, ya fue estudiada por Sánchez Recio (1991: 181-191).

milares coetáneas (Rodrigo Sánchez, 2001: 13-29; *Ídem*, 2005; *Ídem*, 2006: 615-642); o bien una de las pocas aportaciones documentales relacionadas con este periodo conocidas hasta ahora, sobre la que volveremos más adelante (Payá López, 2013: 666-674).

En los últimos años se ha emprendido una labor encomiable desde diferentes ámbitos orientada a la elaboración de un listado completo de prisioneros (Moreno Sáez, (s.f.); López Barceló y Ortiz Mateos, 2013; COAMHI, 2015). Evidentemente se trata de un trabajo complejo y de largo recorrido que debe someterse a una constante revisión, pero es sin duda una herramienta de trabajo fundamental para profundizar en la historia del campo y tratar de indagar sobre el destino último de quienes pasaron por allí.

A partir de estas premisas, nuestro trabajo se ha orientado hacia la búsqueda de nuevas fuentes históricas o arqueológicas que nos permitan avanzar en la investigación. La utilización de la fotointerpretación como herramienta de análisis arqueológico del paisaje, en este caso aplicada al estudio de los fotogramas procedentes del Primer Vuelo Americano de 1945-1946 (serie A), ha resultado decisiva para identificar la situación del campo⁵. De igual modo también ha sido de gran ayuda la localización de diez fotografías (ocho de ellas inéditas) realizadas en el campo de trabajo republicano en 1938 y recientemente digitalizadas e incorporadas al archivo fotográfico del Comité Internacional de la Cruz Roja y a los fondos de la Biblioteca Nacional; la importancia histórica de este material se acentúa si pensamos que se trata de las primeras imágenes de este establecimiento penal conocidas hasta hoy⁶. Igualmente útil ha resultado el rastreo de noticias

5. El arquitecto albacense Mario Berna Box ya detectó esta circunstancia en 2016. Véanse las entradas en su página web de 5 de agosto y 26 de octubre de ese año [en línea] <<https://www.facebook.com/BOX-arquitectura-urbanismo-997764103630154/>>. [Consulta: 21 de febrero de 2018].
6. La colección sobre Albaterra conservada en la sede del CICR en Ginebra consta de cuatro fotografías (signaturas V-P-HIST-02224-23A; V-P-HIST-02224-24A; V-P-HIST-02224-25A; y V-P-HIST-02225-33A). Fueron realizadas en el otoño de 1938 durante el reconocimiento del campo por varios delegados de este organismo internacional, posiblemente Roland Martí, Marcel Junod y Eric Arbenz; Junod fue el director del «Servicio de España», organismo creado por el Comité Internacional de la Cruz Roja para mediar en el conflicto español. Todos ellos fueron autorizados por la Dirección General de Prisiones del gobierno republicano para la visita de establecimientos penitenciarios a partir de abril de 1938 (Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-MADRID-668, 30).

Las otras seis fotografías del campo están alojadas en el repositorio de la Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional) formando parte del Fondo Fotográfico de la Guerra Civil Española (GC-CAJA/106/1, Albaterra (Alicante)). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal). Dentro de esta serie, la imagen que recoge a un grupo de presos trabajando sobre el motor de un camión ya había sido publicada hace unos años (Gil Hernández, 2007: 107). Las seis fueron tomadas por el fotoperiodista valenciano Luis Vidal Corella. A juzgar por las anotaciones manuscritas en los reversos pudieron estar destinadas a su inclusión en la revista *Crónica*, dentro de la serie de reportajes *Labor constructiva de la República*, aunque ignoramos si fueron

sobre el campo en la prensa de la época, especialmente las disponibles en las hemerotecas digitales de la Biblioteca Digital Hispánica y la Biblioteca Virtual de Prensa Histórica; la práctica totalidad de las informaciones publicadas corresponden al periodo republicano, aunque existen excepciones.

Por otra parte, era imprescindible acudir al testimonio de quienes padecieron cautiverio en Albatera, teniendo siempre en cuenta la subjetividad y las posibles tergiversaciones consustanciales a las fuentes orales. No obstante, la muestra es tan amplia y representativa, los puntos en común contrastados entre las diferentes versiones son tantos, que queda fuera de toda duda la validez de lo que transmiten como herramienta de conocimiento histórico fiable. Por una inexorable razón biológica apenas sobreviven unos pocos de los antiguos prisioneros (tal vez el último prisionero vivo, con casi 101 años, sea Josep Almudéver Mateu, a quien hemos podido entrevistar)⁷ pero se conservan filmados los testimonios de muchos de ellos⁸, sin olvidar la importantísima aportación a este asunto de la literatura memorialista, piedra angular de casi todos los estudios realizados hasta ahora sobre el campo franquista⁹. Algunos supervivientes incluso llegaron a dejar constancia de su cautiverio plasmando a posteriori sus vivencias en dibujos y croquis que trascienden la anécdota para transformarse en documentos de gran valor histórico y antropológico, no tanto por la información que aportan sino por la capacidad que mantienen de transmitir la voz de quienes los hicieron¹⁰.

---

finalmente publicadas. La sección corría a cargo del periodista y abogado José Fernández Serrano *Caireles*, con quien Vidal colaboraba de forma habitual.

7. Gracias a la intermediación del periodista Carlos Torres Prieto hemos tenido la ocasión de acceder de manera indirecta a otro superviviente del campo de concentración de Albatera, el fotógrafo español exiliado en México Julio Souza Fernández, *Julio Mayo*. Desgraciadamente, su muerte durante el transcurso de nuestra investigación nos ha impedido recabar el testimonio completo de su paso por allí; tan solo pudo comunicarnos cómo recordaba todavía el expolio de sus botas por parte de un soldado italiano cuando subió en Alicante al tren que lo iba a trasladar hasta el campo.
8. Véanse al respecto las publicaciones que la COAMHI (Coordinadora de Asociaciones por la Memoria Histórica de la Provincia de Alicante) viene editando en formato DVD desde 2008, donde se recogen las intervenciones y testimonios de los participantes en las jornadas anuales de encuentro en torno al campo de Albatera, entre ellos los de varios supervivientes (COAMHI, 2008; *Ídem*, 2010). También el documental *Rojos. 20 Historias de represión franquista* (Cortina Quevedo, 2012).
9. Especialmente conmovedor y relevante por la información aportada resulta el conocido relato autobiográfico del periodista Eduardo de Guzmán sobre su estancia en el campo (2001: 175-370). Véanse también las obras de Sixto Agudo, Marcó i Dachs, Juan Caba Guijarro, Jaume Sorribas, Gracia Lahoz o Ángel Aguilera Gómez, entre otros, cuya relación recoge Rodrigo Sánchez (2001: 17).
10. Véanse, por ejemplo, los dibujos que ilustran la narración *Isidro. Relato del campo de concentración de Albatera* (Abellán Cuesta, 2016a: 18, 27, 67, 111 y 113).

El eje central de nuestra investigación ha sido el trabajo de campo: había que *pisar el terreno* para contrastar hasta donde fuera posible toda la información histórica de la que disponíamos, y de este modo intentar acercarnos a la localización de las fosas comunes que, no lo olvidemos, era nuestro principal objetivo. En este sentido, ha sido crucial conseguir el testimonio oral de algunos de los propietarios de las tierras donde se situó el campo de concentración, una tarea nada sencilla dado el fuerte componente ideológico que todavía, ochenta y un años después, permanece vigente sobre el lugar como un pesado cerrojo, y muy especialmente sobre quienes conocen lo que significó. El miedo a hablar continúa, aunque paulatinamente parece disolverse superado por la curiosidad y la necesidad de saber.

Desde un planteamiento puramente arqueológico, nos interesaba conocer qué tipo de restos —humanos o materiales— habían aparecido durante las tareas agrícolas realizadas en esas parcelas, y de qué modo y en qué puntos lo habían hecho. Lo que hemos averiguado ratifica las afirmaciones de los prisioneros en lo que respecta al continuo goteo de muertos y desaparecidos que se producía en el campo y a su posible enterramiento en fosas excavadas en las inmediaciones: la aparición desde los años 50 de restos humanos esqueletizados ha sido constante y significativa¹¹ y se extiende por una superficie considerable, incluyendo en ese espacio al menos una fosa común cuya ubicación hemos podido georreferenciar. Todo ello a falta de futuras actuaciones arqueológicas que deberían incluir como pasos previos a cualquier excavación la realización de prospecciones superficiales intensivas de cobertura total, y también del subsuelo mediante sistemas de teledetección no destructivos. Solo de este modo podrán cartografiarse con precisión los lugares susceptibles de contener más fosas, o incluso los restos estructurales del campo que se hayan podido conservar.

2. SOBRE PRESOS Y PRISIONEROS: EL CAMPO DE ALBATERA

El campo de concentración se encuentra dentro del término municipal de San Isidro, un pequeño pueblo de apenas 2000 habitantes y una superficie cercana a los 12 km² situado en el sur de la provincia de Alicante, en la comarca de la Vega Baja del Segura (fig. 1).

San Isidro surgió a partir de 1953 como un poblado de nueva planta delineado por el arquitecto José Luis Fernández del Amo para un proyecto del Instituto Nacional de Colonización, en lo que hasta entonces había sido una extensión de varios miles de hectáreas de terreno yermo y pantanoso, el Saladar de Albatera. Con su construcción y la de la cercana pedanía de El Realengo se pretendía favorecer el asentamiento estable de un contingente de colonos que bonificasen y pusieran en cultivo mediante el regadío

11. Algo que ya apuntó en su momento Gil Hernández (2007: 114).

Fig. 1. Localización del término municipal de San Isidro en la provincia de Alicante.

las tierras insalubres del antiguo marjal existente entre la laguna del Hondo y las sierras de Crevillente y Callosa. El pueblo se levantó en un espacio baldío situado al norte del tendido ferroviario de la línea de Alicante a Murcia, muy cerca de la estación Albufera-Catral, donde ya existía una pequeña agrupación de casas; las viviendas comenzaron a entregarse en 1956 con la llegada de los nuevos pobladores, todos ellos de extracción humilde y provenientes de pequeñas aldeas de las provincias de Murcia y Granada, y en menor medida de los pueblos circundantes.

El terreno fue roturado y conformado siguiendo un patrón parcelario de tendencia ortogonal distribuido mediante adjudicaciones de 3 hectáreas para cada colono. Se construyó una red de acequias para canalizar el agua de riego y se excavaron numerosos azarbes y pequeños canales de avenamiento para recoger las filtraciones procedentes del subsuelo, dada la elevada altura del nivel freático de esta zona, en torno a los 1,5 metros de profundidad. Los cultivos predominantes desde entonces han sido el granado y la palmera datilera por su fácil adaptación a la elevada salinidad del suelo, y ya con menor presencia las herbáceas y forrajeras —fundamentalmente alfalfa—, hortalizas y cereales.

Fig. 2. Vista aérea de San Isidro desde el suroeste. El campo de concentración se situaba justo detrás de los huertos de palmeras inmediatos al pueblo, en el ángulo superior derecho de la imagen. Hacia 1958. Fuente: Excmo. Ayuntamiento de San Isidro.

San Isidro se fundó como un enclave urbano autónomo aunque con la consideración de entidad local menor dependiente de Albaterra; en marzo de 1993 se constituyó como municipio independiente tras conseguir la segregación (fig. 2).

En contra de lo que se ha venido manteniendo desde algunos lugares, el nuevo poblado de San Isidro no se levantó sobre los restos del campo de concentración sino a una distancia de 400 metros al oeste en línea recta: ambos espacios están separados por la vía del tren y por una lengua de tierra cultivada de palmeras, muchas de ellas centenarias. El sitio donde estuvo el campo se encuentra muy cerca de la vía, apenas a 150 metros, a caballo entre los parajes de La Bajura y Palomo, en un terreno abierto ocupado por bancales de granados cuidadosamente labrados salpicados de palmeras, junto a una granja y varios caminos asfaltados que lo atraviesan. Se llega hasta allí tras un recorrido de 700 metros por el camino que parte hacia el noreste desde la estación de tren, junto al cruce de la carretera de Catral a Albaterra.

2.1. La redención por el trabajo: el campo republicano

El *Campo de Trabajo del Segura, Sección Albaterra* (ese era su nombre oficial) fue mandado construir por el gobierno republicano siguiendo la directiva emanada del Decreto de la Presidencia del Consejo de Ministros de 26 de diciembre de 1936¹². Esta disposición establecía los campos de trabajo como lugares de reclusión para personas con-

12. *Gaceta de la República*, nº 362, 27 de diciembre de 1936.

denadas por los diferentes tribunales especiales —populares, jurados de urgencia, de guardia, y tribunales de espionaje y alta traición— cuya función era juzgar los delitos de rebelión, desafección al régimen, sedición, derrotismo, espionaje y «quintacolumnismo», entre otros (Sánchez Recio, 1991).

La orden de construcción del campo se hizo pública a finales del verano de 1937¹³. Los trabajos de adecuación del lugar se iniciaron inmediatamente¹⁴, hasta el punto de que ya a principios de octubre comenzaron a llegar los primeros grupos de presos, muchos de ellos procedentes de la cárcel provincial o del Reformatorio de Adultos de Alicante¹⁵; finalmente el campo fue inaugurado de manera oficial por el ministro de Justicia, Manuel Irujo, el domingo 24 de ese mismo mes¹⁶. Durante el acto, que fue ampliamente recogido por la prensa, se dio de comer abundantemente a los 470 presos que ya había en esas fechas y se facilitó a los periodistas la oportunidad de entrevistarlos con total libertad. Resulta evidente la intención propagandística del evento, algo por otra parte inherente al contexto bélico y político del momento¹⁷ (fig. 3).

La intención redentora y ejemplarizante de este tipo de instalaciones se materializaba obligando a los presos al desempeño de tareas que, según argumentaban las autoridades penitenciarias, resultarían de utilidad para ellos mismos y para la nación. En el caso de Albaterra, organizados en cuadrillas atendiendo a su edad, condición física y formación, los reclusos trabajaron desde un principio mayoritariamente en labores agrícolas de desbroce, roturación y puesta en cultivo de las zonas del saladar más próximas al campo —e incluso en labores de siega o recolección en fincas de pueblos cercanos—, sin que conste que la producción obtenida fuera suficiente para el autoabastecimiento (básicamente patatas, trigo, leguminosas y barrilla para la elaboración de sosa) (fig. 4).

Se excavaron canales y se instalaron conducciones desde algunos pozos y manantiales cercanos para favorecer la llegada del agua a los nuevos cultivos y al propio campo (posiblemente desde la Fuente Honda, un nacimiento situado a 1 km hacia el sur, cerca de la estación de tren); los tubos de estas acequias fueron fabricados por los propios presos (figs. 5 y 6). Los individuos con formación técnica o universitaria y los empleados cualificados se agrupaban en las denominadas «brigadas especiales», donde desempeñaban tareas administrativas o sanitarias, e incluso de delineación y proyección constructiva (entre los presos había ingenieros, arquitectos, delineantes, topógrafos y farma-

13. *Gaceta de la República*, nº 252, 9 de septiembre de 1937.

14. Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-MADRID, 1290, 17 y PS-MADRID, 684, 2. *Actas de recepción de herramientas, material de construcción y otras mercancías destinadas al Campo de Trabajo de Albaterra (Alicante)*. Véase también Sánchez Recio, *op. cit.*: 184.

15. *El Luchador*, nº 8970, 16 de octubre de 1937.

16. *El Pueblo*, nº 15408, 26 de octubre de 1937.

17. Véanse por ejemplo las ediciones correspondientes al día 26 de octubre de 1937 de los periódicos *La Libertad*, nº 5493; *El Liberal*, nº 11633; o *El Pueblo*, nº 15408.

El domingo se inauguró el campo de trabajo de Albaterra. — Enorme importancia de las obras.

De todas las obras emprendidas en virtud del decreto de 26 de Diciembre, acaso la más importante y la que más beneficios reporte en su día a la economía nacional, será la de las márgenes del río Segura, para lo cual el domingo el ministro de Justicia inauguró el nuevo Campo de Trabajo de Albaterra.

Estas obras fueron iniciadas en el siglo XVII por el cardenal Belluga, pero quedaron paralizadas, sin que desde aquellos tiempos hubieran vuelto a continuarse en razón a que el coste total de las mismas lo representaba la mitad de obra que es preciso realizar y que representa una cifra muy considerable de millones de pesetas. Ahora se reanuda los trabajos y cuando éstos hayan quedado terminados, podrán sacarse en los famosos saladeros del Segura más de cuarenta mil familias, proporcionando al campo de Murcia una nueva zona agrícola de inagotable riqueza. Baste decir que se pondrán en producción más de 25.000 hectáreas de tierra que abastecerán a varios términos municipales. El nuevo Campo de Trabajo está calculado para albergar cuatro mil reclusos y es interesante añadir, por el prestigio de la República que para esas faenas no se utilizan sino hombres de veinte a cuarenta y cinco años, destintándose los ancianos y delicados de salud a la prestación de otros servicios auxiliares.

La llegada del ministro de Justicia. — Las instalaciones. — La población penal. — Aire, sol, trato humanitario y correcto y comida sana y abundante.

Hace un tiempo maravilloso, cuando llegamos — después de recorrer 238 kilómetros que lo separan de Valencia — al nuevo campo de trabajo de Albaterra, por una carretera abierta entre gigantescas palmeras, que parte desde Crevillente... No parece la Colonia Penitenciaria de las márgenes del río Segura, una obra que se inicia, sino un establecimiento en febril y antiguo funcionamiento. Lo que no está ya en marcha, se ultima para que en brevísimo plazo comience a dar un rendimiento absoluto. No falta detalle alguno en las instalaciones de oficinas, almacén de víveres, enfermería, cuartos de aseo, duchas, escuelas, sala de operaciones para casos de ur-

gencia, comedores y una serie de barracones estilo de los que emplea el Ejército en su campaña de invierno, para albergar provisional de la población penal que allí tendrá ocupación.

El nuevo campo de trabajo es inmenso. Lo constituyen más de 30.000 hectáreas de terreno que alcanza desde Crevillente-Albaterra hasta Guardamar. En medio de aquellos saladeros que habrán de trabajarse para ponerlos en condiciones de ser útiles a la agricultura, existen numerosas palmares abarrotados ya en este tiempo del donado fruto que da una nota de color maravilloso...

Los trabajos preliminares se han realizado ya. En toda aquella enorme extensión de llanos, se han hecho las parcelaciones precisas para nuevas instalaciones, se han abierto zanjas interminables y se han practicado las acotaciones necesarias para el campo penal, delimitado en estos instantes por una serie suaves de banderas nacionales que señalan los límites. Dominando todas las veredas, caminos y explanadas, se aizan unas torres de ocho metros de altura, rematadas por unas amplias casetas, donde en todo instante, los centinelas de servicio, pueden contemplar las novedades que se desarrollan en el nuevo campo de trabajo, y observar la eficiencia del trabajo de los reclusos, etc...

A las doce de la mañana del domingo, llegó el ministro de Justicia, acompañado del inspector general de Prisiones. Le esperaban el director general de Prisiones, el subsecretario de Agricultura, los jefes de la sección de Campos de Trabajo e Internamiento, magistrados de la Audiencia de Alicante y Murcia. Comisiones municipales de los pueblos afectados por esta magna reforma y numerosos periodistas y fotógrafos, así como también los ingenieros que han dirigido la nueva instalación y los que han señalado las obras a realizar para que aquellos campos se conviertan en zonas de incalculable valor para la agricultura.

El señor Irujo, después de enterrarse minuciosamente sobre los planos de la labor realizada y de la que se llevará a efecto, vistió todas las instalaciones provisionales haciendo grandes elogios de cómo se han cumplido los deseos del Gobierno.

Después el ministro de Justicia hizo una larga excursión por todos los campos de la nueva colonia y por último visitó los barracones donde se hallaban formados los 470 primeros reclusos

que han llegado al campo de trabajo. El señor Irujo se enteró de una manera minuciosa de sus necesidades y ruegos, así como de que los penados pertenecen en su mayoría a pueblos y ciudades de aquella zona levantina.

No obstante las preguntas reiteradas del ministro y del inspector general de Prisiones, ninguno de los reclusos se lamentó de verse en su nueva colonia. Todo reiteraron lo que ya se sabe. Que se les da un trato humanitario y correcto y que dentro de los reglamentos el personal procura dificultar la vida de los penados.

Terminada esta visita oficial y una vez inaugurado por el ministro el nuevo Campo de Trabajo, los reclusos salieron de los barracones y en medio del campo, con un tiempo espléndido y primaveral, se les sirvió abundante comida que previamente probaron los altos funcionarios de Prisiones y algunos invitados al acto, todos los cuales elogiaron su condimentación sana.

A la una y media de la tarde, el señor Irujo abandonó la Colonia de las márgenes del río Segura, marchando a Guardamar y desde allí, después de almorzar, salió para Valencia.

Antes de salir, el ministro de Justicia y el director general de Prisiones, ordenaron al director del establecimiento, que sin limitación alguna y sin que los propios funcionarios de la Colonia estuvieran presentes, se autorizara a los periodistas para interrogar a los reclusos y que éstos explicaran su vida, el trato que allí se les daba y si tenían queja alguna del personal de Prisiones encargado de su custodia.

Los periodistas, en virtud de esta amplísima autorización, se dedicaron durante largo rato a interrogar a todos aquellos reclusos que por su significación política anterior al movimiento pudieran dar alguna nota avalada por su propia personalidad.

Todos, absolutamente todos, a través de conversaciones, interrogatorios y charlas, manifestaron que el trato que se les daba en los establecimientos penales de la República era profundamente humano, sin que por ello dejasen de ser perfectamente observados los reglamentos.

Fig. 3. Recorte de prensa con la noticia de la inauguración oficial del campo por el ministro de Justicia, Manuel Irujo, el 24 de octubre de 1937. *El pueblo. Diario del Partido Sindicalista*, 26 de octubre de 1937. Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional).

céuticos). También se crearon talleres de carpintería, mecánica, albañilería, fontanería, pintura, de fabricación de jabón, sombreros, escobas, etc. (fig. 7).

Se trabajó en la mejora de las carreteras cercanas, como la que llevaba hasta Albaterra, y se abrieron caminos, incluyendo el que daba acceso al campo desde la estación (figs. 8 y 9). Del mismo modo se puso en explotación una cantera de piedra para construcción aprovechando la cercanía del Cabezo del Molino, una pequeña elevación inme-

Fig. 4. Presos del campo de Albaterra ocupados en tareas de excavación y acopio de tierra para la construcción de una plataforma elevada, posiblemente un camino. La imagen aparece publicada sin pie de foto ni firma en el artículo «Notas Penitenciarias. Cómo viven los presos en la zona leal» (*Mi Revista*, Año III, nº 38, 1 de abril de 1938. Barcelona). Pese a ello creemos que corresponde al campo de trabajo, tanto por el contexto cronológico como por el paisaje circundante: el bosque de palmeras que se entrevé al fondo y la exacta correspondencia de los relieves con las estribaciones de la sierra de Crevillente, situada a al norte, confirman sin ninguna duda la identificación del lugar. Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional).

diata a la Fuente Honda, junto a la carretera de Catral. De hecho, la mampostería utilizada para el levantamiento del campo procede de esta cantera, tal y como hemos podido comprobar examinando las numerosas muestras de piedra trabajada que aparecen en el banal donde se ubicó la entrada, conocido popularmente como la parcela del *tío de las Piedras* por la gran cantidad de ellas que retiraban de allí los propietarios cuando se comenzó a labrar y cultivar el lugar a finales de los años 50. Son varios los informantes que nos indican haber visto e incluso reutilizado todavía en los años 60 los restos de una vía que se habría usado para facilitar el transporte de roca desde la cantera hasta el campo mediante vagonetas; en todo caso, y pese a no estar contrastado documentalmente, pensamos que estos testimonios apuntarían a algún tipo de conexión ferroviaria desaparecida entre el campo y la cercana vía de la línea Alicante–Murcia.

Pese a la dureza de los trabajos, y a la escasez y las incomodidades propias de una instalación carcelaria de esas características funcionando en medio de una guerra, lo que transmiten los testimonios de los propios presos —a priori siempre más fiables que la versión emanada de la documentación oficial o de la prensa afín— es que las condicio-

Fig. 5. Procesos de desmolde y secado de los tubos de hormigón fabricados por los presos del campo. Escrito a mano en el reverso: *Labor constructiva. Albatera. Fabricación de tubos de cemento para conducción de agua (Reportaje Caireles; 12 febrero)*. Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional), GC-CAJA/106/1/4, Albatera (Alicante). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal.

Fig. 6. Excavación de canalización para riego. Leyenda: *Guerre civile d'Espagne 1936-1939. Entre Alicante et Murcia. Camp de travail d'Albatera. Prisonniers au travail. Construction de canaux destinés à irriguer 200 hectares. À droite, terrain destiné à la plantation de légumes*. Fuente: Archivo fotográfico del Comité Internacional de la Cruz Roja, V-P-HIST-02224-25A.

Fig. 7. Presos ocupados en la reparación del motor de un camión. Escrito a mano en el reverso: *Labor constructiva. Albaterra. Talleres mecánicos. Reparación de coches.* (Reportaje Caireles; día 12 Febrero). Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional), GC-CAJA/106/1/5, Albaterra (Alicante). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal.

Fig. 8. Construcción de un camino de piedra apisonada en las inmediaciones del campo de trabajo. Escrito a mano en el reverso: *Labor constructiva et. Campo Albaterra: roturación de la tierra* (Reportaje Caireles; día 12 febrero). Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional), GC-CAJA/106/1/4, Albaterra (Alicante). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal.

Fig. 9. Trabajos de adecuación de caminos y plantación de palmeras en los alrededores del campo. Los presos se ocupan bajo la atenta mirada de guardias armados. Otoño de 1938. Leyenda: *Guerre civile d'Espagne 1936-1939. Albatera. Camp de travail. Prisonniers au travail. À l'entrée du camp (situé entre Alicante et Murcie), des prisonniers au travail plantent des palmiers. 5 km de route ont été construits en 7 jours par 500 détenus.* Fuente: Archivo fotográfico del Comité Internacional de la Cruz Roja, V-P-HIST-02225-33A.

nes de vida en el campo fueron llevaderas y que el trato recibido por parte de las autoridades al mando fue proporcionado e incluso cercano, sin que en ningún caso consten malos tratos o muertes violentas (Ors Montenegro, 1993: 312). Durante el año y medio que permaneció abierto bajo el control del gobierno republicano se produjeron cuatro muertes entre los presos, tres de ellas por enfermedades infecciosas (dos por tuberculosis¹⁸ y una por afección intestinal¹⁹) y otra por colapso cardíaco²⁰. Se ha documentado

18. Alfonso Campos Arjona, de 44 años y natural de Granada; y Joaquín Muñoz Rodríguez, tintorero de 34 años y natural de Madrid. Registro Civil de Albatera, Libro de defunciones, Tomo 37, folios 76v y 110v, respectivamente.

19. Fernando Álvaro Otero, de 21 años. *Ibidem*, folio 75v.

20. Celestino Paredes Aznar, de 45 años y natural de Madrid. *Ibidem*, folio 68.

también la muerte por paro cardíaco de una mujer de 74 años vecina de Crevillente, posiblemente durante la visita a algún familiar preso. Todos ellos, a excepción de la mujer, fueron sepultados en el cementerio de Albaterra.

La asistencia sanitaria estaba cubierta por varios médicos, se suministraban medicinas con regularidad y existía un pabellón destinado a hospital y botiquín²¹. Aunque en un principio no existieron letrinas, estas se fueron incorporando con la construcción de los nuevos barracones; además, ante la falta de manantiales cercanos de agua potable se construyeron varios depósitos elevados que se llenaban periódicamente con camiones-cuba venidos desde Orihuela.

Evidentemente la alimentación no era tan rica y variada como la servida ante el ministro el día de la inauguración, sino una dieta ajustada, aunque correcta, en la que primaban el pan y las legumbres, verduras, hortalizas y cítricos o frutas en conserva, en algunos casos mejorada con los envíos de alimentos por parte de los familiares, las ayudas de madrinas, y los propios vecinos de Albaterra. Había establecido un régimen de visitas con un locutorio construido al efecto, funcionaba una oficina postal (fig. 10), y se respetaba el culto católico al permitir en los pabellones la celebración diaria de misas y catequesis a cargo de los sacerdotes presos (Sánchez Balaguer, 2014: 814-817).

Los trabajos preliminares para la puesta en funcionamiento del campo fueron llevados a cabo por personal profesional libre: se delimitó y valló el perímetro del recinto, se instalaron las oficinas y la vivienda del director, y se construyeron apenas un par de pabellones con los servicios indispensables, posiblemente aprovechando alguna construcción precedente (Sánchez Recio, *op. cit.*: 184; Sánchez Balaguer, *op. cit.*: 817-818). La constante llegada de nuevos contingentes de presos a partir de noviembre de 1937 obligó a una continua ampliación de las instalaciones, que ahora ya fueron levantadas por los propios reclusos.

Ignoramos hasta qué punto las obras realizadas en el interior del campo a lo largo de 1938 siguieron el proyecto original para dieciocho pabellones redactado en octubre del año anterior por el arquitecto valenciano Joaquín Rieta Sister, pero hay evidencias que apuntan a que hubo numerosos cambios. Tampoco sabemos si finalmente se llegó a construir un segundo campo de menores dimensiones —cuyo plano se conserva—, que habría sido ideado para alojar cinco barracones más y otros pabellones para talleres, cocina, botiquín y almacén (Martínez Leal y Ors Montenegro, 1995: 40). Existen testimonios correspondientes a la fase franquista de la instalación que hablan de la existencia de un reducto acotado a unos 400 metros al norte que fue utilizado por las tropas encargadas de vigilar a los prisioneros, pero no podemos asegurar que se trate del mismo espacio.

21. *Gaceta de la República*, nº 147, 27 de mayo de 1938: «[...] construcción de un pabellón para enfermería e instalación de literas-lechos en otro pabellón por importe de 99.742,13 pesetas [...]».

Fig. 10. Carta dirigida a un preso del campo de trabajo de Albatera. Fue franqueada desde Madrid el 26 de octubre de 1937, tan solo dos días después de la inauguración oficial de las instalaciones. Fuente: [en línea], <<https://www.ebay.es/itm/Campos-prisiones-Albatera-campo-de-trabajo-Lote-De-22-piezas-1937-1938-/232153119030>>. [Consulta: 18/04/2018].

En cualquier caso, si cotejamos los numerosos planos conservados, especialmente el de la planta y disposición general de todo el recinto y sus edificaciones²² (fig. 11), con las fotografías recientemente descubiertas del interior del campo, lo que sí parece seguro es que aunque se respetaron su forma y dimensiones exteriores (tal y como veremos más adelante), sin embargo la distribución espacial de los barracones y probablemente su número sí sufrieron modificaciones sustanciales.

Por lo que dejan ver las imágenes tomadas a lo largo de 1938, parece que en la zona más cercana al acceso, donde en teoría se debían instalar los almacenes y el cuerpo de vigilancia y oficiales en dos edificios con planta en U, se dispusieron finalmente tres barracones de planta rectangular a ambos lados: a la izquierda del acceso, dos emplazados longitudinalmente en sentido noreste-suroeste, y otro situado transversalmente con

22. Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-MADRID, 1177, 4, 81. *Campo de trabajo de Albatera. Disposición general*. Los planos ya fueron publicados en su momento; véase Sánchez Reico (1991: 187) y Martínez Leal y Ors Montenegro (1995: 39-41). Una interpretación actualizada aparece en Gil Hernández (2007: 110-111).

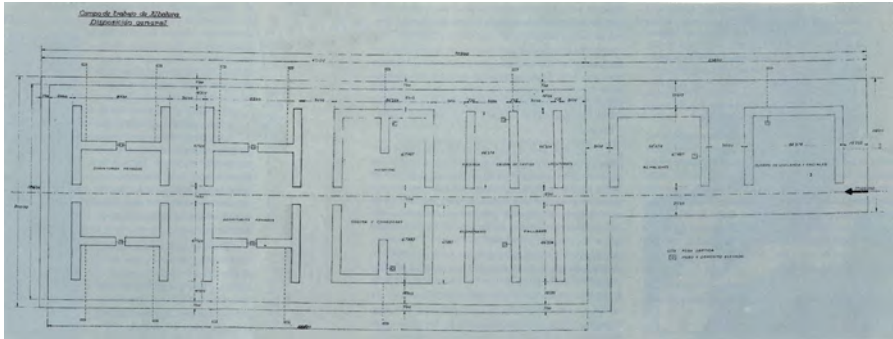

Fig. 11. Plano de planta del campo de trabajo de Albatera, delineado por el arquitecto valenciano Joaquín Rieta Sister. Valencia, octubre de 1937. Fuente: Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-MADRID, 1177, 4, 81.

Fig. 12. Recluso mostrando a autoridades y periodistas el horno para la elaboración del pan. Febrero de 1938. Fue encargado a los Talleres Colectivizados Balart, de Sabadell, tal y como podemos ver en la marca dispuesta sobre la puerta de fundición. Escrito a mano en el reverso: *Labor constructiva. Albatera. Instalación de hornos para la cocción de pan.* (Reportaje Caireles, día 12 febrero). Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional), GC-CAJA/106/1/3, Albatera (Alicante). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal.

Fig. 13. Aspecto que presentaba el campo de trabajo republicano de Albaterra durante sus primeros meses de actividad. La toma nos permite apreciar la existencia de varios pabellones ya terminados, el lugar donde se encontraba el horno (delatado por el humo de la chimenea) y entre ellos un depósito de agua elevado sobre estructura de madera, todo ello en la zona más estrecha del campo, donde se situaba el acceso. Escrito a mano en el reverso: *Labor constructiva en la República española. Estado actual de las obras en el Campo de Albaterra. (Reportaje Caireles; día 12 febrero)*. Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional), GC-CAJA/106/1/1, Albaterra (Alicante). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal.

una orientación noroeste-sureste, donde se instaló un horno para servicio de la cocina²³ (fig. 12).

En el lado opuesto se levantaron tres pabellones iguales con paredes de madera destinados a dormitorios. Nada que ver, por tanto, con el proyecto inicial. La sensación de inacabado que transmiten las instalaciones en las imágenes de febrero de 1938 queda reforzada por la presencia de numerosas tiendas de campaña con avances y grandes toldos, bajo los que se acumulan apilados troncos y otros materiales (figs. 13, 14 y 15).

Sin embargo, en el ensanche del campo destinado exclusivamente para los presos parece que sí pudieron construirse los seis edificios proyectados, a juzgar por la otra fotografía del recinto, una vista general en la que se aprecian los trabajos de cimentación de varias estructuras paralelas de planta alargada que podrían corresponderse con las dibujadas en el plano para su uso como talleres, locutorio, escuela, economato y celdas de castigo; enmarcando este espacio también vemos colocados los postes de una incipiente

23. Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-MADRID, 684, 36. *Oficios y cartas relativos a la Construcción de un horno en el Campo de Trabajo de Albaterra (Alicante)*. 15-10-1937 a 10-3-1938.

Fig. 14. Vista general del acceso al campo de trabajo con los pabellones para dormitorios al fondo. Otoño de 1938. Leyenda: *Guerre civile d'Espagne 1936-1939. Entre Alicante et Murcia. Camp de travail d'Albatera. Entrée du camp. Les trois baraques dortoirs.* Fuente: Archivo fotográfico del Comité Internacional de la Cruz Roja, V-P-HIST-02224-24A.

valla e incluso se intuye al fondo la presencia de una torre de vigilancia. De todo ello se deduce que los penados fueron instalados en un primer momento de manera provisional en el recinto situado más al sur, a la espera de que se terminaran todas las infraestructuras proyectadas (fig. 16).

El campo tenía forma rectangular, con unas dimensiones exteriores de 709 metros de longitud y 200 de anchura, aunque como hemos apuntado en realidad se articulaba en torno a dos espacios perfectamente diferenciados: un rectángulo menor de 238×118 metros, donde se encontraba el acceso a través de una puerta de doble hoja de unos 8 metros de anchura; y adosado a este, otro rectángulo de 471×200 metros configurado como una gran explanada en la que se dispusieron los barracones para los reclusos. La superficie total del campo superaba las 12 hectáreas, con un perímetro cercano a los 2 km. Toda la instalación estaba rodeada por una valla protegida con alambrada de espino de 3 metros de altura, reforzada a su vez en el espacio destinado a los presos con una

Fig. 15. Presos del campo de trabajo de Albatera junto a tiendas de campaña habilitadas para talleres. En primer plano, vehículo utilizado por los delegados de Cruz Roja para sus desplazamientos. Leyenda: *Guerre civile d'Espagne 1936-1939. Entre Alicante et Murcia. Camp de travail d'Albatera. Visite de délégués. Les tentes ateliers. Un groupe de détenus après le travail.* Fuente: Archivo fotográfico del Comité Internacional de la Cruz Roja, V-P-HIST-02224-23A.

segunda línea de alambrada; de este modo se dejaba entre medias una calle a modo de paseo de ronda en la que se situaron varias torres de vigilancia de 8 metros de altura con puestos de ametralladoras²⁴.

Los barracones se construyeron alternando unidades prefabricadas de paredes de madera junto a otros íntegramente de mampostería; los pavimentos eran de cemento y se elevaban entre 10 y 15 centímetros sobre el suelo, lo que obligaba a la instalación de escalones en los accesos. La altura rondaba los 4 metros con techos a dos aguas y cubier-

24. Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-BARCELONA, 115, 8, 2. *Expediente sobre instalación de ametralladoras en el Campo de Trabajo de Albatera (Alicante)*. 13 a 16 de diciembre de 1937.

Fig. 16. Vista panorámica del campo orientada hacia el suroeste; al fondo, la sierra de Callosa se recorta sobre el horizonte. En primer término aparecen ya avanzados los trabajos de cimentación de varios barracones. Escrito a mano en el reverso: *Labor constructiva et. Campo Albaterra. (Reportaje Cai-reles: 12 febrero)*. Fuente: Biblioteca Digital Hispánica (Biblioteca Nacional), GC-CAJA/106/1/6, Albaterra (Alicante). [Campo de concentración]. Reportajes Gráficos Luis Vidal.

ta de uralita; en muchos de ellos se dejaba una faja perimetral sin cerrar en el encuentro entre el tejado y las paredes para facilitar la ventilación. Ignoramos las dimensiones totales de los edificios, pero los testimonios hablan de anchuras entre 8 y 10 metros y longitudes variables que oscilarían entre 40 y 90 metros.

Aunque el campo había sido proyectado para albergar hasta un máximo de 3000 presos, las cifras que conocemos para el año 1938 (casi todas procedentes de la prensa, por lo que habría que tener en cuenta posibles inexactitudes) no superan en ningún caso los 1600 individuos²⁵. En este sentido, el Centro Documental de la Memoria Histórica conserva dos expedientes con fichas y fotografías de presos retenidos en el campo entre abril de 1938 y enero de 1939, que posiblemente fueron puestas en su momento

25. *El Liberal*, nº 11741, 1 de marzo de 1938: «En la actualidad existen mil veintitrés reclusos. Quizá muy pronto se llegue hasta dos mil». *Mi Revista*, nº 38, 1 de abril de 1938: «Trabajan ya en los saladares que se extienden desde Albaterra a Guardamar más de 1500 reclusos [...]». *La Libertad*, nº 5716, 13 de julio de 1938: «En el campo de Albaterra, enclavado en zona palúdica, con 1200 penados, no hay un solo caso de paludismo ni un solo prisionero enfermo, por las medidas sanitarias adoptadas».

a disposición del Comité Internacional de la Cruz Roja²⁶; procedentes de los archivos de este organismo existen también otros cuatro expedientes con listas de presos confeccionadas entre enero y agosto de 1938²⁷.

En cualquier caso, tal y como ya hemos apuntado más arriba, la elaboración de un censo de reclusos y la posterior localización de sus expedientes judiciales son tareas pendientes que ayudarían a completar notablemente el conocimiento sobre el funcionamiento de esta instalación penitenciaria durante el periodo republicano.

2.2. Materializando lo invisible: el campo de concentración franquista

Con el final de la guerra, el campo de trabajo fue inmediatamente reutilizado por los vencedores como campo de concentración donde recluir a los prisioneros republicanos capturados en el puerto de Alicante. Tras un breve paso por el campo de los Almen-dros, y una vez separados de las mujeres, entre los días 4 y 7 de abril de 1939 llegaron hasta Albaterra en varias expediciones ferroviarias los miles de refugiados civiles, sindicalistas, militares y políticos que no habían podido escapar por mar del cerco de las tropas franquistas e italianas. A ellos se fueron uniendo también otros detenidos procedentes de pueblos de la Vega Baja (fig. 17).

Existe cierta controversia respecto a la cantidad de prisioneros que pudo acoger el campo, sobre todo en sus primeras semanas de funcionamiento. Teniendo en cuenta la ausencia casi total de documentación de este periodo, y la fluctuación en el número de detenidos por las continuas entradas y salidas, cualquier cálculo en este sentido es aproximativo. Basándose en testimonios de supervivientes se han barajado cifras que llegaban hasta los 30000 e incluso 45000 individuos, algo bastante improbable aunque solo fuera por mera lógica aritmética: la superficie útil real del interior del campo era de unos 80000 m², descontados los 3 a 4 metros de separación obligada desde la alambrada que se les imponía a los cautivos y la superficie estimada que ocuparían los barracones y otras infraestructuras no habitables, todo ello sin computar los espacios que obligatoriamente debían quedar vacíos para facilitar las labores de vigilancia y control por parte de los guardias. La suma de estos factores hace prácticamente inviable la permanencia en el recinto de tantos prisioneros. Por el contrario, parecen más fiables los cálculos que hablan de entre 12000 y 16000 individuos en los momentos de mayor ocupación (Martínez Leal y Ors Montenegro, 1995: 39; Payá López, 2013: 664-665; Moreno Sáez, 2016), lo que daría

26. Centro Documental de la Memoria Histórica, PS-MADRID, 1662, 34 y PS-MADRID, 1662, 25. *Fichas de información humanitaria de prisioneros del Campo de Trabajo de Albaterra (Alicante)*.

27. Centro Documental de la Memoria Histórica, Fondos documentales del Comité Internacional de la Cruz Roja sobre la Guerra Civil Española, ACICR,C_ESCI,202,5; ACICR,C_ESCI,198,7; ACICR,C_ESCI,201,13; y ACICR,C_ESCI,182,2.

Fig. 17. Vista panorámica de la estación de tren Albaterra-Catral a finales de los años 50. En este lugar fueron desembarcados en abril de 1939 los presos destinados al campo de concentración procedentes de Alicante. En el centro de la imagen, entre las vías y el transformador eléctrico de la derecha, se encuentra la parcela donde fueron vertidos los escombros originados tras la demolición del campo. Fuente: Excmo. Ayuntamiento de San Isidro.

una ratio espacial por persona de unos 5 m². Esta cifra, que en principio no parece encajar con los testimonios que describen el terrible hacinamiento que se dio en las primeras semanas, cuando los prisioneros dormían prácticamente amontonados sobre el suelo y apenas podían sentarse durante el día, se explica teniendo en cuenta la existencia de esas áreas de respeto cuya ocupación les estaría vedada. En cualquier caso, parece seguro que una vez pasado el mes de abril la cantidad de detenidos comenzaría a descender paulatinamente; a finales de ese mes, cuando visita el campo el gobernador militar de la provincia, Joaquín Carballo Álvarez, hay 6800 prisioneros²⁸, cifra que concuerda con los «más de 6000 detenidos» de los que se hace eco un mes después la prensa de provincias²⁹. En el momento del cierre del campo, a finales de octubre de 1939, la ocupación ya no debía superar los 2000 individuos (Payá López, *op. cit.*: 670).

El campo de concentración de Albaterra funcionó como un lugar de detención, pero también de identificación, clasificación y redistribución de prisioneros todavía sin juzgar. Y todo ello en los momentos de confusión inmediatos al final de la guerra, cuando se inicia una actividad frenética encaminada a neutralizar definitivamente al enemigo,

28. *Hoja Oficial de Alicante*, 28 de abril de 1939.

29. *El Avisador Numantino*, nº 5664, 20 de mayo de 1939.

un contingente humano derrotado militarmente pero al que había que someter ideológica y moralmente. Persona a persona. Implacablemente.

—*Condiciones de vida (y muerte)*

No nos detendremos demasiado en detallar las penalidades sufridas por los prisioneros que tuvieron la mala fortuna de pasar por el campo de concentración de Albatera. Ya se ha tratado en otros lugares y aparece contado de primera mano por algunos de los supervivientes. Sin embargo sí resulta conveniente intentar acercarse a lo que pudo pasar allí para explicar el lugar desde una perspectiva arqueológica: queremos entender por qué hubo personas que no salieron vivas del campo. Buscamos sus restos.

Desde un primer momento —ya incluso en los mismos trenes que los transportaron hasta el campo—, los prisioneros fueron desposeídos de todas las pertenencias de valor, en muchos casos incluso de la ropa y el calzado cuando estos eran del agrado de alguno de los soldados encargados de su custodia. Abarrotados los barracones y las pocas tiendas de campaña que se facilitaron, la mayoría se vieron obligados a dormir al raso con la única protección de una manta, soportando además varios días seguidos de lluvia durante la segunda quincena de abril. La ausencia casi total de agua y comida durante la primera semana responde a una intención claramente punitiva: no se entiende si no de otro modo que existan intervalos de tres o cuatro días sin que se suministre agua, o que los primeros alimentos se entreguen a los tres días de la llegada y consistan en una lata de sardinas para tres y un chusco de pan para cinco. Esa dieta permanecerá más o menos invariable durante todo el mes de abril, dándose con frecuencia varias jornadas de ayuno entre una ingesta y la siguiente, y sustituyendo a veces las sardinas por un bote de lentejas hervidas para cuatro³⁰. Con el paso de los días, esta situación de extrema penuria alimenticia lleva a los prisioneros a comer prácticamente de todo lo que encuentran, incluyendo los perros y ratas que se introducen en el campo, las cortezas de naranjas o habas desechadas por algunos prisioneros privilegiados que reciben suministros de familiares, comida podrida, o incluso manojos de alfalfa comprados a los guardias. Mientras esto sucedía, la Inspección de Campos de Concentración de Prisioneros (ICCP), organismo encargado de gestionar la política concentracionaria franquista, justificaba mes tras mes superávits millonarios en sus cuentas (Rodrigo, 2005: 153) (fig. 18).

La privación de agua hace que las condiciones higiénicas se deterioren en poco tiempo de manera alarmante. Resulta imposible asearse y además las letrinas dejan de

30. De Guzmán, *op. cit.*: 255: «[...] entre el 11 y el 27 de abril comemos cuatro veces con varios días de intervalo entre una y otra comida. Como el menú ni varía en lo más mínimo, en estos dieciséis días nuestra alimentación consiste en 266 gramos de sardinas en aceite y 250 gramos de pan».

Fig. 18. Tarjeta postal enviada desde el campo de concentración de Albaterra por el prisionero Pablo González Calvo el 12 de septiembre de 1939: «[...] El paquete que me anunciabas aun no lo he recibido y respecto a la arina (sic) y aceite que piensas mandarme es para mi consumo, pues con esto se puede hacer unas tortillitas como las que hacía la "Pili", que son una buena ayuda para la comida muy necesaria aquí». Fuente: [en línea], <<https://www.todo-coleccion.net/militaria-fotografia/tarjeta-postal-censura-militar-centro-concentracion-albaterra-carta-presos-politico-sep-1939~x46750468>>. [Consulta: 11/05/2018].

funcionar a los pocos días, lo que convierte el interior de los barracones en un lugar infecto de cuya estancia acaban renegando muchos de los prisioneros. Estas circunstancias favorecen una extraordinaria proliferación de insectos y parásitos (vectores epidemiológicos como los piojos, pulgas, chinches y mosquitos), que unida al agotamiento extremo causado por la deshidratación, el hambre, la continua exposición a la intemperie y la falta de descanso, hacen que la salud de los prisioneros comience a resentirse seriamente. Muy pronto aparecen entre los más débiles casos de paludismo y sarna, fiebres tifoideas, tracoma, o infecciones respiratorias graves, como pulmonía y tuberculosis³¹. Por si esto fuera poco, los numerosos médicos existentes entre los detenidos tan solo pueden diagnosticar las enfermedades puesto que no se les facilitan medicinas para los tratamientos: todos los afectados, sin olvidar a los que ingresan en el campo ya enfermos —algunos in-

31. *Ibidem*, 322: «Cierto que continúan dándose muchos casos de tifus y paludismo y que todas las mañanas tienen que enterrar a unos cuantos. Aunque resulta un espectáculo tan doloroso como deprimente, nos hemos acostumbrado a su repetición y cada día nos produce menor efecto».

cluso con afecciones venéreas— quedan abandonados a su suerte. Además, y pese a que el 11 de abril se había permitido la salida de los niños menores de 16 años, y una semana después la de los mayores de 60, algunos de los ancianos optan por falsear sus edades para quedarse en el campo y evitar posibles represalias con el regreso a sus lugares de origen. Serán ellos uno de los grupos más afectados por las terribles condiciones de vida a las que son sometidos allí³².

Sin embargo, todos los testimonios coinciden en señalar al tifus y a los trastornos intestinales provocados por la falta de higiene (disentería) y la dieta (diarreas severas y sobre todo el estreñimiento continuado durante periodos de hasta tres semanas) como los padecimientos más traumáticos y dolorosos para los detenidos. Nos parece importante detenernos aquí para destacar la elevada prevalencia que tuvieron en el campo de Albaterra estas patologías, y las graves consecuencias que con toda seguridad acarrearán, teniendo en cuenta que la mayoría de los prisioneros las padecieron en mayor o menor medida, especialmente durante los dos primeros meses de reclusión. En el caso de la diarrea, se producen cuadros graves de deshidratación y debilidad extrema³³; por otro lado, la retención de heces durante largos periodos de tiempo genera ulceraciones internas por presión y episodios de diverticulitis que, de no tratarse como sucedía en Albaterra, acaban desembocando en cuadros de peritonitis, hemorragias intestinales, infecciones generalizadas con fiebre alta y sepsis, para acabar produciendo la muerte del enfermo por fallo multiorgánico. Paradójicamente, en el Registro Civil de Albaterra tan solo aparece un fallecido por esta causa procedente del campo de concentración³⁴, algo del todo inverosímil y que solo se explicaría por una clara intención de ocultar este tipo de muertes por parte de la autoridad al mando del campo³⁵.

Por todo ello, y a la luz de lo que sabemos, pensamos que habría que replantearse si no fueron estas enfermedades —junto con el hambre— las causas principales de

32. *Ibidem*, 263-264: «Si en todos produce el hambre los más desastrosos efectos, son los viejos, con menos reservas físicas para aguantar, quienes sufren un tanto por ciento más elevado de bajas. Cada día fallecen varios y otros tantos han de ser conducidos, poco menos que agonizantes, a la enfermería del campo pequeño, en donde debe perecer la mayoría, porque ninguno retorna a nuestro lado».
33. *Ibidem*, 282-283: «Las diarreas persisten, naturalmente, y las fiebres van extendiéndose. Son muchos centenares los afectados por ellas. Unos pocos se curan luego de padecerlas semanas e incluso meses; otros son trasladados a la enfermería del campo pequeño, sin que volvamos a saber más de ellos. —Y otros se mueren y los entierran sin que ni Dios se ocupe para nada de ellos».
34. Andrés Rivas Vallejo, ferroviario de 32 años de edad y natural de Málaga, muerto el 20 de agosto de 1939 por «peritonitis tísica». Registro Civil de Albaterra, Libro de Defunciones, Tomo 37, folio 157, número 154.
35. De Guzmán, *op. cit.*: 259: «Todas las mañanas al sonar el toque de diana hay varios que no pueden levantarse porque fallecieron durante la noche».

muerte entre los prisioneros del campo, lo que aumentaría notablemente las cifras de bajas manejadas hasta ahora, centradas únicamente en consideraciones acerca del número de fusilados³⁶.

A las privaciones y la enfermedad hay que sumar las humillaciones y los castigos. Con las fosas sépticas de los barracones colapsadas prácticamente desde el primer día, los prisioneros son obligados a realizar sus necesidades en zanjias excavadas por ellos mismos, al aire libre y a la vista de todos, lo que incrementa la sensación de indefensión y sometimiento que ya de por sí padecen. Siguiendo el testimonio del prisionero Isidro Benet Palou, esta estrategia vejatoria llega al extremo de que se cobren las escasas entrevistas que los más afortunados pueden mantener con sus seres queridos: 2 pesetas por establecer una conversación pública y a distancia separados por la doble alambrada de espino, y 5 pesetas por un breve encuentro vigilado (Abellán Cuesta, 2016a: 113).

La indisciplina o cualquier falta que se considere punible puede acarrear la reclusión en la parrilla, un pequeño recinto de unos 10 m² cerrado con alambradas y situado a pleno sol en el ensanche central del campo, donde se obliga a los castigados a permanecer de pie durante horas o incluso días vigilados por guardias con la orden de no dejarlos descansar. Menudean las palizas y el maltrato psicológico —incluyendo simulacros de paseos—, aunque el miedo y el estrés aumentan exponencialmente cuando se realizan ruedas de reconocimiento por parte de falangistas y comisiones de autoridades y vecinos de otros pueblos de los alrededores e incluso del resto de España, que llegan casi a diario al campo buscando reconocer entre los prisioneros al culpable de cualquier afrenta o teórico delito. Estas identificaciones, realizadas por supuesto al margen de cualquier legalidad y en connivencia con la autoridad del campo, acaban en sacas cuyos resultados son fácilmente deducibles³⁷.

36. «Allí morían de todo ¿jeh!? Morían de hambre, morían de estreñimiento, morían fusilados, es increíble lo que pasó en ese campo [...]. Éramos veinte mil lo menos. Éramos una barbaridad. Todos los días había muertos, ya le digo, muertos de hambre, muertos que no podían hacer por estreñimiento, muertos fusilados, había un montón de muertos [...] se enterraban cerca del campo. Hacían pozos y los metían dentro [...] porque cuando moría uno era una cosa pero es que había días que morían más de diez. Aquello fue tremendo [...]. La mayoría morían de hambre». Testimonio del prisionero Josep Almudéver Mateu. Entrevista por videoconferencia, 28 de marzo de 2020. Véanse también los testimonios de los supervivientes Juan Ramos y el propio Almudéver en el documental de Cortina Quevedo, 2012: *Rojos. 20 Historias... op. cit.*

37. «Venían hasta mujeres, de los fascistas, y nos hacían pasar delante de la gente que venía: *este quiero, aquel quiero*, se llevaban los que querían y esos ya sabíamos que no llegaban a casa. Dejaban marcharse, que la gente cogiera al que le diera la gana. Venían ellas, entraban y señalaban: *este [...]* en formación nos hacían pasar uno por uno». Testimonio del prisionero Josep Almudéver Mateu. Entrevista por videoconferencia, 28 de marzo de 2020.

En la misma línea, Eduardo de Guzmán (*loc. cit.*), pone en boca de un individuo que preside una de estas comisiones la siguiente frase mientras contempla cómo se llevan a enterrar a dos pri-

No es de extrañar que este cúmulo de circunstancias provoque desde bien pronto intentos de evasión. Muchos de ellos acaban triunfando, aunque las represalias en caso de captura son terribles: los fusilamientos realizados en el campo que se citan en los testimonios tienen casi siempre su origen en fugas fracasadas. Otros métodos de evasión dieron mejores resultados durante un tiempo, como los que utilizaron certificados de buena conducta, salvoconductos y avales falsos gracias a la colaboración de grupos organizados de prisioneros de Albaterra con infiltrados comunistas y anarquistas en los órganos de Falange encargados de su emisión, aunque estas células acabaron siendo desarticuladas (fig. 19).

Se conocen algunas informaciones sobre muertes violentas en el campo de Albaterra. Como ya hemos dicho, a finales de abril se habían excavado junto a las alambradas en la parte más alejada de la entrada del campo dos zanjas de unos 50 metros de longitud por 1 metro de profundidad para su uso como letrinas; los testimonios indican que en ese lugar se dieron varios casos de asesinatos de prisioneros cuando acudían a realizar sus necesidades, especialmente de noche, tiroteados por los guardias con la excusa de que se abortaban intentos de fuga:

«[...] Cuando se hacía de noche, era muy peligroso ir a las letrinas porque cualquier moro podía decir al día siguiente que pretendías escapar y te fusilaban al día siguiente. Fusilaron a muchos en esas condiciones. Nos hacían formar a la madrugada y a los que acusaban los moros de querer escapar los fusilaban. Incluso estábamos durmiendo y entraban con unos vergajos y te daban leña. Decían '¡Paisa, tú querer escapar!'. Yo presencié por lo menos, sin ser exacto, pero por lo menos de 8 a 10 fusilamientos. Otra cosa que pasaba es que había gente que se la llevaban para matarlos, pero los que mataban allí no tenían por qué registrarlos luego. Como la oficialidad era mora también, formaban el pelotón y ya estaba. Esos fusilamientos fueron en varios días. El máximo que vi fusilar a la vez fueron dos [...]»³⁸.

Numerosos testigos coinciden también a la hora de relatar el incidente del ametrallamiento indiscriminado de entre 15 y 20 detenidos durante la noche por un teniente apellidado Merino; una vez más debemos acudir a las fuentes orales para documentar lo que sucedió en el campo franquista, aunque resulta lógico pensar que un acto así no deje rastro de ningún tipo salvo en el recuerdo de quienes lo presenciaron³⁹.

sioneros: «En España sobran criminales. Cuantos más se mueran, menos tendremos que matar». La cita, tal vez más literaria que real, no deja de ser ilustrativa de la pulsión vindicativa imperante en aquellos días entre quienes habían ganado la guerra.

38. Testimonio de Bienvenido Zaplana Belén (Ors Montenegro, 1993: 313).

39. Testimonio del prisionero Josep Almudéver Mateu. COAMHI, 2010. El suceso aparece recogido también en Martínez Leal y Ors Montenegro, 1995: 43; y en Abellán Cuesta, 2016b: 260.

Fig. 19. Recorte de prensa donde se recoge la neutralización por parte de la policía de una célula activada desde dentro del campo para favorecer la evasión de presos. *El Día de Palencia*, 1 de julio de 1939. Fuente: Biblioteca Virtual de Prensa Histórica. Ministerio de Cultura.

Queda fuera de toda duda que se produjeron fusilamientos. Empezaron a darse en la segunda quincena de mayo, a plena luz del día y ante miles de prisioneros formados y obligados a presenciar el acto, cantar el *Cara al Sol*, e incluso a desfilar ante los cadáveres una vez consumado el fusilamiento, todo ello con una evidente finalidad coercitiva y aleccionadora⁴⁰. Sin embargo, no existe un consenso claro acerca de la cuantificación de las víctimas por esta causa. Como hemos visto, los cálculos se basan fundamentalmente

40. «[...] Cuando había fusilamientos, a mí venía el capitán Merino, me cogía del brazo y me metía detrás del pelotón de ejecución. Había una alambrada y un piquete y de tanto que apretaba yo los piquetes hoy en día aún no puedo servirme *com cal* [como debería] con el brazo, y muchas veces comiendo me tiembla. Sí, ha sido espantoso aquello [...]. Ha sido horrible». Testimonio de Josep Almudéver Mateu. Entrevista por videoconferencia, 28 de marzo de 2020. Véase también el testimonio del prisionero Ángel Rubio en COAMHI, 2008.

en datos procedentes de testimonios orales o en las memorias publicadas de algunos prisioneros; la única cifra de fusilados proveniente de documentación oficial se ha extraído del Registro Civil de Albaterra, donde aparecen 8 fallecidos por arma de fuego, además de otros dos muertos por enfermedad (Ors Montenegro, 1993: 311-314; Gabarda Cebellán, 2007: 60). De estos ocho fusilados, al menos cuatro fueron ejecutados a la vez en la madrugada del 1 de julio de 1939⁴¹, y el resto el 14⁴², 16⁴³ y 29⁴⁴ de septiembre, y el 15 de octubre⁴⁵. La causa de muerte que anotan los funcionarios del Registro Civil, «herida por arma de fuego», no deja de ser un siniestro y trágico eufemismo.

En todo caso, los supervivientes dan cifras más elevadas: Gracia Lahoz afirma que fueron 16 los fusilados (Martínez Leal y Ors Montenegro, 1995: 43); Eduardo de Guzmán habla de «repetidos fusilamientos», sin que su testimonio haga posible establecer un cómputo concreto (De Guzmán, *op. cit.*: 346-352); y Marcó i Dachs cifra los muertos en más de 600, algo secundado por Molina Mateo, quien habla de 577 bajas por esta causa, ambas cifras seriamente cuestionadas por algunos investigadores⁴⁶. Siguiendo a Marcó y a Molina, Torres Fabra detalla incluso el número de víctimas mortales causadas por enfermedades durante el primer mes de cautiverio: 78 por estreñimiento y 60 por el tifus (Torres Fabra, 2014: 12). Aunque no se explica de qué modo pudo efectuarse este cómputo, no nos parecen en absoluto cifras desproporcionadas si tenemos en cuenta las condiciones de vida del campo. En todo caso, cualquier debate sobre este asunto resulta estéril visto el estado de la cuestión.

Parece imposible por el momento establecer un número fiable de fallecidos en el campo de concentración de Albaterra, bien sea por fusilamiento, bien por enfermedad o inanición. Probablemente nunca se consiga si tenemos en cuenta también las desapariciones de prisioneros tras las numerosas sacas realizadas en los primeros meses: aun suponiendo que estas se hubiesen registrado por escrito en los ficheros del campo, o que pudiera contrastarse la llegada de estos excarcelados a otros centros de reclusión — cosa que dudamos que sucediera en muchos casos—, la desaparición de esos archivos

41. Francisco Puyal Sayal, campesino de 30 años de edad, y Manuel Torroc Llacer, carpintero de 31 años, ambos vecinos de Esplús (Huesca); Francisco Verges Lagen, chofer de 32 años, de Salas Altas (Huesca); y Salvador Pacheco Herrera, campesino de 27 años de Genalguacil (Málaga). Registro Civil de Albaterra, Libro de Defunciones, Tomo 37, folios 148v, 149, 149v y 150, respectivamente.
42. Manuel Blasco Belilla, de 28 años de edad, natural de Torrelvella (Teruel). *Ibidem*, folio 159, número 158.
43. Antonio Leal Difargue, de 23 años, natural de Tánger. *Ibidem*, folio 159v, número 159.
44. José Navarro Pascual, jornalero de 35 años, del cercano pueblo de Catral (Alicante). *Ibidem*, folio 161, número 162.
45. Nicolás Martín Llamas, jornalero de 32 años, de Carvajales (Zamora). *Ibidem*, folio 163v, número 167.
46. Véase Moreno Sáez, 2016: nota 17.

convierte la tarea en algo utópico. En este sentido, Payá López ha localizado y estudiado un sumario que recoge la detección por parte de la Auditoría de Guerra de Alicante de ciertas irregularidades en el control de los ficheros de los presos del campo, circunstancia que provocó una investigación interna a finales de septiembre de 1939. No obstante, tras los interrogatorios y diligencias correspondientes quedó finalmente archivada por el cierre del campo a finales de octubre. En todo este asunto hay un hecho que resulta significativo: el último jefe del campo, Miguel Guerrero García, nunca facilitó la documentación del campo al auditor, pese a los requerimientos de este para que lo hiciera (Rodrigo Sánchez, 2005: 193). Desconocemos por qué actuó de ese modo, pero todo apunta a que tenía mucho que ocultar⁴⁷.

De cualquier manera, tal y como ya hemos indicado, pensamos que cualquier intento de aproximación a una cifra de asesinados en el campo de Albaterra debe pasar necesariamente por la localización y exhumación de las fosas comunes en las que yacen estas personas. Si se trata de ponerle nombre y cara a los muertos, ese es a día de hoy el único hilo del que tirar.

—*Los lugares del campo: espacios de memoria*

A diferencia del campo de trabajo republicano, del que sí se conserva un registro visual, el campo de concentración franquista de Albaterra no ha ofrecido por el momento testimonios gráficos de su existencia. Si bien es cierto que podemos hacernos una idea bastante aproximada de su aspecto viendo los planos e imágenes del primer campo, echamos en falta fotografías que nos informen sobre la apariencia que pudo tener aquel recinto alambreado atestado de prisioneros. Resulta difícil pensar que en su momento no se hicieran fotografías con fines propagandísticos, como sucedió en otros campos; seguramente se fotografiasen las visitas —con discurso incluido— del escritor e ideólogo fascista Ernesto Giménez Caballero, o la del ministro y dirigente falangista Raimundo Fernández Cuesta, o puede que los propios oficiales destinados en el campo efectuasen de manera rutinaria y periódica algunas tomas, bien como parte de un trabajo de documentación estrictamente militar y penitenciario, bien a título individual. Tal vez aparezcan algún día. En este sentido, resulta significativo el testimonio oral de un superviviente que afirmaba haber visto cómo un alto jerarca nazi filmó el suministro de agua a los prisioneros desde un camión cuba en marcha mientras estos se empujaban y arrastraban desesperadamente bebiendo de los charcos⁴⁸; en palabras del prisionero Marcó i Dachs,

47. Para los detalles del proceso, véase Payá López, 2013: 666-670.

48. El testimonio procede de Juan Ramos, quien afirma haber identificado aquel día a Rudolf Hess como el autor de la grabación, algo bastante improbable aunque lo recogemos aquí con todo nuestro respeto hacia el informante. No nos parece sin embargo tan descabellado pensar que

un episodio similar (si no el mismo) habría sido filmado en el campo de Albaterra e incluso proyectado en las salas de cine como *El Ejército rojo, hambriento y decrepito de la derrota*, algo de lo que no se tiene constancia a día de hoy (Torres Fabra, 2014: 12). Más allá de su veracidad, la interiorización de estas imágenes demuestra hasta qué punto los prisioneros sintieron aquel cautiverio como una humillación insoportable, alimentada día tras día por los vencedores de la guerra en lo que no era sino una escenificación pública y morbosa de la derrota de la República.

Si los testimonios de los supervivientes nos ayudan a configurar una especie de cartografía oral del campo de Albaterra, la identificación de los espacios de frecuentación vinculados con ese lugar y momento concretos ayuda a completar ese mapa humano hecho de memoria. Esta investigación nos ha permitido localizar algunos de los «lugares del campo», esos espacios de la memoria relacionados directamente con la actividad desarrollada en él y su entorno inmediato durante su corto periodo de uso, sin los cuales no se entendería de una manera completa su discurso histórico.

El primero y más importante ha sido el propio espacio ocupado por el campo. Ya dijimos que su ubicación resultaba imprecisa. Casi ochenta años después de su cierre y desmantelamiento, nada de lo que allí permanece hace pensar en una instalación penitenciaria de este tipo. Sin embargo sí existe un rastro perfectamente visible, no en la actualidad ni desde la superficie, pero sí desde el aire en los años 40. Los fotogramas del Primer Vuelo Americano (serie A) disparados sobre la vertical del campo el 19 de junio de 1946 nos permiten ver con toda nitidez su perfil y disposición todavía en esas fechas (fig. 20).

Las imágenes muestran sobre el terreno aún sin roturar la planta rectangular del campo y el camino de acceso perfectamente marcados sobre el saladar; también se aprecia la huella dejada por las estructuras alargadas de algunos de los barracones situados en el recinto exterior, cuya disposición coincide con las que aparecen en las fotografías de 1938. Hacia el oeste vemos sin ninguna dificultad el trazado de la vía, y adosado a esta un sector de morfología trapezoidal con una treintena de parcelas alargadas cultivadas de palmeras, cuya fisonomía ha permanecido prácticamente inalterada hasta nuestros días. En el lado opuesto se distingue un extenso espacio de terreno abancalado desprovisto de vegetación que llega hasta el borde mismo del campo, producto sin duda de las tareas agrícolas desempeñadas por los presos entre octubre de 1937 y marzo de 1939: la malla parcelaria se adapta en todo momento a la estructura del campo, y no al revés, y tampoco continúa hacia el oeste, lo que confirma la precedencia del recinto penitenciario. Además, el fotograma del mismo lugar perteneciente al vuelo Ruiz de Alda de 1929-1930 presenta esa zona totalmente baldía.

---

otra persona pudo haber realizado aquella filmación. Véase Cortina Quevedo, 2012: *Rojos. 20 Historias... op. cit.*

Fig. 20. Restos del campo de concentración de Albaterra vistos desde el aire. Todavía en 1946 se aprecia la huella dejada sobre el terreno por las estructuras pese a su desmantelamiento. Fuente: Elaboración personal sobre fotograma perteneciente al Vuelo Americano Serie A, escala original 35.600, cedido por ©Instituto Geográfico Nacional.

El valor de esta imagen es extraordinario por cuanto nos ha permitido identificar la situación del campo con bastante precisión. Para ello, la fotografía se ha orientado, escalado y superpuesto buscando la correspondencia espacial sobre una ortofoto del vuelo PNOA 2017, utilizando como puntos de referencia los hitos del paisaje que han permanecido invariables y que son comunes a ambas tomas: curvas del camino, ciertas inflexiones o formas peculiares en los límites de las parcelas, el tendido ferroviario, o la misma situación del horno del campo, que se encontraba en el interior del pabellón que se disponía transversalmente junto a la entrada. El resultado es de una sorprendente exactitud, más aún si se compara con las dimensiones del plano original del campo republicano, con las que coincide punto por punto. Todo ello confirma que el perímetro del recinto no fue sustancialmente modificado tras su paso a manos del ejército franquista —algo por otra parte lógico dada la necesidad apremiante que tenían los vencedores de controlar y recluir cuanto antes a todo aquel contingente de prisioneros—, y que pese a ser demolido tras su cierre probablemente quedaron sobre el terreno buena parte de los escombros. No será hasta la realización de los abancalamientos por parte del Instituto Nacional de Colonización a mediados de los años 50 cuando los restos del campo sean definitivamente retirados y vertidos en una parcela inmediata a la estación de tren Albaterra-Catral, donde posteriormente se levantaron las instalaciones de la empresa de

CAMPO DE CONCENTRACIÓN DE ALBATERA		
COORDENADAS UTM		
LUGAR	X	Y
Esquina superior noroeste	690.237	4.227.800
Esquina superior noreste	690.398	4.227.686
Esquina intermedia oeste	689.953	4.227.399
Inflexión interior	690.019	4.227.353
Esquina inferior suroeste	689.897	4.227.169
Esquina inferior sureste	689.990	4.227.105

Tabla 1. Coordenadas UTM con los límites del campo. Datum ETRS89, huso 30.

estructuras metálicas CICOP. Pese a la profunda transformación del lugar, todavía en julio de 1956 se intuye la silueta del vallado exterior en la pasada fotogramétrica del Segundo Vuelo Americano, aunque ya muy desdibujada entre la retícula del nuevo parcelario.

Este ejercicio de superposición nos ha permitido georreferenciar la situación estimada del campo. Evidentemente las coordenadas ofrecen una aproximación basada en la interpretación visual de determinadas formas y anomalías del terreno presentes en la fotografía de 1946, si bien con un margen de error relativamente pequeño. Además se utiliza como base cartográfica una imagen aérea sin corrección óptica, no una ortofoto, por lo que a pesar de tratarse de un espacio prácticamente llano pueden existir ligeras desviaciones que habrán de tenerse en cuenta en futuras investigaciones (tabla 1).

Volvemos a insistir en la importancia del testimonio oral para reconstruir este tipo de identidades espaciales, tan frágiles por estar sujetas a los recuerdos. Las entrevistas mantenidas con los agricultores del entorno nos han permitido materializar e incorporar al discurso que recoge la vida cotidiana del campo lugares con un relato histórico propio que de otro modo pasarían desapercibidos (fig. 21).

De este modo hemos podido localizar el punto donde se situó una de las torres de vigilancia, actualmente atravesado por la valla de una granja⁴⁹. Durante las guardias,

49. Coordenadas UTM, Datum ETRS89, huso 30S. X: 689949, Y: 4227475.

los centinelas disparaban desde allí haciendo puntería sobre los troncos de las palmeras cercanas, a veces incluso para asustar a quienes se acercaban a coger dátiles, tal y como nos han relatado los hijos de los testigos de aquella circunstancia. Algunas de ellas todavía muestran las huellas de los impactos, como la situada a apenas 70 metros de distancia, con una cadencia y orientación de los disparos compatibles con la situación teórica del tirador desde su posición elevada en la torre⁵⁰ (fig. 22). Otra palmera acribillada se encuentra algo más retirada, al otro lado de la vía hacia el oeste, donde nuestros informantes sitúan una pequeña casa para uso de la oficialidad del campo cuyo rastro ha desaparecido⁵¹.

Ya hemos mencionado el pequeño albergue situado en el lugar donde se encontraba el acceso⁵² (fig. 23). Originalmente había sido el horno de pan del campo de trabajo republicano, función que debió mantener durante los meses en que estuvo operativo el campo franquista; de lo que cuentan los prisioneros deducimos que en esa área se situaban los pabellones de oficinas, el cuerpo de guardia y las cocinas (De Guzmán, *op. cit.*). Por causas que desconocemos se salvó del derribo de los barracones, tal vez porque continuara utilizándose para elaborar el pan. Años más tarde, el adjudicatario de la parcela insistió ante las autoridades para que se mantuviera en pie al menos una parte, cosa que consiguió. La estructura fue profundamente reformada y transformada en una caseta de aperos: se destechó y se retiraron todos los accesorios y piezas metálicas correspondientes a las campanas extractoras, las compuertas y la parrilla y el cenicero de la cámara del horno, se sellaron los huecos con mampostería, y se recrecieron las paredes para volver a cerrarla con un techo a dos aguas y cubierta de uralita. A pesar de las numerosas refacciones, el interior todavía conserva la planta circular original de la cámara de cocción; los hijos del primer dueño nos indican que durante las obras de adecuación realizadas en los años 50 aparecieron a la altura del arranque de la estructura dos niveles diferenciados, uno de carbonilla y ceniza, y otro superior de sal muy compactada de unos 30 cm de espesor, seguramente utilizada como aislante térmico bajo la base del horno (fig. 24).

Sabemos que a partir de la primera quincena de junio, cuando el número de prisioneros había descendido ostensiblemente y la situación dentro del campo se había estabilizado, se permitió la salida de grupos reducidos escoltados por guardias hasta el paraje de la Fuente Honda, situado a 800 metros en línea recta. Allí se aseaban en una balsa excavada sobre la roca, donde se recoge el agua salobre de un manantial inmediato a una casa con pozo. La tradición oral aún mantiene vivo el recuerdo de ese verano de 1939, cuando los encargados de custodiar a los prisioneros, los soldados del 2º Tabor de Regulares de Melilla, se bañaban y adecantaban a sus caballerías en la charca⁵³. Muy cer-

50. Coordenadas X: 689867, Y: 4227453.

51. Coordenadas de la palmera, X: 689627, Y: 4227358. Caseta, X: 689608, Y: 4227392.

52. Coordenadas X: 689929, Y: 4227169.

53. Coordenadas X: 689586, Y: 4226404.

Fig. 21. Ubicación estimada del campo de concentración de Albatera y algunos de los espacios relacionados con su actividad. 1.- Campo de concentración. 2.- Casa del *tío Ricardo*. 3.- Torre de vigilancia. 4.- Palmera con impactos de bala. 5.- Caseta utilizada por los oficiales al mando del campo. 6.- Palmera tiroteada. 7.- Cocina-horno del campo. 8.- Camino de acceso. 9.- Casa de la *tía María la Pelá*. 10.- Tendido ferroviario de la línea Alicante-Murcia. 11.- Estación de tren Albatera-Catral. 12.- Espacio donde fueron acopiados los escombros procedentes del desmantelamiento del campo. En este lugar se levanta actualmente la empresa metalúrgica CICOP. 13.- La Fuente Honda, manantial y balsa utilizados para el aseo de los presos. 14.- Lavadero de ropa. 15.- Cabezo del Molino, lugar donde se encontraba la cantera abierta por los presos del campo de trabajo republicano. Fuente: Elaboración personal sobre fotografía Vuelo PNOA 2017 cedido por ©Instituto Geográfico Nacional.

ca, apenas a 150 metros y junto al camino que va de la estación al campo, todavía existe el lavadero donde los cautivos lavaban sus ropas⁵⁴. El paraje está presidido por un pequeño montículo aislado que se eleva una veintena de metros sobre la llanura, el Cabezo

54. Coordenadas X: 689459, Y: 4226313.

Fig. 22. Impactos de bala sobre el tronco de una palmera inmediata al sector oeste del campo, donde se situaba una de las torres de vigilancia.

del Molino, donde tan solo un año antes los presos del campo republicano se ocupaban abriendo una cantera⁵⁵.

Muchas de las casas de labor que coexistieron junto al campo de concentración han desaparecido o están arruinadas. De casi todas ellas queda algún testimonio relacionado con el campo que nos ha llegado transmitido por sus dueños, familiares o vecinos. Una vez más insistimos en la necesidad de abordar este tipo de informaciones, situadas a caballo entre lo legendario y lo verídico, con el mayor escepticismo posible. Sirvan un par de ejemplos para ilustrar esto que decimos: en la casa del *tío Ricardo* se ocultó toda una noche un evadido del campo que solicitó desesperado el auxilio de su dueño mientras huía perseguido de cerca por los guardias⁵⁶. Ante la inminencia de la captura, el dueño le aconsejó que se ocultara en una pequeña alcantarilla situada frente a la casa, bajo la vía del tren. Tras despistar a los guardias y una vez pasado el peligro, le permitió entrar, le dio de cenar y le facilitó indicaciones para la huida, cosa que hizo antes de que amaneciera. El propietario de la casa contó años más tarde esta anécdota a su vecino de parcela,

55. Coordenadas X: 689458, Y: 4226119.

56. Coordenadas X: 689953, Y: 4227750.

Fig. 23. Aspecto actual del lugar donde se encontraba la entrada al campo. En el centro de la imagen, caseta construida en los años 50 aprovechando parte de la estructura original del horno.

Fig. 24. Caseta donde estuvo el horno vista desde el sureste. La fachada actual corresponde al frontal de ladrillo refractario donde se empotraban las compuertas: una de las bocas fue tapiada con mampostería y la otra habilitada como puerta de acceso al habitáculo cuando se desmanteló la instalación (compárese con la imagen del horno en funcionamiento de la figura 12).

quien a su vez nos la ha transmitido a nosotros. Más lúgubre resulta la imagen que nos describen quienes escucharon a la *tía María la Pelá*, una anciana propietaria de Albatera con casa (actualmente desaparecida) cercana a la entrada del campo⁵⁷. Esta mujer relataba haber visto en una ocasión cómo pasó de madrugada por delante de su casa un carro procedente del campo de concentración entre cuyos varales asomaban los brazos y piernas inertes de varios cadáveres. Como vemos, la huella dejada en el imaginario colectivo por el campo de Albatera es bien profunda. Se alimenta de evidencias físicas y verdades, de testimonios de primera mano, pero también de recuerdos y miedos atávicos, reales e imaginarios, interiorizados durante décadas de silencio.

El campo de concentración de Albatera fue clausurado como muchos otros campos de la inmediata posguerra en el otoño de 1939, concretamente el 27 de octubre, aunque varios de similares características perduraron durante meses o incluso años, como los de Castuera (cerrado en febrero de 1940), Formentera (en 1942) o Miranda de Ebro (1947). Su final fue tan prosaico que casi resulta insultante: los centenares de metros de alambrada de espino y la uralita de los tejados de los barracones fueron vendidos a agricultores y dueños de casas y tierras en Albatera y zonas cercanas. Todavía hoy se siguen utilizando, sin que muchos de sus propietarios imaginen lo que representan.

3. LAS FOSAS COMUNES

Parece evidente que el número de muertes producidas en el campo de concentración fue muy superior a la cifra de ocho fallecidos por fusilamiento y dos por enfermedad que aparecen anotados en el Registro Civil de Albatera, cuyos cuerpos fueron enterrados en el cementerio de esa localidad. Los testimonios de los supervivientes y las noticias que se han ido transmitiendo de manera un tanto subrepticia durante todos estos años sobre la aparición de restos humanos en las inmediaciones del campo apuntaban a la existencia de fosas comunes. En este sentido, resulta lógico inferir que estos enterramientos se produjesen no demasiado lejos del campo⁵⁸: era un lugar prácticamente deshabitado e inhóspito, seguramente vigilado de manera escalonada, donde se podía actuar con total tranquilidad y discreción sin ofrecer demasiadas concesiones a la curiosidad de los lugareños ni tampoco a los propios prisioneros. También, y aunque solo fuera por simple practicidad y economía de tiempo y medios, resultaría menos oneroso depositar los cuerpos en fosas cercanas al campo que andar transportándolos

57. Coordenadas X: 689714, Y: 4226907.

58. Así lo piensa también Gabarda Cebellán (2007: 60-61): «Com a cas excepcional, les morts esdevingudes no devien registrar-les en els llibres de defuncions, per tal com no s'enterraven aquests cadàvers al Cementeri Municipal, sinó en qualsevol indret de l'erm que era a l'entorn del camp».

a otros lugares —donde previamente había que excavar la correspondiente fosa— o a cementerios, algo que como hemos visto sí se hizo de forma puntual y que llevaba aparejada la necesidad de registrar oficialmente los datos personales de cada uno de los fallecidos y las circunstancias de su muerte. A pesar de la sensación de total impunidad que imperaba entre los vencedores en aquellos meses, o precisamente por eso, pensamos que las autoridades del campo de Albaterra evitarían en la medida de lo posible dejar constancia escrita y detallada de los fallecimientos para no dar explicaciones sobre las circunstancias en que se produjeron, sobre todo si, como parece, se dieron picos de mortalidad por causas derivadas de la desatención médica o una gestión negligente de los suministros, o por arbitrariedades y excesos de difícil justificación cometidos sobre los prisioneros. Si se registraron esas defunciones en los ficheros del campo es algo que probablemente nunca sabremos.

En todo caso, y aunque se desconociese la ubicación de las fosas, los relatos de quienes frecuentaron el lugar durante aquellos meses dejan poco espacio a la duda sobre su existencia:

«[...] vimos que hicieron una zanja muy grande por lo menos de 4 metros de ancho por 3 de honda. Y por la noche, sobre las doce o la una, se oía desde mi casa de Catral el ruido de los disparos. Al día siguiente veníamos nosotros a cazar, la verdad es que no veníamos a cazar, veníamos a comer porque había dátiles y nosotros no teníamos comida. Los guardias nos decían que nos les tiráramos disparos a los dátiles. Pero allí donde estaba la zanja, veíamos que cada día estaba más tapada»⁵⁹.

Y así rememoraba una anciana su experiencia sobre el campo cuando era una niña de apenas diez años:

«[...] Recuerdo también que mi padre por las noches cerraba las ventanas de la casa para que no oyéramos lo que hacían, los tiros y las pistolas. Es por eso que yo tenía mucho miedo, porque mataban y hacían cosas malas. A un chico de Albaterra dejaron que pasara la alambrada y cuando logró salir, debajo de una olivera lo mataron para decir que se había escapado y ya estaban preparados los soldados para matarlo. Yo no llegué a entrar nunca en el campo, porque tenía mucho miedo pero se escuchaba todo. [...] Años después sí que sé que en la parcela donde estaba situado [el campo] cuando labraban sacaban huesos en donde estuvo el campamento»⁶⁰.

59. Testimonio de Francisco Gelardo Guilló, 11 de mayo de 2015 (Lidón Magdaleno, 2015: 56).

60. Testimonio de Dolores Pascual Gascón, 11 de mayo de 2015 (*Ibidem*: 59).

Hasta esas fosas llegó un número indeterminado de cadáveres procedentes del campo entre abril y octubre de 1939. Ya sabemos cuáles fueron las causas de esas muertes: desnutrición y sed extremas; enfermedades graves que no fueron tratadas; ejecuciones por fusilamiento derivadas de intentos de fuga —reales o por mera presunción—; asesinatos arbitrarios a cargo de determinados mandos y guardias del campo; sacas de prisioneros, desaparecidos para siempre tras las ruedas de reconocimiento de falangistas y comisiones venidas de otros lugares... Todo un repertorio de muertes que solo se podrán cuantificar y estudiar en su justa medida cuando se exhumen esos cuerpos.

Sin documentos a los que acudir, la única manera de localizar esas fosas era utilizando los testimonios orales. Sin embargo, en este caso es virtualmente imposible que los supervivientes del campo puedan aportar informaciones precisas sobre este asunto, ya que los pocos que pudieron participar en su momento en el traslado y enterramiento de los cuerpos habrán muerto (y eso suponiendo que intervinieran prisioneros en estas tareas, y que de haber localizado vivo a alguno de los que lo hicieron recordase después de 80 años los lugares donde se excavaron esas fosas). Descartadas estas posibilidades, solo nos quedaba explorar la última vía que podía ofrecer resultados satisfactorios: contactar con los dueños de los terrenos susceptibles de contener esas fosas —empezando por los más cercanos al campo—, esperar que en algún momento hubiesen encontrado restos humanos mientras trabajaban sus cultivos, y de ser así, convencerlos para que nos diesen esa información.

Muchos vecinos de San Isidro y Albaterra —sobre todo los de cierta edad— han oído hablar en algún momento de la existencia del campo de concentración, pero la mayoría evita hablar sobre la posibilidad de que allí muriesen prisioneros, e incluso hay quienes lo niegan con rotundidad, como si por el hecho de hacerlo fuera a desaparecer una realidad que en el fondo sienten como certera y vergonzante. Es el miedo a contar, que va de la mano del silencio y el olvido. Romper esa dinámica no es nada fácil, pero afortunadamente siempre hay quien está dispuesto a decir lo que sabe.

Gracias a la colaboración desinteresada de cuatro personas con propiedades inmediatas al lugar donde estuvo el campo hemos podido recabar la información suficiente para establecer la ubicación de varias fosas comunes muy próximas entre sí, o tal vez una única fosa de grandes dimensiones. Sus testimonios son coincidentes, se complementan de manera coherente, y aportan numerosos datos, todos de primera mano, acerca de la naturaleza y cantidad de los restos humanos aparecidos, los lugares exactos donde se produjeron esos hallazgos, y el momento y circunstancias de su aparición. Todos ellos han preferido mantener el anonimato.

El descubrimiento de restos óseos comenzó a producirse a finales de los años 50, asociados a otros elementos relacionados con el campo, como restos constructivos e incluso cartuchos completos sin percutir. Las remociones de tierras producidas tras las roturaciones impulsadas por el Instituto Nacional de Colonización, que incluyeron la excavación de azarbes y zanjas para la instalación de canalizaciones de agua para riego, debieron afectar a la integridad de alguna fosa situada en la parcela conocida como del

*tío de las Piedras*⁶¹, muy cerca del acceso al campo por su parte oeste, lo que provocó la dispersión de esos restos por las inmediaciones. Los propietarios refieren el hallazgo fortuito de huesos no fragmentados en niveles superficiales durante los primeros meses de explotación de los terrenos, sobre todo mientras se realizaban tareas de labrado con cultivador, lo que implica una profundización de la reja del arado no superior a los 30-40 cm. De este modo hemos podido documentar la aparición en esos años de un fémur⁶², un cráneo todavía con restos de cuero cabelludo y pelo⁶³, y un brazo completo esquelético manteniendo la conexión anatómica, aunque sin mano⁶⁴. En todos los casos, siguiendo las advertencias del capataz asignado por el INC para la supervisión de aquel sector, los descubrimientos fueron silenciados y los huesos enterrados de nuevo.

Como vemos, la casuística de estos hallazgos responde a un patrón común: descubrimientos puntuales de huesos completos, que aparecen diseminados por diferentes puntos de la misma parcela y en ocasiones ocupando espacios pertenecientes al propio campo, lo que se explicaría por procesos postdeposicionales relacionados con roturaciones y trabajos agrícolas posteriores a su demolición.

Sin embargo, la aparición de estos restos se comprende mucho mejor si tenemos en cuenta uno de los testimonios recabados, que indica con total precisión el lugar donde se descubrió una fosa común en 1977. Ya se ha indicado que las aguas subterráneas del término de San Isidro presentan elevados niveles de salinidad y que el nivel freático aparece a unos 1,5 metros de profundidad. Estas circunstancias propiciaron que en los años 70 el IRYDA emprendiese de manera sistemática en todo el término municipal un plan de mejora de la calidad de la tierra instalando avenamientos para evacuar de una manera más eficiente el exceso de agua salada del subsuelo. Para ello se excavaron zanjas que cruzaban los bancales de lado a lado hasta una profundidad de entre 1 y 1,5 metros, en cuyo fondo se instalaron tubos perforados dispuestos sobre lechos de grava. La separación entre zanjas se establecía dependiendo de las particularidades del terreno de cada paraje e incluso del criterio de sus propietarios, oscilando entre los 7 a 9 metros de intervalo en algunos lugares hasta los 20 a 25 metros en otros. En el caso de las parcelas que estuvieron ocupadas por el campo de concentración, las distancias entre zanjas varían de los 10 a los 15 metros, tal y como hemos podido comprobar al identificar las arquetas de registro que todavía se conservan en los encuentros de cada uno de los tubos de drenaje con el escorredor que atraviesa todo el recinto por su lado sur; estos intervalos de excavación dan como resultado una veintena de zanjas paralelas orientadas en sentido noreste-suroeste. Desde un punto de vista arqueológico, estos trabajos supusieron en la práctica la realización de extensos sondeos lineales en toda el área del campo,

61. Referencia catastral 03143A00200122, polígono 2, parcela 122.

62. Coordenadas X: 689934, Y: 4227475.

63. Coordenadas X: 689937, Y: 4227165.

64. Coordenadas X: 689904, Y: 4227164.

evidentemente sin una metodología científica. Aun así, parece claro que de existir fosas en ese lugar una actuación de esas características las habría localizado. Y efectivamente, así fue (fig. 25).

Uno de los operarios que participaron en la excavación de estas zanjas nos ha indicado con todo detalle el lugar exacto y las circunstancias en las que aparecieron diferentes cuerpos aparentemente completos y con los miembros en conexión anatómica, incluyendo cráneos y huesos largos, en varios de los cortes abiertos en la parcela del *tío de las Piedras*. Los enterramientos se situaban a una cota en torno a 1,5 metros de profundidad y estaban asociados a grandes lentejones de una materia terrosa apelmazada de color gris que nuestro informante identificó como mortero de cemento Portland. El descubrimiento generó cierta inquietud entre los obreros (la mayor parte de ellos foráneos) aunque al final se optó por no comunicar lo sucedido y volver a depositar los restos en las zanjas. Pese a que los trabajos continuaron en las parcelas inmediatas, llegándose incluso a practicar excavaciones a intervalos de 6 metros en el bancal colindante por el norte⁶⁵ (actualmente ocupado por una granja), los hallazgos de restos humanos ya no volvieron a repetirse.

¿Cómo interpretamos este descubrimiento? En primer lugar, el hecho de que fuesen varios los cuerpos aparecidos —al menos dos enterramientos en cada una de las zanjas—, y la repetición de esta circunstancia en dos o tres de ellas separadas unos 12 metros entre sí, inclina a pensar que nos encontramos ante una fosa de grandes dimensiones, o bien varias fosas de menor tamaño aunque prácticamente contiguas⁶⁶. En este sentido, ha resultado especialmente significativo comprobar cómo la ubicación georreferenciada de la fosa de acuerdo con las indicaciones del operario que la descubrió respeta y se adapta en ese punto al perímetro exterior del campo —establecido como hemos visto con un margen de error muy pequeño de acuerdo con la fotografía del Primer Vuelo Americano— pero sin llegar a invadir el espacio interior de la instalación, algo que habría planteado algunos interrogantes de difícil respuesta. Al parecer, la fosa se abrió inmediata a la valla del sector suroeste del campo, un lugar ocupado por las tropas encargadas de su vigilancia y a salvo de miradas indiscretas por la proximidad de varios barracones que actuarían a modo de pantalla.

Por otro lado, tal y como hemos apuntado, creemos que los niveles superiores de esta fosa habrían sido alterados por las remociones de tierras realizadas por el INC, lo que explicaría la aparición de huesos en superficie; sin embargo, en los años siguientes la fosa quedaría a salvo de cualquier afección al encontrarse a una cota muy por debajo del horizonte de laboreo habitual de esos terrenos, donde nos consta que se cultivaba alfalfa y algodón pero en ningún caso árboles frutales. Ni siquiera la plantación de palmeras que se hizo en los últimos años alcanzaría esa profundidad. Además, la parcela nunca ha sido

65. Referencia catastral 03143A002001230000FE, polígono 2, parcela 123.

66. Coordenadas estimadas al centro de la fosa, X: 689983, Y: 4227334.

Fig. 25.- Excavación de zanjas en el término municipal de San Isidro para la evacuación de aguas salobres mediante tubos de drenaje. Año 1977. Durante la ejecución de estas tareas en las parcelas próximas a la ubicación del campo aparecieron las fosas con restos humanos que ahora hemos localizado. Fuente: Archivo Damián Sabater Culiñez.

desfondada por lo que, aparte de los daños causados por la instalación de los tubos, es muy posible que los niveles inferiores de la fosa —donde es presumible que existan varias filas superpuestas de cadáveres— permanezcan intactos (figs. 26 y 27).

Desde un planteamiento tafonómico, y por lo que respecta a los plastones de tono grisáceo y textura compacta aparecidos junto a los cuerpos, pensamos que podría tratarse de lechadas de cal viva convertida en calcita por carbonatación, que a su vez se habría oscurecido por la absorción de las sales y la materia orgánica presentes en el terreno inmediato, sin olvidar la impregnación por los lixiviados emanados de los propios cadáveres. Apoyándonos en los detalles aportados por nuestro informante, y a falta de ulteriores comprobaciones, descartamos la idea de que se trate de restos constructivos procedentes del derribo de los barracones del campo de concentración, lógicamente abundantes en las capas superficiales de ese lugar: el hecho de que costras de este material aparecieran inmediatamente debajo de algunos de los esqueletos y en contacto con ellos, y que estos estuvieran en deposición primaria, invalida tal posibilidad y refuerza nuestra hipótesis acerca de la disposición de los cuerpos en tongadas, con todo lo que ello supone respecto a la dinámica y frecuencia de los enterramientos y al tiempo durante el que permanecería abierta la fosa (o fosas).

Por último, deberían tenerse en cuenta todos los indicios, pequeñas pistas y testimonios relacionados con la posible existencia de restos de víctimas en lugares más ale-

Fig. 26.- Correspondencia entre el parcelario actual y la situación estimada del campo, con la distribución hipotética de sus barracones de acuerdo con el plano delineado para el proyecto inicial en 1937. En azul oscuro, ubicación de los lugares donde se ha documentado la aparición de restos humanos: 1.- Fosa común localizada accidentalmente en 1977 durante los trabajos de avenamiento realizados por el IRYDA. 2, 3 y 4.- Hallazgos de restos óseos a finales de los años 50. Fuente: Elaboración personal sobre plano del campo de 1937 y fotograma Vuelo PNOA 2014 cedido por ©Instituto Geográfico Nacional.

gados. En este sentido, sabemos que al menos los diez fallecidos procedentes del campo que aparecen inscritos en el Registro Civil de Albaterra fueron enterrados en el cementerio viejo de esta localidad, sin que conozcamos el lugar exacto ni las características de las fosas. La instalación se clausuró a mediados de los años 50, y aunque buena parte de los restos fueron trasladados al nuevo cementerio todavía quedaron *in situ* numerosos enterramientos, tal y como nos indican varios informantes que recuerdan la persistencia en el descampado de tumbas olvidadas y destruidas con osamentas a la vista. Resulta lógico pensar que los cuerpos de los prisioneros del campo de concentración tampoco serían exhumados, dadas las circunstancias de sus muertes y el más que seguro anonimato de sus sepulturas. Este espacio permaneció abandonado y convertido en un solar abierto hasta principios del siglo XXI, cuando se construye en el lugar un parque. Así pues, no sería extraño que los cuerpos de esos diez represaliados se encuentren todavía allí, sin olvidar que en ese mismo recinto fueron inhumados los cuatro fallecidos durante la fase republicana del campo (figs. 28 y 29).

Fig. 27.- Vista aérea del lugar donde se estima que se encontraría la fosa común (enmarcada por el óvalo). Fuente: Elaboración personal sobre fotografía de Tony Sevilla y Rubén Míguez.

En este sentido, hemos podido recabar dos testimonios que apuntan a la conducción hacia este cementerio de cuerpos procedentes del campo de concentración. En ambos casos los informantes son hijos de testigos presenciales de los traslados, de quienes escucharon los detalles de esas escenas:

«[...] Mi madre vivía en una casa que hay en el cruce entre las calles Virgen de los Dolores y Niño Jesús. Por allí se pasaba necesariamente para ir al cementerio. Un día, mientras estaba en la calle, vio cómo se paraba un carro con mulas, de esos que usan los carniceros y en los mataderos. Entonces la puerta de atrás del carro se abrió obligada por el peso y vio dentro varios cuerpos. Esa imagen no se le borró nunca de la cabeza»⁶⁷.

Interesante resulta el testimonio de un pastor por lo que deja entrever acerca de la posible existencia de fosas comunes en el espacio, entonces baldío y hoy parcialmente cultivado, que separa Albaterra de San Isidro:

«[...] Cuando acabó la guerra, mi padre siguió llevando el ganado de cabras a pasturar por el Saladar, cerca del sitio donde estaba el campo de concentración. Una mañana vio un carro grande descubierto, de los que cargan pacas de paja, cargado de muertos hasta arriba, que iba en dirección a

67. Testimonio de Josefina Sanz Juan (hija de María Juan Molina). Comunicación telefónica, 24 de enero de 2019.

Fig. 28.- Dentro del círculo, ubicación del parque *Unión Musical La Aurora*, construido sobre el antiguo cementerio de Albaterra. Fuente: Elaboración personal sobre ortofoto Vuelo PNOA 2017 cedida por ©Instituto Geográfico Nacional.

Albaterra. Aquello le dio mucho respeto, mucho temor, así que se dio la vuelta y se fue de allí sin volverse para mirar. El caso es que aquello mismo pasó otros días, varias veces, veía pasar el carro con montones de muertos, pero él iba a lo suyo, no quería complicaciones. Él pensaba que los enterraban en algún sitio del Saladar, que no llegaban a Albaterra, pero no quería preguntar por miedo a que le hicieran algo. Esto me lo contó cuando él ya era bastante mayor, no le gustaba nada hablar de la guerra, y menos de esto»⁶⁸.

Otras fuentes orales coinciden en señalar un punto concreto cercano al campo de concentración como el lugar donde se pudo ejecutar y enterrar a prisioneros; son varios los agricultores que cuentan haber escuchado en boca de *María la Pelá* (quien como ya hemos dicho tenía una casa en las inmediaciones del campo) cómo oía por la noche desde su casa las detonaciones de los fusilamientos, y que los cuerpos estaban enterrados en fosas junto a un bosque de árboles cercano al extremo norte del recinto alambrado, ubicación que coincidiría *grosso modo* con la que nos ha comunicado recientemente el

68. Testimonio de Antonio Martínez Sánchez (hijo de Enrique Martínez Zaplana). Entrevista realizada en San Isidro, 12 de noviembre de 2018.

Fig. 29.- Sombreado en amarillo, detalle del espacio ocupado originalmente por el cementerio viejo de Albatera. Fuente: Elaboración personal sobre fotograma perteneciente al Vuelo Americano Serie A (pasada del 19 de junio de 1946), escala original 35.600, y ortofoto Vuelo PNOA 2017, cedidos por ©Instituto Geográfico Nacional.

antiguo prisionero Josep Almudéver⁶⁹. A buen seguro, la búsqueda de estos relatos y su contraste mediante una investigación histórica y arqueológica podrían ofrecer resultados sorprendentes, aun estando seguros de que muchos de ellos pueden haber tergiversado la realidad con el paso del tiempo, o directamente ser falsos. En todo caso, aunque solo fuera por su interés antropológico, merecerían ser recopilados y estudiados.

Por último, no debería olvidarse la utilización de los escombros del campo para la nivelación de la parcela donde años después se construyó la cooperativa CICOP. Recientemente, durante unos trabajos de excavación para la reforma del foso de una de las grúas de la empresa aparecieron partes de rejas, maderas y mampuestos de los barracones, por lo que no sería extraño que entre esos vertidos se incluyesen también restos humanos o incluso buena parte del registro material del campo, cuyo estudio contribuiría de manera importante a recuperar su historia.

69. «No se los llevaban [los cuerpos] porque los enterraban en el campo, porque era muy grande el campo [...] no los sacaban *pa* que no los vieses [...] los enterraban al final del campo [...] lejos de la puerta». Testimonio de Josep Almudéver Mateu. Entrevista por videoconferencia, 28 de marzo de 2020.

4. CONCLUSIONES

No sabemos muy bien si por fortuna o por desgracia, pero lo cierto es que el campo de concentración de Albaterra seguirá planteando muchas preguntas de difícil respuesta a quienes pretendan aproximarse a la reconstrucción de su historia. Desaparecida la documentación del campo, sin fotografías ni otros testimonios gráficos conocidos, habiendo muerto prácticamente todos los que lo conocieron o estuvieron allí (supervivientes y guardianes, víctimas y victimarios), y sin apenas rastro visible de su estructura, el trabajo de investigación que queda pendiente es arduo.

En primer lugar habría que avanzar en el estudio histórico de las dos fases del campo. Sobre el campo de trabajo republicano, la información aportada por la documentación existente debería completarse al menos con la elaboración de un listado de presos y el seguimiento de las causas judiciales correspondientes. Similar actuación debería emprenderse para la fase franquista del campo, abordándose al menos un vaciado de los fondos documentales conservados en los diferentes archivos militares susceptibles de albergar alguna información sobre el campo de Albaterra —tal y como se ha hecho para lugares similares⁷⁰—, aunque en este caso resulta de vital importancia filtrar y completar con la mayor precisión posible los listados ya conocidos de prisioneros. No olvidemos que su elaboración ha sido posible precisamente porque quienes aparecen en ellos sobrevivieron al cautiverio en el campo y continuaron su periplo carcelario durante los años siguientes, de todo lo cual ha quedado un registro documental. Sin embargo, y aunque nada dicen de los desaparecidos o muertos, con esta herramienta se podría indagar en este asunto si en un futuro apareciese documentación que permitiera elaborar un censo de ingresados en el campo para, de este modo y por descarte, saber quiénes no salieron vivos de Albaterra.

Por otro lado, debería continuarse con el trabajo de campo ampliando las entrevistas a todos los propietarios (actuales o anteriores) de las tierras situadas junto al campo, incluyendo sus descendientes en caso de fallecimiento. De este modo se podría mapear la ubicación de nuevas fosas o incluso identificar el emplazamiento del conocido como *Campo Chico*, citado por numerosos testimonios de prisioneros y del que apenas sabemos nada; la huella física dejada sobre el territorio por esta infraestructura sería muy tenue por lo efímero de su existencia, apenas unos meses, pero pueden existir otras evidencias (orales, gráficas o materiales) que ayuden a localizarlo.

Conocida la situación del campo y la de algunas de sus fosas, la Arqueología puede y debe desempeñar un papel fundamental en el avance de la investigación sobre este centro de internamiento. El estudio de estos espacios desde su materialidad, con un largo recorrido fuera de nuestras fronteras, ha empezado a desarrollarse en España

70. Para el campo de concentración de Castuera, véase el planteamiento de la investigación llevado a cabo por López Rodríguez, 2009: 35-42.

en la última década de la mano de la «nueva arqueología» del pasado contemporáneo, con actuaciones modélicas que han abierto el camino a otras que puedan realizarse en el futuro⁷¹. Un buen ejemplo sería la primera excavación arqueológica de un campo de concentración franquista, el de Castuera (Badajoz), dirigida por Alfredo González Ruibal en 2010 y apoyada en una necesaria y rigurosa investigación histórica previa (López Rodríguez, *op. cit.*); o la excavación, rehabilitación y puesta en valor del destacamento penal de Bustarviejo (Madrid). Estos trabajos han ido acompañados de la correspondiente publicación de artículos y memorias de intervención, cumpliendo así con la imprescindible tarea de socializar la información que sobre estos espacios represivos proporciona la Arqueología, algo fundamental para avanzar en el conocimiento histórico de esta etapa, tan cercana y lejana a la vez⁷².

En el caso del campo de Albaterra, son varias las actuaciones a emprender. Tras el estudio histórico preliminar, habría que plantearse la realización de una prospección superficial intensiva que cubriera toda la superficie del campo y zonas vinculadas, incluyendo el uso de detectores de metales para la localización de los vertederos y los cartuchos y proyectiles disparados, de cuya presencia tanto nos han hablado los agricultores; pese a la dispersión y posible contaminación del registro material con aportes exógenos, la información recogida ayudaría a identificar los diferentes espacios del campo y las actividades desempeñadas en ellos. Esta actuación debería completarse con una prospección geofísica del subsuelo mediante georradar 3D o similar que permitiera situar de una manera precisa las fosas comunes ya descubiertas y localizar la probable existencia de otras, a la vez que se documentaría la posible supervivencia de estructuras soterradas, incluyendo las letrinas excavadas por los prisioneros.

La exhumación de los restos humanos de las fosas documentadas en el campo de concentración de Albaterra es una tarea ineludible. El estudio arqueológico de los enterramientos y del registro material asociado a cada cuerpo, así como el análisis antropológico de los restos esqueléticos, aportarían una información imprescindible para intentar averiguar la identidad de las víctimas y las causas y circunstancias de sus muertes. En todo caso, sin listados de prisioneros a los que acudir, las exhumaciones serían solo el primer paso de un camino largo y tortuoso.

Simultáneamente al desarrollo de esta estrategia arqueológica, el Ayuntamiento de San Isidro debería incluir como elementos protegidos dentro del Catálogo de Bienes y Espacios Protegidos de su Plan General Estructural tanto la superficie ocupada por

71. Sobre la contextualización historiográfica y los fundamentos históricos y científicos de estas intervenciones en torno a la arqueología de la Guerra Civil y la dictadura franquista, véase González Ruibal, 2011: 53-74; *Ídem*, 2012: 456-473.

72. Para los trabajos en el campo de Castuera, véase González Ruibal *et al.*, 2011: 701-750; Ayán Vila y González Ruibal, 2013. Para el destacamento penal de Bustarviejo, Falquina Aparicio *et al.*, 2008: 175-195; Falquina Aparicio *et al.*, 2010: 247-271; Falquina Aparicio, 2012.

el campo de concentración —con su correspondiente franja perimetral preceptiva—, como los diversos elementos singulares relacionados con el campo (lavadero, Fuente Honda, cantera, palmeras tiroteadas, horno de pan, etc.). A su vez, sería deseable que el lugar se protegiese bajo el amparo de alguna figura legal de carácter patrimonial de ámbito autonómico o nacional, que bien podría ser la de Bien Inmueble de Relevancia Local (la Ley del Patrimonio Cultural Valenciano recoge este reconocimiento para el patrimonio histórico y arqueológico civil y militar de la Guerra Civil), o incluso Bien de Interés Cultural como sitio histórico o zona arqueológica, compatibilizando y complementando esta protección con las medidas de salvaguarda que pudieran emanar de la ley 52/2007 llamada de *Memoria Histórica*, o de la más reciente de *Memoria Democrática y para la convivencia de la Comunitat Valenciana* (Ley 14/2017, de 10 de noviembre). Sea como fuere, el objetivo último sería recuperar el lugar y conservarlo como un espacio de memoria a la vez que se dignifica y se hace justicia con las víctimas y sus familias.

Lo que sabemos sobre el campo de concentración franquista de Albaterra es apenas lo que nos deja ver una ventana entreabierta. Pero eso que vemos confirma que las ejecuciones y los excesos cometidos sobre los prisioneros se llevaron a cabo en un ambiente impregnado de una total impunidad y arbitrariedad, donde posiblemente se produjeron fallos en el control de la cadena de mando —tal vez por desidia u otros intereses espurios— por parte de las autoridades militares responsables directa o indirectamente de la gestión campo. La falta de previsión para digerir escalonadamente la avalancha que supuso el traslado y confinamiento en el campo de Albaterra de los prisioneros capturados en el puerto de Alicante acabaría desencadenando un desastre humanitario ocasionado por el desborde de la capacidad del campo y la improvisación inmediata al final de la guerra, todo ello alimentado por la superioridad moral de la que se invistieron los vencedores y por una estrategia premeditada y despiadada de humillación y sometimiento.

La existencia de los restos del campo de Albaterra y sus muertos es incuestionable. Todavía subsisten, están ahí, bajo tierra. Confirman la veracidad, más o menos subjetiva, del documento histórico puesto en pie por la memoria de quienes pasaron por allí y sobrevivieron: lo que contaban aquellos *viejos* era cierto.

Solo cuando se excaven el campo y sus fosas, si es que alguna vez se hace, y se estudien e interpreten desde planteamientos arqueológicos la cultura material y las estructuras que puedan aparecer; solo cuando se exhumen los cuerpos de los represaliados, se averigüen sus identidades y se entienda cómo y por qué acabaron de ese modo; solo entonces se completará de manera significativa la información acerca del campo obtenida durante todos estos años desde la investigación histórica, una vía que por el momento parece agotada. Mientras no aparezca la documentación del campo franquista —y es poco probable que lo haga— no existen a día de hoy herramientas más efectivas para aproximarse al conocimiento integral de lo que allí pasó que la Arqueología y la Antropología Forense.

Llegará el día en el que los muertos del campo de Albaterra comiencen a hablar.

5. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ABELLÁN CUESTA, ISABEL M. (2016a): *Isidro. Relato del campo de concentración de Albaterra*, La Fea Burguesía Ediciones. Murcia.
- ABELLÁN CUESTA, ISABEL M. (2016b): «Un miliciano anarquista en el campo de concentración de Albaterra (Alicante)», *Revista Murciana de Antropología*, 23, Universidad de Murcia: 255-272. Murcia.
- AYÁN VILA, X. M. y GONZÁLEZ RUIBAL, A., (dirs.) (2013): *Excavaciones arqueológicas realizadas en el campo de concentración y cementerio municipal de Castuera (Badajoz)* (2012), CSIC-INCIPIT, [en línea], <<http://digital.csic.es/handle/10261/72371>>. [Consulta: 26 de mayo de 2018].
- CERDÁN TATO, E. (1978): *La lucha por la democracia en Alicante*, Editorial Casa de Campo. Madrid.
- DE GUZMÁN ESPINOSA, E. (2001): *El Año de La Victoria. Testimonio de los campos de concentración franquistas*, Vosa. Madrid.
- FALQUINA APARICIO, A. et al. (2008): «Arqueología de los destacamentos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: el caso de Bustarviejo», *Complutum* Vol. 19, 2, Universidad Complutense: 175-195. Madrid.
- FALQUINA APARICIO, A. et al. (2010): «De estos cueros sacaré buenos látigos. Tecnologías de represión en el Destacamento Penal franquista de Bustarviejo (Madrid)», *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 5, Universidad de Barcelona: 247-271.
- FALQUINA APARICIO, A. (2012): *Una arquitectura para la represión. Informe del seguimiento arqueológico en el marco del proyecto Rehabilitación parcial y musealización del destacamento penal franquista de Bustarviejo (Madrid)*, [en línea], <<https://es.scribd.com/document/130989223/Memoria-Rehabilitacion-Destacamento-Bustarviejo-2012-pdf>>. [Consulta: 10 de marzo de 2018].
- GABARDA CEBELLÁN, V. (2007): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. PUV, Universitat de València: 58-61.
- GIL HERNÁNDEZ, E. R. (2007): «El campo de Albaterra», en GIL HERNÁNDEZ, E. R. y GALDÓN CASANOVES, E., (coords.): *El patrimonio material*, Vol. 17, (Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, GIRONA ALBUIXECH, A. y SANTACREU SOLER, J. M., (dirs.), Editorial Prensa Valenciana-Editorial Prensa Alicantina, Valencia-Alicante: 106-115.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2011): «The Archaeology of internment in francoist Spain (1936-1952)», en MYERS, A. y MOSHENSKA, G., (eds.): *The Archaeology of internment*, Springer, Nueva York: 53-74.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. et al. (2011): «Excavaciones arqueológicas en el campo de concentración de Castuera (Badajoz). Primeros resultados», *Revista de Estudios Extremeños*, Tomo LXVII, II: 701-750.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2012): «From the battlefield to the labour camp: archaeology of civil war and dictatorship in Spain», *ANTIQUITY*, vol. 86, nº 332: 456-473.

- LIDÓN MAGDALENO, D. (2015): «Turismo bélico y memoria histórica: El caso del campo de concentración de Albatera. Plan de potenciación y dinamización turística en el municipio de San Isidro», Trabajo de fin de Grado en Turismo, Universidad de Alicante, [en línea], <<https://es.slideshare.net/DanielLidn/turismo-blico-el-caso-del-campo-de-concentracin-de-albatera>>. [Consulta: 14 de mayo de 2018].
- LÓPEZ BARCELÓ, E. (s.f.): «Campo de concentración de Albatera. Historia», [en línea], <<http://www.campodealbatera.info/historia>>. [Consulta: 28 de marzo de 2018].
- LÓPEZ BARCELÓ, E. y ORTIZ MATEOS, A. (2013): «Campo de Albatera. Listado provisional de prisioneros del campo de Albatera. [Bases para una aproximación a su historia]», [en línea], <<http://lahistoriaenlamemoria.blogspot.com.es/p/campo-de-albatera.html>>. [Consulta: 28 de marzo de 2018].
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, A. D. (2009): *Cruz, bandera y caudillo. El campo de concentración de Castuera*, CEDER-La Serena. Badajoz.
- MALLOL ALBEROLA, J. (2000): *La Estampida. Final de la Guerra Civil en el puerto de Alicante*. Alicante.
- MARTÍNEZ LEAL, J., y ORS MONTENEGRO, M. (1994): «El campo de concentración de Albatera», en *Las cárceles de la posguerra en la provincia de Alicante. Un estudio de la represión franquista (1939-1945)*: 43-54. [en línea], <<https://archivodemocracia.ua.es/es/represion-franquista-alicante/documentos/estudios-complementarios/las-carceles-de-la-posguerra-en-la-provincia-de-alicante-un-estudio-de-la-represion-franquista-1939-1945.pdf>>. [Consulta: 31 de enero de 2018].
- MARTÍNEZ LEAL, J., y ORS MONTENEGRO, M. (1995): «De cárceles y campos de concentración», en «Alicante en los años cuarenta», *CANELOBRE*, Revista del Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», 31/32, Alicante: 38-45.
- MORENO SÁEZ, F. (2016): «Campos de concentración, cárceles y batallones de trabajo», en *La represión franquista en la provincia de Alicante* [en línea], <<https://archivodemocracia.ua.es/es/represion-franquista-alicante/documentos/la-represion-franquista-en-la-provincia-de-alicante/campos-de-concentracion-y-carceles.pdf>>. [Consulta: 17 de febrero de 2018].
- MORENO SÁEZ, F. (s.f.): «Presos en el campo de concentración de Albatera», [en línea], <<http://www.eltallerdigital.com/memoriarecuperada/wpcontent/uploads/2018/01/Relaci%C3%B3n-de-presos-en-el-Campo-de-concentraci%C3%B3n-de-Albatera.pdf>>. [Consulta: 4 de abril de 2018].
- ORS MONTENEGRO, M. (1993): *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*, tesis doctoral leída en la Universidad de Alicante el 11 de junio de 1993, [en línea], <<https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/3784>>: 311-314. [Consulta: 12 de abril de 2018].
- PAYÁ LÓPEZ, P. (2013): *Ni paz, ni piedad, ni perdón. La guerra después de la guerra y la erradicación del enemigo en el partido judicial de Monóvar: la responsabilidad compartida (1939-1945)*, tesis doctoral leída en la Universidad de Alicante el 30 de abril de 2013, [en línea], <<https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/34535>>: 661-674. [Consulta: 22 de marzo de 2018].

- RAMOS PÉREZ, V. (1973): *La Guerra Civil 1936-1939 en la provincia de Alicante*, Tomo II, Ediciones Biblioteca Alicantina, Alicante: 315-317.
- RODRIGO SÁNCHEZ, J. (2001): «Campos de concentración a escala local: algunas consideraciones teóricas», *Revista del Vinalopó*, 4, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer: 13-29.
- RODRIGO SÁNCHEZ, J. (2005): *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*, Crítica. Barcelona.
- RODRIGO SÁNCHEZ, J. (2006): «Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco», *Hispania Nova*, 6, Universidad Carlos III: 615-642.
- SALA ANIORTE, F. (2002): «El campo de concentración de Albaterra durante y después de la guerra civil», *Crònica de la XXIV Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, Real Academia Española de Cronistas Oficiales, Valencia: 633-646.
- SÁNCHEZ BALAGUER, J. J. (2014): *Prensa y sociedad en la Vega baja del Segura (1931-1939)*, tesis doctoral leída el 4 de julio de 2014 en la Universidad Miguel Hernández, [en línea], <<http://dspace.umh.es/handle/11000/1649>>: 522-529 y 814-820. [Consulta: 17 de marzo de 2018].
- SANCHEZ RECIO, G. (1991): *Justicia y guerra en España. Los Tribunales populares (1936-1939)*, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», Alicante: 181-191.
- TORRES FABRA, R. C. (2014): «Cruzando el Aqueronte. Del puerto de Alicante al campo de concentración de Albaterra», en *Tragedia y represión franquista en el País Valencià, Memòria Antifranquista del Baix Llobregat*, 14, Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, Cornellà de Llobregat: 9-13.
- VIDAL TUR, G. (1951): *Persecución religiosa. Provincia de Alicante (1936-1939)*. Alicante.

Otras fuentes

- COAMHI (2008): *La Represión. I Jornadas de encuentro en torno al campo de concentración de Albaterra*, [DVD], San Isidro, 26 de abril de 2008.
- COAMHI (2010): *Otros campos. III Jornadas de encuentro en torno al campo de concentración de Albaterra*, [DVD], San Isidro, 13 y 14 de marzo de 2010.
- CORTINA QUEVEDO, E. (dir.) (2012): *Rojos. 20 historias de represión franquista*, [DVD], Asociación de Víctimas del Franquismo 17 de Noviembre.
- COAMHI (2015): *Listado de presos del campo de concentración de Albaterra*, [en línea], <http://www.campodealbaterra.info/publico/pdf/listado_web.pdf>, [consulta: 16 de febrero de 2018].

Caiguda de Catalunya, refugiats i exili¹

Fall of Catalonia, refugees and exile

Pelai Pagès i Blanch

Universitat de Barcelona

✉ p.pages@ub.edu

Rebut: 15/03/2020

Acceptat: 20/04/2020

Resum

La batalla de l'Ebre, que va tenir lloc entre juliol i novembre de 1938, va representar la darrera i definitiva derrota de l'exèrcit republicà. Amb un exèrcit amb escassa capacitat militar, quan Franco va plantejar la ofensiva final contra Catalunya, la República difícilment podia aturar l'agressió, i progressivament, de desembre de 1938 a principis de febrer de 1939, va anar ocupant el territori català fins a l'arribada de la frontera. S'iniciava d'aquesta manera un fenomen insòlit fins aquells moments en cap guerra: un allau de refugiats, prop de mig milió, anaven a parar al sud de França, posant-se en funcionament tot un seguit de camps de concentració. S'iniciava, altrament, un llarg exili que per molts no va acabar fins a la mort de Franco, l'any 1975.

Paraules clau: Batalla de l'Ebre, ocupació de Catalunya, camps de concentració, exili.

Abstract

The Battle of the Ebro, which took place between July and November 1938, represented the last and final defeat of the Republican army. With an army with little military capability, when Franco launched the final offensive against Catalonia, the Republic could hardly stop the aggression, and gradually, from December 1938 to early February 1939, it occupied the Catalan territory until the arrival at the border. Thus began an unusual phenomenon until then in no war: an avalanche of refugees, about half a million, were to end up in the south of France, setting up a series of concentration camps. Otherwise, a long exile began that for many did not end until Franco's death in 1975.

Keywords: Battle of the Ebro, occupation of Catalonia, concentration camps, exile.

1. El present article és una versió ampliada de la ponència que vaig presentar al Congrés Internacional «La Batalla de l'Ebre, 1938-2018». M'he fonamentat, a més, en el capítol que vaig escriure «Els exilis de 1939, un camí sense retorn», publicat a Pelai Pagès, *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Barcelona, Ed. Base, 2014.

Quan el 15 de novembre de 1938 van acabar de creuar l'Ebre els darrers soldats republicans, posant fi a la batalla més llarga que s'havia produït durant la guerra civil, ben aviat es va posar en evidència que la República tenia els seus dies comptats. De fet, des de que s'havia iniciat la batalla, amb el creuament del riu, el 25 de juliol del mateix any, la República tenia molt clar que s'estava jugant tant el seu prestigi internacional —una de les raons de l'ofensiva republicana— com la seva solidesa militar. I el fet és que el repte que s'havia plantejat de tornar a unir Catalunya amb la resta del territori republicà, que s'havia perdut arran de l'ofensiva franquista, després de la batalla de Terol, durant els primers mesos de 1938, tampoc no s'havia aconseguit. La batalla havia deixat exhaurit l'exèrcit republicà: encara avui és difícil conèixer les baixes reals que hi van haver en els dos bàndols. Algunes fonts parlen de què la batalla havia ocasionat entre 50 mil i 60 mil baixes entre els dos bàndols, probablement prop de 15.000 morts republicans, però altres estimacions apunten la xifra de 30.000 baixes franquistes i 60.000 republicanes —quasi 20 mil morts i la resta ferits, malalts, presoners i desertors—². En relació a les pèrdues materials la República s'emportà la palma: en una guerra en la que l'aviació estava jugant un paper cada vegada més important la República havia perdut 250 avions, mentre els franquistes només uns 60³. I el drama era que difícilment la República podia reemplaçar el material de guerra perdut, mentre, en canvi, els franquistes disposaven de més possibilitats per recuperar tant els recursos humans necessaris com el material de guerra perdut durant la batalla.

2. Gabriel Cardona a la seva obra *Historia militar de una guerra civil. Estrategias y tácticas de la guerra de España*, Barcelona, Flor del Viento, 2016, escriu exactament: «Se desconocen las cifras exactas de la batalla. Puede estimarse que los republicanos sufrieran unas 60.000 bajas, de ellas casi 20.000 muertos y el resto, heridos, enfermos, prisioneros y desertores. El número de bajas de los nacionales fue parecido, sin embargo sus muertos fueron unos 10.000 y el resto heridos y enfermos» (p 299). Per la seva banda, Andreu Besolí i altres a *Ebro 1938*, Barcelona, Inédita ed., 2015, parlen també de que «el Ejército Popular perdió más soldados. El número total de muertos oscila entre los doce mil y quince mil, a los cuales habría que añadir unas 20.000 bajas más entre prisioneros y desertores. Finalmente el número de heridos y enfermos superó los 30.000 hombres. En total, una cifra que rondaría entre 60.000 y 70.000 bajas» (pp 318-319) i en relació a les baixes de l'exèrcit franquista «alrededor de 10.000 muertos, 30.000 heridos y enfermos, junto a algo menos de 5.000 prisioneros y desertores. En total, menos de 50.000 bajas; un 30 por ciento menos que sus oponentes» (p 322).
3. Cardona afirma, certament, que «los republicanos perdieron unos 250 aviones y los nacionales unos 60. El botín de guerra de los vencedores fue cuantioso, con 14 piezas de artillería, 18 carros de combate rusos en buen estado y 17 averiados, 45 morteros, 181 ametralladoras, 24.114 fusiles y grandes cantidades de munición, granadas y explosivos» (*Ibid. Ibid.*), mentre Besolí i altres diuen explícitament que l'Exèrcit Popular havia perdut «alrededor de un 75 por ciento de la artillería y un 80 por cierto de los medios blindados, sin contar fusiles, ametralladoras y otros equipos de combate» (*Ibid.*, p. 319), i a l'exèrcit franquista «también fueron muy elevadas las pérdidas en material de guerra. Se daban cifras de más de doscientas piezas de artillería inservibles después de la batalla, así como la pérdida de un centenar de aviones» (p. 322).

En aquest context difícilment la República podia recuperar la situació militar. És cert que després de la batalla de l'Ebre l'exèrcit de l'Est que defensava Catalunya es trobava en plena reorganització, però la seva situació era penosa. Si hem de creure l'informe que el general Vicente Rojo li va enviar al president del govern i ministre de la Guerra, Juan Negrín, el dia 6 de desembre de 1938, només 100.000 homes que formaven part dels cossos de l'exèrcit de Catalunya —d'un conjunt de 220.000 homes— estaven en condicions de combatre. En concret Rojo deia:

«Nuestras unidades, desgastadas en el Ebro, aún no han podido recuperar gran parte de sus bajas accidentales y aunque las definitivas que han tenido (pueden calcularse entre diez y quince mil) no han sido cuantiosas, debido a que por las numerosas exenciones del servicio la mayor parte de los reemplazos movilizados no han bastado para cubrir las unidades, se hallan muy mermaidas en sus efectivos. La incompleta dotación de armamento que ya tenían al comenzar la maniobra del Ebro, no sólo no ha podido ser subsanada sino que se ha acentuado gravemente por las cuantiosas pérdidas habidas en los cuatro meses de lucha durante los cuales no se han importado prácticamente nada. La artillería está muy desgastada, además de ser escasa, y puede afirmarse, sin temor a error, que al tercer día de fuego tendremos en reparación aproximadamente el 50 por ciento de las piezas. Nuestras posibilidades materiales y humanas se hallan, pues, muy limitadas, y aun cuando contemos con ejército en la región catalana que rebasa los 220.000 hombres, resulta, por su dotación de medios, inferior a 100.000 (incluidos los servicios).⁴»

La precarietat del material de guerra s'havia incrementat sobretot perquè l'abundant material de guerra que havia estat enviat per la URSS a la República es trobava estancat a la frontera amb França, que Romania tancada, mentre l'exèrcit de Franco seguia rebent importants remeses de materials sobretot procedents de l'Alemanya de Hitler.

Enfront d'aquesta precarietat més que evident, l'exèrcit franquista disposava d'un exèrcit ben coordinat i suficientment armat, que des dels Pirineus fins al mar estava encaçalat pel general Fidel Dávila, que al mateix temps era el ministre de Defensa del govern franquista. En aquests moments l'exèrcit franquista disposava d'uns 300.000 homes, organitzats en els cossos d'Urgell (Muñoz Grandes), d'Aragó (Moscardó), l'italià CTV (Gambara), Navarra (Solchaga), Maestrat (García Valiño) i Marroquí (Yagüe), disposava també d'unes 565 peces d'artilleria i d'uns 500 avions.

A desgrat d'aquesta clara hegemonia, no estava clar que, un cop acabada la batalla de l'Ebre, Franco portés a terme l'ofensiva final contra Catalunya. És cert que hi havia

4. Vicente ROJO, *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Barcelona, Ed. Ariel, 1974, p. 66.

molts rumors que així ho apuntaven, però sembla que també s'havia plantejat la possibilitat de portar a terme una nova ofensiva contra Madrid —la batalla de Madrid seguia essent la derrota més espectacular de l'exèrcit franquista— o bé prosseguir la batalla de Llevant, realitzant l'ocupació final de la totalitat del País Valencià⁵. Sembla, però, que foren els generals italians i alguns d'espanyols que varen convèncer Franco de què portés a terme l'ofensiva contra Catalunya, conscients de què l'ocupació de Catalunya acceleraria la fi de la guerra i la derrota de la República. Mussolini, per la seva banda, també pretenia incrementar el prestigi dels seus homes a nivell europeu, després dels fracassos que havien tingut els soldats italians en les batalles que havien participat.

En aquest context, i a fi d'incentivar la reorganització de les defenses de Catalunya Vicente Rojo havia previst portar a terme una ofensiva contra Motril, en direcció a Màlaga i el Sud de Granada, que obligués Franco a traslladar tropes d'altres fronts de guerra. Però aquesta operació no es va portar a terme mai per l'oposició mostrada per altres generals republicans, com el general Miaja. De tal manera que Rojo va escriure amb contundència que «la batalla de Catalunya comenzamos a perderla al suspender la operación sobre Motril». I a continuació afegia: «Hubiera bastado ese ataque, en relación con las subsiguientes maniobras de Extremadura y Madrid, para desarticular el plan adversario o, cuando menos, si Franco sacaba tropas de Cataluña, para ganar algún tiempo más del que nos concedió el temporal de lluvias y lograr que el ansiado armamento hubiera llegado oportunamente para ser útil en Cataluña y en la región Central»⁶.

Catalunya, així, quedava abandonada a la seva sort, ja que en realitat l'exèrcit que l'havia de defensar era una ombra del què havia estat. Hom esperava que la ofensiva contra Catalunya comencés a partir del dia 10 de desembre, quan certament ho havia previst l'exèrcit franquista, però un temporal de pluges el va aturar durant uns dies. Finalment, el dia 23 de desembre —i sense fer cas a la treva nadalenca proposada pel Vaticà— s'iniciava l'ofensiva franquista contra Catalunya en dos punts del front: el sector de Tremp, en direcció a Artesa de Segre i Pons; i al sud, en el sector de Serós, en direcció a Sarroca i Mayals. El comunicat de guerra, que va donar a conèixer el govern de la República aquell mateix dia, feia referència a l'ofensiva contra Catalunya amb els termes següents:

5. A banda de les obres generals sobre els aspectes militars de la guerra civil, sobre la batalla de Llevant es pot consultar Rosa MONLLEÓ, Alfredo FORNAS PALLARÉS, David OLIVER EXPÓSITO (eds.), *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant: bombardejos i supervivència de la població civil*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2017. El maig de 2018 es va celebrar a la Universitat Jaume I de Castelló la II Trobada d'Investigadors de les Universitats i representants d'ajuntaments, grups, entitats i associacions cíviques memorialístiques valencianes, centrada en «La Batalla de Llevant. Un retrobament amb la història i la memòria oblidada». Les actes estan en procés de publicació.

6. Vicente ROJO, *Ibid.*, p 84.

«El enemigo ha iniciado su ofensiva contra los frentes de Cataluña previos intensas preparaciones artilleras y constante actuación de la aviación italiana. Las fuerzas al servicio de la invasión atacaron en la zona de Tremp, donde fueron rechazadas por los soldados españoles, que les causaron innumerables bajas.

Entre Lérida y Balaguer, dos unidades que intentaron cruzar el Segre resultaron diezmadas y se replegaron en desorden a su base de partida.

En el sector de Serós, las divisiones italianas, muy reforzadas en medios materiales, logran ocupar el vértice Serra Grosa, que fue recuperado, en brillante contraataque, por los soldados españoles.

Entre los prisioneros capturados figuran un teniente y un cabo de nacionalidad italiana. Ha sido recogido por nuestras fuerzas el cadáver del capitán Giuseppe de Cola, también de la misma nacionalidad.

La lucha, que no se interrumpió un solo momento, prosigue con gran violencia a la hora de cerrar este parte»⁷.

En el primer dels sectors val a dir que el XI Cos de l'exèrcit republicà va resistir bé l'ofensiva i va presentar una tenaç resistència; però en canvi en el Segre no va poder resistir: italians i navarresos protagonitzaven a Serós una ofensiva que el XII Cos de l'exèrcit republicà no va poder aguantar i es va iniciar una desbandada generalitzada. De fet en aquest sector el front havia desaparegut, s'estava lluitant a camp obert i les contraofensives republicanes varen fracassar contra un enemic molt superior en nombre i en material de guerra. De fet el dia 11 de gener de 1939 el general Rojo avaluava les pròpies forces amb els següents termes:

«Pero, ¿qué eran en realidad nuestros cuerpos de ejército? Tenemos ante nosotros los partes de efectivos del 11 de enero: la totalidad de las brigadas no alcanza la cifra de 90.000 combatientes; el armamento no llega a 60.000 fusiles, y todo ello, según el despliegue de dicho día 11, en un frente de 135 kilómetros activos y 145 pasivos. Teníamos el cuarenta por ciento de la artillería en reparación y calculábamos la proporción entre la adversaria y la propia en 6 a 1. La aviación, absolutamente dominada por la adversaria, podía alguna vez, por sorpresa y con gran protección, hacer unos modestos bombardeos. La de caza salía en masa cuando no había más remedio, pero era impotente para evitar la acción de la enemiga en el incesante trabajo que ésta realizaba.»⁸

7. Es pot consultar el comunicat de guerra a «La Vanguardia», 24 de desembre de 1938.

8. Vicente ROJO, *Ibid.*, p 105.

En aquestes condicions era enormement difícil frenar l'ofensiva franquista, i la contraofensiva republicana que, finalment, va tenir lloc al sector Centre el dia 5 de gener, també va acabar fracassant. És cert que el govern encara preveia portar a terme una resistència a ultrança a l'interior de Catalunya, a l'estil del què havia estat la defensa de Madrid a l'inici de la guerra. Però en aquests moments, tota resistència era una pura utopia: la rereguarda catalana, després de dos anys i mig de guerra havia perdut tota la seva capacitat de resistència, sobretot arran del desgast definitiu provocat els darrers mesos per la batalla de l'Ebre. D'aquesta manera s'explica que a vegades es parli de l'ocupació de Catalunya com una desfilada militar, tot i que es va intentar parar l'ofensiva i refer la línia del front a través de successives ordres de replegament donades pel comandament republicà.

A partir del 6 de gener de 1939 s'acabà desenvolupant una ofensiva imparable. Pel sud el front de combat es va desplaçar fins al riu Gayà, pel centre les tropes franquistes van ocupar Cervera, mentre pel nord els combats se situaven a la zona de Pons. El dia 15 de gener Tarragona era ocupada per l'exèrcit franquista i tot el sud passava a ser controlat per Franco. A desgrat de tot encara no s'havia imposat del tot el pessimisme a la República. En el consell de ministres que Negrín va convocar el dia 18 de gener —i en el qual va assistir el president Companys— es va afirmar que la situació era greu però no desesperada, per bé que la «Gaceta de la República» del dia 19 de gener publicava una Ordre en la que s'obligava a tots els homes d'entre 18 i 55 anys a participar en els treballs de fortificació. Ho feia amb aquests termes:

«Todo ciudadano de los que se hallen en la retaguardia deberá diariamente y a horas compatibles con el servicio que preste, acudir a los tajos de trabajo donde se estén realizando obras de fortificación, en cuyos tajos se les facilitará material y serán encuadrados para que realicen las tareas que les correspondan.

La aplicación de esta medida tendrá carácter urgente en las obras que se realicen para la defensa inmediata de la ciudad de Barcelona, con arreglo a las normas que dicte el Mando militar de la plaza y a la organización del trabajo que se establezca. La Comandancia militar de Barcelona dictará las instrucciones, que se harán públicas, para la regularización de la prestación del trabajo a que se refiere la presente orden.»⁹

I el dissabte, dia 20, era el president Lluís Companys que es dirigia per ràdio als catalans en el que seria el seu darrer missatge, cridant a una resistència que cada dia semblava més difícil. Entre altres coses deia:

9. «Gaceta de la República», 19 de gener de 1939.

«En aquesta guerra, catalans, ens ho juguem tot; fins el nostre nom. Sento la vergonya i el dolor immens que em revolten amb glopades de coratge i de ràbia, quan penso en la gran extensió de terra catalana de les comarques lleidatanes i tarragonines que està ja en poder dels invasors. Em tremola el cor en pensar-hi. Però, catalans: no han d'anar més endavant. Cap de nosaltres no ha de restar inactiu; totes les hores, totes les forces, totes les inquietuds, totes les energies humanes i sobrehumanes, per a barrar el pas a l'invasor.»¹⁰

La darrera iniciativa que va intentar portar a terme el general Rojo fou establir una línia de defensa en el riu Llobregat a fi d'aturar l'ofensiva davant de Barcelona. Però en el moment en què es va pensar en aquesta alternativa, tot o gairebé tot estava ja perdut. En les condicions de precarietat en les que es trobaven les escasses unitats de l'exèrcit republicà disposades a combatre i quan, a més, s'havien començat a produir desercions en massa dins de l'exèrcit, la resistència a ultrança era del tot impossible. El mateix Rojo explicava la situació que s'estava vivint amb aquests termes:

«No teníamos ejército. Los hombres que por aluvión a él llegaban servían para muy poco. Unidades enteras como un batallón de carabineros que, completo de cuadros y efectivos, se le dotó de armas, al entrar en línea a las alturas de Garraf no soportó diez disparos de artillería, desapareciendo pulverizado antes de tomar contacto: no se podía tener confianza en ningún punto del frente ni en ninguna nueva unidad. La llegada del armamento no había provocado ninguna reacción favorable, pues era demasiado tarde para ello. Los batallones de ametralladoras que pudieron armarse quedaban absorbidos en las grandes unidades. Ciertamente, cumplían su deber, pero sólo accidentalmente; no eran bastantes para, por sí mismos, asegurar la detención. Por si era poco, el segundo lote de ametralladoras llegaba a las unidades inservible, por haberse perdido las cintas.»¹¹

I el dia 21 de gener Negrín comunicava a Companys la necessitat de que els tres governs que residien a Barcelona —el de la República, el català i el basc— abandonessin la ciutat, cosa que van començar a fer l'endemà mateix.

Mentre el castell de Figueres es convertia durant uns dies en la seu del Govern de la República —on es va celebrar, a més, la darrera reunió de les Corts republicanes—, el dia 24 de gener l'exèrcit franquista arribava al Llobregat, després d'haver ocupat les ciutats de Manresa, Martorell, Castelldefels i Sant Boi de Llobregat.

10. «La Humanitat», 21 de gener de 1939.

11. Vicente ROJO, *Ibid.*, p 123.

Disposem de dos comunicats de guerra del Ministeri de Defensa Nacional de la República que si bé no posaven en evidència del tot la situació que s'estava vivint, en canvi evidenciaven la tensa situació existent. El primer era del diumenge 22 de gener que deia textualment:

«EXERCIT DE TERRA

FRONT DE CATALUNYA.- Durant tota la jornada els invasors i forces espanyoles al seu servei han pressionat intensament els sectors d'Igualada i Vilafranca, i han aconseguit, després d'acarnissats combats, rectificar la seva línia a avantguarda.

La lluita prossegueix amb violència a l'hora de redactat aquest comunicat, en la zona de Sant Sadurn d'Anoia, on actua la divisió italiana «Littorio».

Els nostres avions han bombardejat i metrallat, a baixa alçària, importants concentracions de forces i material.

(...)

AVIACIÓ

Els aparells Italo-germànics, prosseguint llurs habituals agressions contra les poblacions civils de rereguarda, han bombardejat, avui, nou vegades Barcelona i han causat víctimes, el nombre de les quals no pot precisar-se a l'hora de redactar aquest comunicat.

A les 10'35, cinc trimotors han bombardejat els barris marítims de València.»

I l'endemà, dilluns dia 23 de gener, el comunicat de guerra deia, explícitament:

«EXERCIT DE TERRA.

FRONT DE CATALUNYA.- Amb el seu habitual luxe de mitjans materials, els agressors i forces espanyoles que els secunden, han persistit en llurs atacs a les nostres posicions, ajudats per l'acció constant de l'aviació Italo-alemanya.

Els soldats espanyols resisteixen heroicament i causen a l'enemic gran pèrdues.

Les nostres forces s'han vist obligades a rectificar lleugerament les seves línies en alguns sectors.

(...)

AVIACIÓ

Els aparells de la invasió han agredit la zona portuària i el casc urbà de Barcelona, i han causat víctimes entre la població civil.

A les 16,40 d'ahir els trimotors italians procedents de llur base de Mallorca, van agredir els barris marítims de València i tocaren dos mercants de nacionalitat francesa.»¹²

Al matí del dia 26 de gener els darrers soldats de l'exèrcit republicà abandonaven Barcelona, en un moment en què les tropes franquistes havien començat a prendre posicions als seus voltants: la 5ª Divisió de Navarra ocupava el Tibidabo i Vallvidrera, els homes de Yagüe penetraven en el castell de Montjuïc i, mentre la 4ª Divisió avançava des de Montcada, els italians enviaven una divisió motoritzada des de Terrassa. A primeres hores de la tarda del mateix dia les tropes franquistes entraven a Barcelona, on varen trobar una ciutat deserta, desmoralitzada i famolenta.

El mateix dia 26 Franco dictava un bàndol en el que nomenava al general Álvarez Arenas com a responsable civil i militar, a tots els efectes, de la ciutat i de Catalunya i el mateix dia el general Fidel Dávila, en un nou bàndol, imposava les noves condicions d'ocupació. Els tres primers articles del bàndol deixen ben clara la situació que a partir d'aquells moments es viuria a Catalunya:

«ARTÍCULO PRIMERO. –Queda reintegrada la ciudad de Barcelona y demás territorio liberado de las provincias catalanas a la soberanía del Estado español, cuya jefatura ostenta el generalísimo de las fuerzas de tierra, mar y aire, capitán general del Ejército y de la Armada y jefe nacional de F. E. Tradicionalista y de la Jons, excelentísimo señor don Francisco Franco Bahamonde.

ARTÍCULO SEGUNDO.–Declaro sin ningún valor ni efecto todas las disposiciones y nombramientos dictados con posterioridad al 18 de julio de 1936 por los rebeldes que detentaban el Poder.

ARTÍCULO TERCERO. –Entra en vigor en este territorio, a partir de hoy, todo el derecho del nuevo Estado, que se publica en los «Boletines Oficiales», y que de acuerdo con el principio de unidad de la Patria, devuelve a las provincias catalanas el honor de ser gobernadas en pie de igualdad con sus hermanas del resto de España (Ley de 5 de abril de 1938).»¹³

Entre el 26 de gener i el 10 de febrer es va completar l'ocupació de Catalunya fins a la frontera amb França, una ocupació caracteritzada per un continuament replegament de l'exèrcit republicà i per resistències puntuals —com les que es varen produir a Granollers, al Montalt, etc.— que tenien com a objectiu resguardar l'enorme èxode que

12. Els dos comunicats de guerra foren publicats, un darrera l'altre, a «La Humanitat», 24 de gener de 1939. Justament el dia 24 de gener fou el darrer dia en què aparegué «La Humanitat».

13. Es dos bàndols varen sortir publicats a «La Vanguardia», de l'endemà mateix, dia 27 de gener de 1939.

s'estava produint en direcció a França, tant pels soldats de l'exèrcit republicà en retirada com per no poca població civil.

Certament, una de les característiques de la situació que vivia Catalunya en aquests moments era l'important allau de refugiats que pràcticament des de l'inici de la guerra havien fet cap a Catalunya escapant dels fronts de guerra. Ja des del mes de novembre de 1936 havien començat a arribar de manera massiva refugiats, inicialment procedents d'Andalusia i d'Extremadura, i en el decurs de la guerra d'altres indrets, fins al punt que el novembre de 1938 la xifra total de refugiats superava lleugerament el milió que, per una població que l'abril de 1936 tenia uns 3 milions d'habitants era una quantitat considerable. Catalunya havia passat de tenir 88 habitants per quilòmetre quadrat a 150 habitants i de 3 milions d'habitants a 4.260.000.

I el tema es va fer especialment important durant la ocupació de Catalunya perquè a mesura que s'anava produint l'avenç de l'exèrcit franquista una munió cada vegada més important de població civil retrocedien cap a la frontera. Justament, un dels episodis més penosos d'aquesta etapa final de la guerra fou el bombardeig indiscriminat i sense sentit que va patir la població civil, tant la que residia de poblacions i ciutats, com la que marxava cap a la frontera. Barcelona, per exemple, entre els dies 21 i 24 de gener havia estat bombardejada en 28 ocasions: més de 1.500 edificis havien estat afectats i en el port uns 36 vaixells havien estat enfonsats. Girona, que fou ocupada el dia 4 de febrer de 1939, fou bombardejada els dies 27, 28 i 29 de gener i 1 de febrer, i Figueres, per on passaven cada dia unes 50.000 persones camí de França, fou bombardejada els dies 3, 4, 5, 6 i 7 de febrer. A més, les impressionants columnes de població civil —dones, nens i vells— que amb tot tipus de mitjans de transport, i sovint simplement caminant, es dirigien cap a la frontera, eren també sistemàticament metrallades i bombardejades pels vols rasants de l'aviació italiana i alemanya. Disposem de testimonis especialment colpidors. Per exemple, Elvira Godàs explicava:

«Ens van bombardejar quasi tocant a la frontera el 25 i 26 o 27 de gener. Ja havien entrat les tropes a Barcelona quan nosaltres encara no havíem arribat a França. Encara estàvem de sortida. I ens van continuar bombardejant. Un avió solt, o dos, ara no ho recordo, perquè es passa tanta por i tant, tant pànic, que no es pot contar, no pensàvem ni en explicar-ho. Van ser uns dies horribles. I dins del cotxe i sense poder avançar, i va arribar un moment en què no vam poder tirar endavant, perquè les carretes estaven així. I ens van bombardejar fins el darrer moment i tocant quasi, quasi tocant a França.»¹⁴

14. El testimoni de l'Elvira Godàs està recollit a Pelai PAGÈS i Alberto PÉREZ, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya. Lleida, Pagès Editors, 2003, p 349.

La Josefina Piquet, que aleshores era una nena de 4 anys, va viure l'experiència a Figueres, quan va patir directament els efectes d'un bombardeig:

«Un dia que no vam arribar a temps al refugi i van anar a posar-nos en una casa amb tanta mala sort que una bomba va caure allà mateix, no sobre la casa, sinó al costat. Tant és així que ho recordo encara com si fos ara, i han passat més de seixanta anys, aquell soroll esgarrifós i de cop i volta que jo em trobo com en un forat tapada amb una cosa que no sé el que és, que després vaig saber que era una porta, i tot de coses que em queien a sobre i vaig quedar atrapada sota les runes. La mare ja no hi és. I me'n recordo després d'aquest soroll tan esgarrifós, més soroll, perquè la casa es va enfonsar i vaig començar a sentir gent que cridava i que es queixava i després jo també vaig començar a cridar a la meva mare.»¹⁵

Davant d'aquestes situacions i de l'eventualitat que la població civil fos la gran perjudicada per l'avenç franquista, el ministre d'Afers Estrangers del Govern de la República, Julio Álvarez del Vayo, havia sol·licitat a meitats de gener de 1939 al govern francès l'autorització perquè uns 150.000 vells, dones i nens, evacuats de Barcelona, fossin autoritzats a entrar a França, ja que les autoritats franceses tenien tancada la frontera i només permetien el pas a aquelles persones que disposaven de la corresponent autorització lliurada pels agents consulars francesos. La xifra que havia donat Álvarez del Vayo, tot i ésser elevada, responia a les previsions que, segons sembla, havia fet el govern Negrín. I que aviat van quedar obsoletes.

Però, mentrestant, la frontera amb França romania tancada. Finalment, només el dia 28 de gener, davant de nombroses pressions de tota mena, el govern francès va decidir obrir la frontera, només per a la població civil, que fou immediatament traslladada als departaments de l'interior del país. Però en aquests moments, era evident que l'exèrcit republicà en retirada també s'adreçava cap als diferents passos fronterers, fugint de l'enemic. I el govern Negrín pretenia que l'exèrcit passés a França amb armes i bagatges per traslladar-se al Centre peninsular a continuar el combat. Però el govern francès en cap cas no ho va consentir. Quan, finalment, el dia 5 de febrer, per la tarda, va decidir obrir la frontera també a l'exèrcit republicà, ho va fer amb la condició que els soldats passessin desarmats. El mateix dia passaven la frontera les autoritats republicanes de tots els colors: el president de la República Azaña, el govern Negrín i els governs català i basc. Quatre dies després l'exèrcit franquista arribava a la frontera del Pertús i el dia 10 de febrer controlava de cap a cap tota la línia fronterera.

15. El testimoni de Josefina Piquet es pot consultar també a Pelai PAGÈS i Alberto PÉREZ, *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya Lleida, Pagès Editors, 2003, pp 353-354.

Encara avui es fa difícil quantificar amb exactitud la xifra d'aquells que van passar la frontera. El dia 15 de febrer Jean Mistler, el president de la Comissió d'Afers estrangers de la cambra de diputats francesa, parlava de 353.107 refugiats, una xifra evidentment baixa. El dia 1 de març el Quai D'Orsay donava la xifra de 450.000 refugiats i el 9 de març l'informe Valière a la Cambra parlava de 440.000 -210.000 dels quals eren civils, 220.000 militars i 10.000 ferits-. Javier Rubio, en el seu estudi sobre l'emigració espanyola a França l'eleva lleugerament i parla de 464.000 homes i dones que havien travessat la frontera aquells gèlids dies d'hivern.¹⁶

Quina destinació els esperava a aquests milers de refugiats, que fugien de l'exèrcit franquista? En primera instància, val a dir que en cap cas ningú —ni les autoritats franceses ni el govern de la República espanyola— havia previst l'allau humà que amb molt poques setmanes va anar a parar en territori francès. Ja hem assenyalat abans que des de la República es parlava de 100 a 150 mil refugiats el gener de 1939 i la xifra, finalment, es va multiplicar gairebé per quatre. Davant d'aquesta eventualitat, inevitablement, es va haver d'improvisar. I en aquests casos, la improvisació mai no podia ser bona. Si bé és cert que, en primera instància, la població civil fou traslladada a camps civils a l'interior de França, i que de manera immediata es va posar en funcionament una important xarxa de solidaritat amb els republicans espanyols, les autoritats franceses, finalment, van optar per la via més fàcil i van posar en funcionament un conjunt de «camps d'acollida» que, en la pràctica es van convertir en autèntics camps de concentració. És on van anar a parar la immensa majoria dels soldats i dels militars de la República.

De fet, a corre-cuita, a les platges del Rosselló, a la Catalunya Nord, es van improvisar els dos camps més significatius i emblemàtics de la comarca: el d'Argelers i el de Saint Cyprien, que en pocs dies, a partir del mateix moment en què es va obrir la frontera a l'exèrcit republicà, van començar a acollir soldats, que de seguida sumaven en cada camp unes 80.000 persones. Les condicions, no cal dir-ho, eren penoses: s'havien improvisat autèntics barracots, sense les més mínimes condicions, en els sorralts que donaven a la Mediterrània. En un hivern especialment cru i fred, envoltats de filferades, vigilats per soldats senegalesos —el Senegal encara era colònia francesa—, sotmesos a una disciplina militar, dotzenes de milers de persones malvivien en una situació de manca total d'higiene, de condicions sanitàries i de salubritat.

Argelers i Saint Cyprien no van ser els únics camps de la Catalunya Nord. El mateix mes de febrer de 1939 se'n va inaugurar un altre al Barcarès, inicialment previst també per 80.000 persones, però sembla que, quan va tenir la màxima ocupació, rondava entre els 50.000 i els 60.000 refugiats, si bé el juny de 1939 n'hi havia 42.1000 i el febrer de 1941 havia baixat fins als 12.000. Mentre el castell de Cotlliure, que es va posar en funciona-

16. Vegeu l'estudi clàssic i exhaustiu de Javier RUBIO, *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, 3 vols., Madrid, Librería San Martín, 1977.

ment el març de 1939, es convertia en un camp disciplinari, on serien enviats refugiats considerats perillosos.

Als departaments veïns es van començar a obrir tot un seguit de camps —més petits—, però que semblaven disposar d'una especialització determinada. A Vernet d'Ariège, per exemple, s'obrí a començaments de març de 1939, un altre camp disciplinari, on van anar a parar els homes de la Divisió 26, l'antiga columna Durruti, ara comandada pel coronel anarquista Ricardo Sanz. Sembla que hi va encabir més de 10.000 persones i la seva especialització com a camp disciplinari va fer que les condicions fossin especialment dures. També a començaments de març es va inaugurar al departament de Tarn i Garona, el camp de Setfont, on la precarietat inicial de les seves instal·lacions va provocar una important mortaldat els primers dies. El camp de Setfont, conegut com el Camp de Judes, va arribar a hostatjar 15.000 refugiats. Al departament de l'Hérault, a Agde, es va inaugurar un altre camp, que semblava especialment destinat a albergar catalans: un dels tres camps en què es va dividir —amb capacitat per 8.000 refugiats cadascun— estava reservat exclusivament a catalans, seleccionats prèviament per la Generalitat de Catalunya, i va arribar a disposar de 24.500 refugiats, si bé el desembre de 1939 només en restaven 800. Des del mateix mes de febrer s'estava habilitant també un nou camp a Bram (a l'Aude), que va disposar d'unes condicions d'insalubritat notables i que va arribar a albergar 17.000 persones. Mentre la primavera de 1939 s'inaugurava als Pirineus Atlàntics un nou camp a Gurs, que va arribar a encabir unes 26.000 persones. Era un camp en el que bàsicament s'hi van hostatjar membres de les Brigades Internacionals i bascos.

No foren els únics camps habilitats. Si bé a vegades no varen romandre gaire temps oberts, encara se'n van crear d'altres a Masèras, a l'Alta Garona, que va arribar a acollir uns 5.000 combatents republicans i fou clausurat a finals de maig de 1939; a Montoliu, a l'Aude, que va acollir refugiats des del mes de gener de 1939; a Riucros, al departament de Losera, on hi van anar a parar alemanys antifeixistes que havien estat membres de les Brigades Internacionals; i, especialment, el de Ribesaltes —a la mateixa Catalunya Nord— que existia ja des de 1935 i que fou un dels que es va mantenir durant més anys obert, ja que no es va tancar fins avançats els anys 60¹⁷.

La precarietat i en molts casos les condicions amb què es vivia en aquests camps fou denunciada ja en el seu moment per nombrosos testimonis. El president del Sindicat d'Iniciatives d'Argelers, per exemple, escrivia una carta al Ministre de l'Interior francès

17. Existeix una nombrosa bibliografia sobre els camps de concentració que van existir en territori de l'estat francès. Entre altres llibres, René GRANDO, Jacques QUERALT i Xavier FABRÉS, *Camps du Mepris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance, 1939-1945*, Perpinyà, Trabucaire, 1991; Geneviève DREYFUS-ARMAND i Émile TEMIME, *Les camps sur la plage, un exil espagnol*. París, Autrement, 1995. Una bona síntesi sobre els camps es pot trobar a Josep Clara, «Camps de reclusió, camps de concentració», a Pelai Pagès (dir.), *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*. Barcelona, Ed. Base, 2014, pp 109-136.

destacant que el camp d'Argelers representava la més gran negació de la higiene, en tots els aspectes:

«Cien mil Hombres desaseados, muchos harapientos, poco cuidadosos de su limpieza corporal; cien mil hombres privados de agua, cien mil hombres privados de wáter-closets; cien mil hombres, es decir, una población de una gran ciudad, cercada de alambradas de hierro, sobre un terreno desierto, alejados de todo venero de agua, de todos los ríos, sin posibilidad de lavarse, de quitarse los parásitos, de responder a las exigencias naturales ineludibles.

Se han instalado cien mil personas sobre una playa desierta, imposibilitando materialmente los servicios locales de desagüe en cloacas provisionales.»¹⁸

El mes de maig de 1939, durant la celebració que es va fer a París de la Conferència Internacional per a la Defensa de la Persona Humana, també hi va ser present la situació que es vivia als camps de refugiats espanyols, fins al punt que les conclusions que varen extreure dues delegacions que varen anar a visitar els camps no podien ser més explícites:

«Les combattants, réunis dans les camps pyrénéens sont plus démunis encore. Leur nourriture est insuffisante et le scorbut commence à se manifester. Les baraques sont minces, sans feu, sans mobiliser. Les hommes dorment sur de la paille, qui n'a pas été changée depuis l'installation des camps, ou même sur le sable, et parfois sans couvertures. Ils sont à peine vêtus et manquent des objets les plus indispensables.

Parqué par îlots derrière de triples fils de fer barbelés, ils n'ont pas le droit de circuler même dans le camp. A Gurs, on signale des cas de punitions corporelles arbitraires. Dans l'ensemble des camps, des manœuvres tendraient à pousser vers l'Espagne des hommes et femmes qui risquent d'y être emprisonnés ou exécutés. Les infirmeries, mieux installés que le reste des camps, sont en nombre insuffisant et presque entièrement dépourvues de matériel et de médicaments.»¹⁹

Amb aquestes condicions és evident que no tothom va sobreviure a l'experiència dels camps. En aquest punt, però, i sobre les xifres dels morts que es van produir als camps de concentració francesos, no existeix una avaluació ponderada. Segons va recor-

18. Publicat a *Documentos históricos de España*, núm. 11, Buenos Aires, maig de 1939.

19. *Deux missions internationales visitent les camps de réfugiés espagnols (mai 1939)*, editat a París pel Comitè Internacional de Coordinación et d'Information pour l'Aide à l'Espagne Républicaine, 1939, p. 2.

dar Geneviève Dreufus-Armand, acabada la guerra mundial, el govern republicà a l'exili va comptabilitzar 885 víctimes mortals a l'hospital de Perpinyà i als camps d'Argelers, de Saint Cyprien i de Barcarès. Mentre Antonio Vilanova, al seu llibre *Los Olvidados*, parlava de 14.672 morts durant els sis primers mesos d'exili a França, una xifra segurament exagerada, però que reflecteix que hi van haver molts refugiats que arran de la malnutrició, de les pèssimes condicions higièniques i sanitàries i dels maltractaments rebuts no van poder resistir les condicions que se'ls imposava²⁰. Com recalrava Dreufus-Armand les víctimes mortals eren massa nombroses com perquè se les pugui ignorar o minimitzar, sense que sigui necessari donar estimacions amplificades²¹. Més si tenim en compte que una inundació que va patir el camp d'Argelers va provocar alguns centenars de mort, entre altres uns 70 nens menors de 10 anys. Un monòlit els recorda al cementiri dels espanyols d'Argelers.

Altrament, els camps es van començar a buidar progressivament. De fet, pel govern francès era clar que l'ingrés dels republicans als camps es tractava d'una solució provisional, i aspirava a que desapareguessin el més aviat possible, entre altres raons, per l'elevat cost econòmic que representava el seu manteniment. El retorn cap a Espanya, la marxa cap a altres països europeus o americans, el treball fora del camp o l'allistament a la Legió estrangera o a regiments de voluntaris estrangers eren les alternatives proposades perquè els camps s'anessin buidant. I, si hem de creure les estadístiques, es va anar produint un progressiu buidat dels camps de concentració: si a meitats de juny de 1939 encara hi quedaven 173.000 persones, i 53.000 el 15 de novembre, l'abril de 1940 només en restaven unes 30.000.

També, val a dir, que els organismes de solidaritat amb els refugiats espanyols que s'havien anat constituint a França ben aviat varen demanar-ne la seva liquidació, com es va posar de relleu a l'anomenada Conferència Francesa d'Ajut als Refugiats Espanyols, que va tenir lloc a París el juny de 1939, amb l'únic punt de l'ordre del dia, referit a la necessitat de liquidar de manera definitiva els camps de concentració.

A la fi, però, la repatriació cap a Espanya era indubtablement la solució més esperada pel govern francès, que estava negociant amb el govern espanyol l'acord que van firmar l'ex-ministre i senador francès Léon Bérard i el ministre d'afers exteriors espanyol, el comte de Jordana, el 25 de febrer de 1939 i pel qual França es comprometia a retornar tots els béns pertanyents a l'estat espanyol, que es trobaven en territori francès. Són els anomenats acords Bérard-Jordana, adoptats quan encara no s'havia acabat la guerra a Espanya i el govern francès havia ja reconegut el govern franquista i havia nomenat com a ambaixador a Burgos el mariscal Pétain, l'heroi de la Gran Guerra i futur

20. Sobre el nombre de refugiats espanyols que varen morir als camps, vegeu Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999, p 65.

21. *Ibid.*

col·laboracionista de Hitler²². L'incompliment per la part francesa de l'acord durant els primers mesos va fer que el govern franquista tanqués la frontera a possibles repatriacions, i de fet no fou fins al mes d'agost de 1939 que es trobà una solució. I sembla que, entre els que ja havien retornat durant les primeres setmanes i els que ho farien a partir d'aquest moment, prop de 300.000 persones van retornar a l'Espanya franquista, on, a més de la fam i de desesperades condicions de subsistència, a molts els esperava nous camps de concentració, presó i escamots d'execució. A finals de l'any 1939, encara se-guien a França uns 180.000 refugiats espanyols.

Què va succeir amb els republicans que van seguir a l'estat francès? A partir de les darreries del mes d'abril de 1939 es va intensificar per part francesa la campanya per reclutar refugiats espanyols que formessin part de les anomenades Companyies de Treballadors Estrangers. De fet la organització d'aquestes companyies es feia directament als camps de concentració i ben aviat se'n van constituir als diversos camps. Per a molts refugiats era preferible sortir a treballar a fora que romandre dins dels camps en una situació de degradació personal permanent. Quan el 4 de setembre de 1939 va esclatar la guerra contra Alemanya es va intensificar la organització d'aquestes companyies de treballadors, que ben aviat van ser destinades bàsicament a tasques de fortificació al nord de França.

Una altra alternativa que va permetre sortir dels camps de concentració era l'allistament a la Legió estrangera i als diversos Batallons de Marxa. L'alternativa militar, en un moment en què Europa i especialment França es trobava ja plenament en l'anomenat *drôle de guerre*, permetia a aquells refugiats espanyols més conscienciats políticament prosseguir el combat contra el feixisme.

Segons les dades aportades per Dreyfus-Armand, sembla que a començaments de l'any 1940 entre 50.000 i 60.000 espanyols formaven part de les Companyies de Treballadors Estrangers i uns 6.000 s'havien integrat a la Legió Estrangera o als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers²³. Mentre, per la seva banda, Daniel Díaz i Esculies parla, per la seva banda de 70.000 espanyols a les Companyies de Treballadors Estrangers i de 15.000 a la Legió Estrangera²⁴.

Finalment, també es va iniciar la contractació de refugiats espanyols a diversos sectors del món laboral, tant a la indústria com a l'agricultura. De fet, aquesta utilització específica havia estat una reivindicació de les moltes associacions i organitzacions d'ajuda als refugiats espanyols i així es van expressar en l'esmentada Conferència Francesa d'Ajuda als Refugiats Espanyols, que s'havia celebrat a París els dies 10 i 11 de juny

22. Sobre l'acord Bérard-Jordana es pot consultar el treball de Juan AVILÉS FARRÉ, *Pasión y farsa. Franceses y británicos ante la guerra civil española*, Madrid, Eudema, 1994, pp 186-189.

23. Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France...*, p 113.

24. Daniel DÍAZ ESCULIES, *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. Barcelona, La Magrana, 1993, p 171.

de 1939. I, en aquest cas —les xifres entre els diferents autors coincideixen— sembla que foren un 40.000 republicans espanyols que estaven treballant o bé a la indústria o a l'agricultura.

Per altra banda, uns quants milers de republicans espanyols van poder passar a les Amèriques. Especialment importància va tenir el conjunt d'espanyols que varen anar a Mèxic, on varen poder gaudir de l'acollida dispensada pel president mexicà Lázaro Cárdenas, que ja durant la guerra havia manifestat públicament la seva solidaritat amb la República espanyola. No en va Mèxic fou dels pocs països llatinoamericans que mentre es va mantenir la dictadura franquista, mai no va reconèixer el règim de Franco. El primer vaixell amb refugiats cap a Mèxic fou el *Frandre*, que havia salpat de Saint Nazaire el dia 4 d'abril via Nova York i havia arribat a Veracruz el dia 21. Si bé el primer contingent important de refugiats —uns 1.500— que va marxar cap a Mèxic ho féu a bord del vaixell *Sinaia*, que va sortir del port de Sète el 23 de maig de 1939 i va arribar a Veracruz el dia 13 de juny. El mateix dia que arribava el *Sinaia* a Veracruz, des de Burdeus sortia el vaixell *Ipanema*, amb dos mil exiliats més. I posteriorment, sempre en direcció a Mèxic, van sortir més expedicions —el *Mexique*, *Nyasa*, *Champlain*, etc.—, que es van interrompre el 1942, com a conseqüència de la guerra mundial. Si en el decurs de 1939 sembla que un conjunt de 7.500 refugiats espanyols van anar a parar a Mèxic, segons algunes fonts, altres apunten que en total el nombre de republicans que es van exiliar a Mèxic es pot situar entre els 20 mil i els 30 mil²⁵.

No fou, però, l'únic país on varen arribar exiliats. En direcció a Xile el 4 d'agost de 1939 sortia des del port francès de Trompeloup-Pauillac, amb unes 2.200 persones, el *Winnipeg*, que arribava a Valparaíso el dia 3 de setembre. Cap a la República Dominicana, des de novembre de 1939 fins al maig de 1940, un total de 3.237 refugiats espanyols, van arribar en diferents expedicions. Veneçuela, Argentina, Colòmbia i Cuba completen la nòmina de països llatinoamericans que, amb un total d'un es 2.000 persones, van acollir republicans espanyols²⁶.

25. L'exili espanyol cap a Mèxic ha merescut una important bibliografia. Entre altres llibres es poden consultar: *El exilio español en México, 1939-1982*. México, Fondo de Cultura Económica, 1982. I sobre l'exili català Vicenç RIERA LLORCA, *Els exiliats catalans a Mèxic*. Barcelona, Ed. Curial, 1994.
26. Existeix una bibliografia nombrosa sobre l'exili republicà a Llatinoamèrica. Sobre el cas de Xile i el *Winnipeg* es pot consultar Daniel DÍAZ ESCULIES, "El *Winnipeg*, el vaixell de la llibertat" i "L'exili català a Xile (1939-1945)" dins *De la Guerra Civil, l'exili i el franquisme (1936-1975)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. Isidro Corbinos, un periodista aragonés que residia a Barcelona i es va embarcar al vaixell *Winnipeg* va deixar escrites les seves memòries a *Pasaje a Winnipeg. Crónicas de la Guerra Civil Española*, Santiago de Chile, Red Internacional del Libro, 1977. Sobre l'exili a la República Dominicana, Daniel DÍAZ ESCULIES, *L'exili català de 1939 a la República Dominicana*, Barcelona, La Magrana, 1995. Pel cas de Venezuela existex el llibre de Víctor SANZ, *El exilio español en Venezuela*, 2 vols, Caracas, Casa de España, 1995.

A Europa la majoria d'exiliats espanyols van romandre a França, per bé que uns pocs milers també es van adreçar cap a Gran Bretanya i Bèlgica. I només una minoria molt selectiva —que no arribava al miler— va marxar cap a la Rússia soviètica. A la URSS —cal recordar-ho— des de l'inici de la guerra civil espanyola hi havien anat a parar prop de 3.000 dels nens i nenes que la República, en un nombre total de 33.000, va enviar a diferents països europeus a fi d'allunyar-los dels fronts de guerra. És conegut que la majoria van poder tornar un cop acabada la guerra, excepte els que foren enviats a Rússia, ja que Stalin s'hi va negar. Ara s'hi afegirien aquest miler de refugiats espanyols que, òbviament, eren militants i dirigents comunistes, però que a alguns d'ells els esperava l'Exèrcit Roig, la nova guerra que no tardaria en produir-se i/o el camp de concentració de Karaganda, al Kazakhstan, on també hi anirien a parar membres de la División Azul, formada per voluntaris espanyols que durant la guerra mundial anirien a combatre amb l'exèrcit alemany contra la Rússia soviètica. En tots els casos, fossin «nens de Rússia» o empresonats a Karaganda, no varen poder retornar fins l'any 1954, una vegada ja mort Stalin²⁷.

Els republicans espanyols que es varen quedar a França ben aviat van patir també la nova situació que es va produir a l'esclatar la guerra mundial i sobretot quan es va produir la ocupació de França per Alemanya. Els refugiats espanyols es varen trobar en una situació radicalment diferent: la formació del govern de Vichy els va convertir en «rojos» enemics als que calia combatre. D'aquí, que durant la guerra van passar per diverses eventualitats. Per una banda, els alemanys van començar a reclutar també refugiats espanyols per a construir l'anomenat mur de l'Atlàntic i per enviar-los a treballar a Alemanya. A partir de 1941 —quan s'inicià de manera organitzada la resistència contra l'ocupació— no van ser pocs els republicans espanyols que van anar a parar als diferents camps d'extermini posats en funcionament pels alemanys al centre d'Europa. És conegut que n'hi van haver a Mauthausen, a Gusen, a Dachau, a Auschwitz, a Oranienburg, etc. Especialment colpidora és l'estadística de Mauthausen: dels aproximadament 7.200 republicans espanyols ingressats, només van poder sobreviure uns 2.180²⁸.

27. Existeix una nombrosa bibliografia sobre els «nens de la guerra» i, en especial sobre els que foren enviats a la URSS, com ara Rosalía CREGO i Carmen HEREDIA, *Los niños españoles evacuados a l'URSS (1937)*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1989; Alicia ALTED, Encarna NICOLÁS i Roger GONZÁLEZ, *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética: de la evacuación al retorno: 1937-1999*. Madrid, Fundación Largo Caballero, 1999; i Marie José DEVILLARD, Álvaro PAZOS, Susana CASTILLO i Nuria MEDIA, *Los niños españoles en la URSS (1937-1997): narración y memoria*. Barcelona, Ariel, 2001. Per la seva banda, el director de cinema Jaime Camino l'any 2001 va portar a terme un interessant documental amb el títol *Los niños de Rusia*, on recullia l'experiència de nens i nenes que havien estat enviats a Rússia. Sobre Karaganda, Luiza Iordache, *Republicanos españoles en el Gulag (1936-1939)*, Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2008.
28. És especialment interessant el llibre, en molts aspectes clàssic, que va escriure Montserrat ROIG, *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 1979. També el d'Eduardo PONS PRA-

Per altra banda, el nou règim de Vichy, va portar a terme una repressió sistemàtica contra totes les organitzacions polítiques i sindicals espanyoles. Com ha assenyalat Geneviève Dreyfus-Armand, la primera organització que va patir la nova repressió política fou el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), la direcció del qual fou detinguda a Montauban el febrer de 1941, jutjada per un tribunal militar, i condemnada a diversos anys de presó el novembre de 1941. El desembre del mateix any fou la direcció del moviment llibertari la que va patir els efectes de la repressió, mentre l'any 1942 fou especialment negre pels comunistes, la direcció dels quals fou decapitada per un conjunt d'unes 150 detencions que van tenir lloc a les regions de París, Nantes i Bordeus²⁹.

A més, com és conegut totes les organitzacions polítiques espanyoles van participar, de manera autònoma o juntament amb la resistència francesa, contra l'ocupació alemanya i el govern col·laboracionista de Vichy. A més, van posar en funcionament serveis d'evasions, que preveïen el pas de la frontera pels Pirineus de pilots o soldats aliats caiguts a França. Dos d'aquests serveis més coneguts foren el primerenc, que organitzà l'anarquista aragonès Francisco Ponzán, i el que va posar en funcionament el dirigent del POUM Josep Rovira³⁰.

És conegut que quan es va iniciar l'alliberament del Midi francès a partir de 1944, els combatents espanyols van tenir un paper clau en moltes de les accions militars, i que l'entrada dels aliats a París, l'agost de 1944, va contemplar carros de combat amb noms emblemàtics que recordaven la guerra d'Espanya, «Madrid», «Jarama», «Guadalajara», etc., que eren el testimoni de la presència de combatents republicans espanyols que estaven jugant un paper important en la derrota dels alemanys. Era, entre molts altres, el cas del valencià Amado Granell, que al front de la Nueve, va desenvolupar un significatiu paper militar³¹.

Acabada la guerra amb la derrota nazi, les expectatives de retorn dels exiliats espanyols foren enormes. Però ben aviat es va manifestar l'enorme frustració que s'acabaria

DES, *El holocausto de los republicanos españoles: vida y muerte en los campos de exterminio alemanes: 1940-1945*. Barcelona, Belacqva, 2005.

29. Geneviève DREYFUS-ARMAND, *L'exil des républicains espagnols en France...*, pp 148-151.
30. Sobre el grup que va organitzar Francisco Ponzán, veieu Antonio TÉLLEZ SOLÁ, *La red de evasión del grupo Ponzán. Anarquistas en la guerra secreta contra el franquismo y el nazismo (1936-1944)*, Barcelona, Virus, 1996. Sobre el que va organitzar Josep Rovira, veieu Thérèse MITRANI (Denise), *Service d'Évasion*, París, Ed. Continents, 1946; i el capítol d'Andreu CORTINES «La resistència a França: L'acció del "Grup Martín», a Josep COLL i Josep PANÉ, *Josep Rovira: una vida al servei de Catalunya i del socialismo*, Ariel, Barcelona, 1978.
31. Sobre la importància de la lluita que els republicans espanyols varen desenvolupar a la resistència francesa, veieu Eduardo Pons PRADES, *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2003. Evelyn MESQUIDA s'ha centrat en el paper dels republicans espanyols a l'alliberament de França en el seu llibre *La Nueve. Los españoles que liberaron París*, Barcelona, Ediciones B, 2008.

generant entre els exiliats espanyols, arran de la poca disponibilitat dels aliats que havien derrotat l'Alemanya nazi de posar fi també als seus aliats franquistes. I a partir d'aquest moment l'exili es va arribar a fer molt llarg. Molts no van tornar mai més a l'estat espanyol. La majoria de publicacions de l'exili català i espanyol estan farcides de necrològiques d'aquells que ja no van poder retornar. Aquell «demà», potser «demà», no acabava d'arribar mai. I a partir del reconeixement internacional progressiu del règim de Franco en el decurs de la primera meitat dels anys 50 i, sobretot, en el moment en què el règim franquista fou admès a la ONU, l'any 1955, la desmoralització entre els exiliats va ser molt intensa³². Les esperances de què encara era possible un canvi polític que permetés el retorn dels exiliats es van esvaïr del tot. I l'exili, de fet, aquell exili que havia començat molts pocs mesos després d'iniciada la batalla de l'Ebre, per a molts es va prolongar fins a avençats els anys 70. Només a partir de 1977 —arran de les primeres eleccions democràtiques que se celebraven a l'estat espanyol des de febrer de 1936— l'exili es va poder considerar acabat.

BIBLIOGRAFIA

- AADD (1982): *El exilio español en México, 1939-1982*. Fondo de Cultura Económica, México.
- ALTED, Alicia; NICOLÁS, Encarna i GONZÁLEZ, Roger (1999): *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética: de la evacuación al retorno: 1937-1999*. Fundación Largo Caballero, Madrid.
- AVILÉS FARRÉ, Juan (1994): *Pasión y farsa. Franceses y británicos ante la guerra civil española*, Eudema, Madrid.
- BESOLÍ, Andreu i altres (2015): *Ebro 1938*, Inédita ed., Barcelona.
- CARDONA, Gabriel (2016): *Historia militar de una guerra civil. Estrategias y tácticas de la guerra de España*, Flor del Viento, Barcelona.
- COLL, Josep i PANÉ, Josep (1978): *Josep Rovira: una vida al servei de Catalunya i del socialisme*, Ariel, Barcelona.
- CORBINOS, Isidro (1977): *Pasaje a Winnipeg. Crónicas de la Guerra Civil Española*, Red Internacional del Libro, Santiago de Chile.
- CREGO, Rosalía i HEREDIA, Carmen (1989): *Los niños españoles evacuados a l'URSS (1937)*, Ediciones de la Torre, Madrid.
- DEVILLARD, Marie José; PAZOS, Álvaro; CASTILLO, Susana i MEDIA, Nuria (2001): *Los niños españoles en la URSS (1937-1997): narración y memoria*. Ariel, Barcelona.

32. Sobre la importància de l'entrada d'Espanya a la ONU i l'impacte que va generar, vegeu el capítol que jo mateix vaig escriure, Pelai Pagès: «España en la ONU: un largo debate», a Xavier PONS RAFOLS (Coord.), *España y la ONU: 50' aniversario*, Barcelona, Asociación para las Naciones Unidas en España-Icaria editorial, 2005, pp 55-76.

- DÍAZ ESCULIES, Daniel (1993): *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, La Magrana, Barcelona.
- (1995): *L'exili català de 1939 a la República Dominicana*, La Magrana, Barcelona.
- (2008): *De la Guerra Civil, l'exili i el franquisme (1936-1975)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile à la mort de Franco*, Albin Michel, París.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève i Temime, Émile (1995): *Les camps sur la plage, un exil espagnol*, Autrement, París.
- GRANDO, René; QUERALT, Jacques i FABRES, Xavier (1991): *Camps du Mepris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance, 1939-1945*, Trabucaire, Perpinyà.
- IORDACHE, Luiza (2008): *Republicanos españoles en el Gulag (1936-1939)*, Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona.
- MESQUIDA, Evelyn (2008): *La Nueve. Los españoles que liberaron París*, Ediciones B, Barcelona.
- MITRANI, Thérèse (Denise) (1946): *Service d'Évasion*, Ed. Continents, París.
- MONLLEÓ, Rosa; FORNAS PALLARÉS, Alfredo; OLIVER EXPÓSITO, David (eds.) (2017): *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant : bombardejos i supervivència de la població civil*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.
- PAGÈS, Pelai: «Espanya en la ONU: un largo debate», a PONS RAFOLS, Xavier (Coord.), *España y la ONU: 50' aniversario*, Asociación para las Naciones Unidas en España-Icaria editorial, Barcelona.
- PAGÈS, Pelai (2014): *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Ed. Base, Barcelona.
- PAGÈS, Pelai i PÉREZ, Alberto (2003): *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya, Pagès Editors, Lleida.
- PONS PRADES, Eduardo (2003): *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, La Esfera de los Libros, Madrid.
- (2005): *El holocausto de los republicanos españoles: vida y muerte en los campos de exterminio alemanes: 1940-1945*, Belacqva, Barcelona.
- RIERA LLORCA, Vicenç (1994): *Els exiliats catalans a Mèxic*, Ed. Curial, Barcelona.
- ROIG, Montserrat (1979): *Els catalans als camps nazis*, Edicions 62, Barcelona.
- ROJO, Vicente (1974): *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Ed. Ariel, Barcelona.
- RUBIO, Javier (1977): *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, 3 vols., Librería San Martín, Madrid.
- SANZ, Víctor (1995): *El exilio español en Venezuela*, 2 vols, Casa de España, Caracas.
- TÉLLEZ SOLÁ, Antonio (1996): *La red de evasión del grupo Ponzán. Anarquistas en la guerra secreta contra el franquismo y el nazismo (1936-1944)*, Virus, Barcelona.

Datos, patrones y narrativas: nuevas perspectivas sobre la Guerra Civil y la represión franquista a partir de la visualización de datos abiertos

Data, patterns and narratives: New perspectives on the Civil War and Franco's repression from the visualization of open data

Xavier Rubio Campillo

Institut de Recerca en Educació.

Universitat de Barcelona

University of Edinburgh

✉xrubio@ub.edu

Maria Feliu Torruella

Grup de recerca Didpatri

Universitat de Barcelona

✉mfeliu@ub.edu

Tania González Cantera

Master

Universitat de Barcelona

✉tania.gonzalez999@gmail.com

Rebut: 15/09/2020

Acceptat: 17/10/2020

Resumen

En los últimos años ha tenido lugar un incremento sustancial de bases de datos y portales en los que consultar información sobre la Guerra Civil Española y la represión franquista. Estos recursos son útiles para encontrar información sobre personas específicas, pero hasta ahora sus usos por parte de investigaciones centradas en dinámicas históricas de mayor escala ha sido escaso.

Este artículo presenta nuevas aproximaciones a la información contenida en estas nuevas bases de datos a partir de las Humanidades Digitales. Se analizan los desafíos presentados por portales de consulta en relación a las prácticas científicas actuales y, en especial, en relación a la adopción de políticas Open Data. En segundo lugar se plantea cómo el uso de metodologías cuantitativas de análisis proporciona nuevas perspectivas a la disciplina histórica. Este planteamiento se ejemplifica a partir de dos casos de estudio al que se han aplicado herramientas digitales distintas: a) la distribución espacial de fosas comunes mediante Sistemas de Información Geográfica y b) la magnitud de la represión franquista en Catalunya a partir de la visualización de datos.

Palabras clave: Humanidades Digitales, Sistemas de Información Geográfica, ciencia de datos, Open Data, represión franquista.

Abstract

Recent years have seen a substantial increase on the number of databases and web portals providing access to historical records related to the Spanish Civil War and Fran-

coist repression. These resources are useful to find information about specific individuals, but they have been seldom used to explore large-scale historical dynamics.

This work presents new Digital Humanities-based approaches to these newly accessible historical resources. We identify the challenges posed by the use of these web portals within the context of current scientific data practices and particularly the adoption of Open Data policies. Second, the paper explores how these resources facilitate the use of quantitative analytical methods able to create new perspectives for historical research. These new perspectives are exemplified through two case studies where different computational tools were applied: a) Geographical Information Systems to identify the spatial distributions of mass graves and b) data visualization to explore the scale of Francoist repression in Catalonia.

Keywords: *Digital Humanities, Geographical Information Systems, Data Science, Open Data, Francoist repression.*

INTRODUCCIÓN

Las actividades de recuperación de la memoria desarrolladas en las últimas dos décadas han comportado una mayor facilidad de acceso a la información generada por la Guerra Civil y a la represión franquista. Estas mejoras en el acceso a los datos históricos se ha centrado en la creación de distintos portales de información que permiten consultas sobre individuos concretos, con la intención principal que los familiares puedan conocer la experiencia y destino de las víctimas del conflicto y la dictadura. El ingente trabajo necesario para publicar estos datos ha facilitado estas consultas individuales, pero hasta qué punto ha contribuido a una mayor comprensión global de los hechos históricos?

Este incremento en el volumen de datos históricos accesibles no se da únicamente en el conflicto español, ya que es parte del gradual incremento de datos vinculado al desarrollo de las llamadas Humanidades Digitales y, de manera más general, a la explosión de datos generada por la sociedad actual¹. Dicha explosión ha creado nuevas necesidades en la gestión y acceso a grandes volúmenes de datos y nuevos campos de investigación como son la ciencia de datos, el Big Data o la visualización de información que, por desgracia, no parecen haberse implementado aún dentro de la disciplina histórica. Así, mientras que el volumen de datos sobre nuestro pasado ha aumentado de manera sustancial, los métodos de análisis usados en investigación histórica siguen siendo los mismos, y simplemente no son aptos para tratar semejantes volúmenes de información.

El presente trabajo explora los desafíos que la nueva realidad que las Humanidades Digitales generan para la investigación sobre la Guerra Civil y la represión franquista. La

1. BORGMAN, C. L. (2010). The digital future is now: A call to action for the humanities. *Digital Humanities Quarterly*, 3(4).

siguiente sección presenta un análisis crítico de la situación actual en cuanto a bases de datos existentes vinculadas a la guerra civil, con especial relación a las nuevas tendencias de investigación vinculadas al movimiento de ciencia abierta. A continuación las secciones tercera y cuarta ejemplifican el potencial de las Humanidades Digitales para analizar estos datos abiertos a través de una herramienta específica: la visualización de datos. Esta exploración del potencial analítica de las tecnologías digitales es analizada en base a dos casos de estudio: a) la localización de fosas comunes y b) las dinámicas de represión en Cataluña durante el franquismo. El trabajo finaliza con un resumen del potencial y posibles limitaciones de las metodologías cuantitativas brindadas por las Humanidades Digitales para mejorar la comprensión del impacto de la Guerra Civil y la represión franquista en la sociedad española.

DATOS, GUERRA CIVIL Y FRANQUISMO

La Ley de Memoria Histórica de 2007 motivó la progresiva creación de plataformas digitales de consulta sobre la Guerra Civil y el franquismo, con el objetivo de localizar y conocer el destino de familiares represaliados por el régimen franquista. Este objetivo primario es distinto al que tienen la mayor parte de bases de datos digitales vinculadas al pasado, cuyas finalidades están inspiradas en facilitar el acceso a la información para una mejor divulgación e investigación histórica, arqueológica y patrimonial. Esta divergencia en los objetivos genera una serie de limitaciones y desafíos que los portales de información sobre la Guerra Civil y la represión franquista tienen en cuanto a herramientas de investigación.

El portal más importante dentro de este contexto es el Centro Documental de la Memoria Histórica gestionado por el Gobierno de España². Este portal permite buscar información sobre numerosas bases de datos relacionadas con la memoria histórica, como serían listados de víctimas del franquismo, de militares de la Segunda República o de deportados a los campos nazis (pese a no incluir otros campos como los controlados por el régimen colaboracionista de Vichy). La utilidad de los recursos proporcionados por el Centro en cuanto a la búsqueda de información de individuos concretos es sustancial, pero al mismo tiempo el portal plantea serios desafíos al investigador en cuanto a a) entender la creación de la colección digital, b) acceder a los datos brutos y c) vincular información entre las distintas fuentes de datos.

En primer lugar, el acceso a datos históricos debería ir acompañado de extensa documentación sobre el origen de los datos y su casuística dentro de los metadatos, es decir, los datos que proporcionan información sobre la base de datos. Esta documentación

2. <https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/areas/archivos/mc/archivos/cdmh/bases-de-datos.html>

debería tener una rigurosidad similar a la de cualquier trabajo académico, y responder a preguntas como de qué archivos se ha recogido la documentación, qué limitaciones o sesgos tiene o quiénes son sus autores. Las colecciones disponibles en la plataforma mencionada están documentadas con desigual detalle, y no permiten en ningún caso un acceso sistemático a sus metadatos. El ejemplo más representativo de los problemas causados por la falta de metadatos es que se desconoce exactamente cómo deberían referenciarse las colecciones digitales dentro de un trabajo académico, uso que parece no haberse contemplado en su creación; algo tan simple como un DOI (Digital Object Identifier), identificador básico de cualquier entidad publicada en Internet, facilitaría cuanto menos la referencia a las fuentes de datos del Centro.

En segundo lugar, la funcionalidad disponible para acceder a las distintas bases de datos se centra en consultas específicas, y no permite acceder a los datos en bruto. Tampoco es fácil discernir bajo qué licencia de usos se pueden explotar o publicar estos datos por terceras partes como pueden ser historiadores, periodistas o ciudadanos interesados en la temática. Esta opacidad contrasta con el auge de las iniciativas Open Data, un movimiento que propugna la publicación en abierto con licencias de tipo libre de las bases de datos, especialmente las gestionadas por instituciones públicas³; si estas bases de datos surgen de los impuestos públicos entonces todos los ciudadanos deberían poder acceder a ellas, reproducirlas y usarlas como crean convenientes, dentro de los límites establecidos por las licencias abiertas (p.e. siempre reconociendo la autoría de los datos originales). Todos los gobiernos, incluyendo el español y las comunidades autónomas, han creado portales de transparencia dónde se pueden encontrar los datos abiertos que gestionan pero, excepto algunos casos concretos, estos portales de Open Data gestionados por las administraciones públicas no contienen información sobre bases de datos de la Guerra Civil como puedan ser las del Centro Documental de la Memoria Histórica.

Más allá de la gestión abierta de los datos públicos, la adopción de políticas Open Data es hoy en día esencial para una ciencia de calidad⁴ gracias a motivos diversos: la publicación de datos con licencias abiertas permite fomentar la cooperación entre investigadores, el acceso a nuevas fuentes de datos, una mayor capacidad efectiva para comunicar los resultados y, especialmente, una mejor capacidad para replicar y evaluar el trabajo de otros investigadores. Así, en la actualidad la publicación en abierto de las

3. KITCHIN, R. (2014). *The data revolution: Big data, open data, data infrastructures and their consequences*. Sage.
4. LOWNDES, J. S. S., BEST, B. D., SCARBOROUGH, C., AFFLERBACH, J. C., FRAZIER, M. R., O'HARA, C. C., JIANG, N., & HALPERN, B. S. (2017). Our path to better science in less time using open data science tools. *Nature Ecology & Evolution*, 1(6), 0160. <https://doi.org/10.1038/s41559-017-0160>;
Molloy, J. C. (2011). The Open Knowledge Foundation: Open Data Means Better Science. *PLoS Biology*, 9(12), e1001195.

bases de datos relacionadas con la investigación se revela como una pieza clave para mejorar la actividad de cualquier disciplina del conocimiento que se autodenomine científica, incluyendo la investigación histórica. La razón es simple: sin acceso a los datos que he analizado y que a priori sustentan mis hipótesis... cómo pueden otros investigadores comprobar que mi análisis es correcto?

Una ventaja crítica de las políticas de acceso abierto es la libertad que brinda a los ciudadanos para explorar y explotar los datos del pasado. Un ejemplo dentro de la investigación del conflicto histórico sería la publicación bajo licencia abierta de los «Theater History of Operations Reports» o THOR por parte de la iniciativa data.mil diseñada por el Departamento de Defensa de los Estados Unidos. La base de datos THOR reúne información sobre decenas de miles de operaciones de bombardeo llevados a cabo por la Fuerza Aérea Americana durante el siglo XX. Pese a que el proyecto ha finalizado, en la actualidad se pueden encontrar decenas de usos de esta base de datos que van desde la visualización de los bombardeos aliados durante la Segunda Guerra Mundial⁵ y Vietnam⁶ a la confección de tutoriales específicamente diseñados para que los historiadores aprendan a usar las herramientas digitales en bases de datos históricas como THOR⁷.

Finalmente, el incremento exponencial en el número de bases de datos abiertas ha tenido como consecuencia un nuevo reto tecnológico ciertamente ambicioso: sería posible consultar a la vez la información contenida en múltiples bases de datos? Esta pregunta es el punto de partida del protocolo Linked Open Data que, promovido por el creador de la World Wide Web, Tim Berners-Lee, permite conectar información de múltiples bases de datos⁸. Esta revolución en el acceso a los datos se ha desarrollado a través de la tecnología de bases de datos semánticas y el concepto de las ontologías: modelos de conocimiento que, a través de una nueva capa común, permiten relacionar múltiples colecciones digitales con solapamiento temático.

Linked Open Data es el corazón de iniciativas tan ambiciosas como Europea⁹, un portal que permite búsquedas avanzadas sobre patrimonio cultural europeo a través de una ontología común a la que se han acoplado centenares de bases de datos abiertas publicadas por instituciones europeas como museos, archivos y galerías, contando en la actualidad con más de 50 millones de registros. A una escala menor, y centrándonos en la

5. <https://dlozeve.github.io/ww2-bombings/>

6. <https://www.kaggle.com/usaf/vietnam-war-bombing-operations>

7. HARPER, C. (2018). Visualizing Data with Bokeh and Pandas. *The Programming Historian*, 7. <https://doi.org/10.46430/phen0081>

8. BIZER, C., HEATH, T., & BERNERS-LEE, T. (2011). Linked data: The story so far. In *Semantic services, interoperability and web applications: Emerging concepts* (pp. 205–227). IGI Global.

9. <https://www.europeana.eu/>. Para su creación ver Purday, J. (2009). Think culture: Europea. eu from concept to construction. *BIBLIOTHEK Forschung Und Praxis*, 33(2).

temática del conflicto histórico, el proyecto WarSampo¹⁰ permite acceder a información vinculada a la Segunda Guerra Mundial en Finlandia, incluyendo individuos, lugares, hechos históricos y cementerios de guerra.

La aproximación de Linked Open Data no está contemplada en las bases de datos del Centro Documental de la Memoria Histórica; como consecuencia, su utilidad se ve limitada por la incapacidad de realizar búsquedas cruzadas a través de múltiples bases de datos. Sería relativamente sencillo implementar una ontología de la Guerra Civil que definiera conceptos como «fosa común», «víctima» o «batalla», y usar los beneficios del Linked Open Data para enlazar todas las bases de datos del Centro Documental. Esto permitiría consultas que incluyeran información agregada de personas que, por ejemplo, hubieran servido en el ejército de la Segunda República y posteriormente hubieran sido represaliadas, fuera con años de prisión o bien se hubieran localizado sus restos en una fosa común.

Algunas fuentes oficiales y iniciativas de tipo voluntario corrigen parcialmente algunos de estos desafíos del acceso a los datos de la Guerra Civil y el franquismo. El proyecto SIDBRINT (Sistema d'Informació Digital sobre les Brigades Internacionals)¹¹ ofrece un portal de investigación sobre los brigadistas internacionales en base a tres bases de datos (brigadistas, unidades militares y fuentes documentales). La iniciativa fue creada a partir del proyecto de investigación HAR2010-20983 desarrollado entre 2010 y 2013, para posteriormente ser gestionada como portal institucional de la Universidad de Barcelona. En este caso el portal ofrece amplia información sobre la autoría y contribuyentes de la base de datos y, además, el portal establece claramente los usos de la base de datos según una licencia Creative Commons. De manera paralela el Memorial Democràtic ha publicado un portal de metabúsquedas que, bajo el nombre de «Banc de la Memòria Democràtica»¹², permite hacer una búsqueda general en diversas bases de datos aunque a través de una interfaz de consulta limitada y sin aplicar en realidad el protocolo Linked Open Data.

Diversos gobiernos autonómicos también han publicado datos de la Guerra Civil en formatos abiertos, que ayudan a mitigar la limitación general de acceso. El sesgo causado por las demarcaciones autonómicas estará ciertamente presente, pero la información recogida puede ser muy interesante siempre y cuando el investigador sea consciente de las limitaciones causadas por esta fragmentación. Así, en el portal de open data de

10. <https://www.sotasampo.fi/en/>. Más información en HYVÖNEN, E. (2020). 'Sampo' Model and Semantic Portals for Digital Humanities on the Semantic Web. *DHN*, 373–378.
11. Portal disponible en <http://sidbrint.ub.edu/>. Para más información PRADES ARTIGAS, L. (2012). *Sistema de información digital sobre las brigadas internacionales: Brigadistas, fuentes documentales y bases de datos (SIDBRINT)*. Univ de Castilla La Mancha.
12. <https://banc.memoria.gencat.cat>

la Generalitat de Catalunya¹³ se pueden encontrar diversos datasets vinculados a esta temática, como por ejemplo un censo de personas desaparecidas, un listado geográfico de fosas comunes o un listado de represaliados por el franquismo. Los datos brutos son ofrecidos con abundante información sobre su uso en abierto y, pese a que no se incluyen facilidades para transformar el conjunto en Linked Open Data, sería una funcionalidad ciertamente posible.

De manera paralela a estos esfuerzos han surgido varias iniciativas de tipo voluntario, que reclaman una mayor apertura de los datos vinculados a la Guerra Civil. En este contexto destaca el proyecto Innovation and Human Rights (IHR)¹⁴. Esta asociación sin ánimo de lucro, fundada en 2016, tiene como objetivo principal facilitar el acceso a la información de la Guerra Civil a partir del refinamiento y reutilización de datos publicados por otras fuentes gracias, cuando es posible, a licencias de datos abiertas. La tarea de entidades no gubernamentales como IHR plantea otro desafío al acceso a los datos relacionados con la historia del siglo XX: la apertura de información sobre individuos puede entrar en conflicto con las leyes de protección de datos personales¹⁵. La problemática en este caso es que algunas de las personas que aparecen en las bases de datos podrían seguir vivas y, como consecuencia, sería ilegal abrir la información a terceros porque según el espíritu de la ley no se pueden publicar datos personales que puedan dañar a individuos. Dicho espíritu es ciertamente vital para proteger los datos personales que generamos a diario, pero nada tiene que ver con la investigación histórica, y en ningún caso debería justificar la limitación al acceso de información sobre la represión franquista. Por otra parte, por otra parte, no está claro por qué la ley aplica sólo cuando preguntamos por muchas personas y, en cambio, sí que es posible acceder a la información de un solo individuo a través de los portales gubernamentales. Finalmente, no es este un problema vinculado tan sólo a la investigación histórica, y una posible solución sería buscar vías para la anonimización de los datos en caso de registros de personas aún vivas que, en realidad, son tan sólo un pequeño porcentaje del total.

Como vemos, los tímidos avances en la digitalización y publicación de datos relacionados con la Guerra Civil y el franquismo van en la dirección correcta, pero aún queda un largo camino para recorrer hasta un escenario alineado con los preceptos de la ciencia abierta en los que se reconozca la autoría de las bases de datos, éstas sean accesibles de manera libre y, finalmente, sea posible agregar información de todas las fuentes disponibles. Pese a ello, existen herramientas de análisis que permiten una exploración cuantitativa a gran escala de los registros existentes, con el objetivo de complementar las

13. <https://analisi.transparenciacatalunya.cat>

14. <https://ihr.world/>

15. Ver por ejemplo la negativa de la Generalitat a ofrecer un censo de desaparecidos a IHR en <https://ihr.world/ca/2018/10/05/no-a-lacces-als-noms-de-victimes-de-desaparicio-forcada-de-la-guerra-civil/>

tradicionales aproximaciones cualitativas típicas de la investigación histórica y mejorar así nuestra comprensión del conflicto y la posterior represión franquista; a continuación proponemos dos aproximaciones a este desafío a través de los Sistemas de Información Geográfica y la visualización de datos.

CARTOGRAFÍA DE LAS FOSAS COMUNES

La mayor parte de la información usada en el estudio del pasado contiene algún tipo de dimensión espacial. Sean las coordenadas de un yacimiento, un texto mencionando topónimos, o una descripción de rutas de comercio, este tipo de información puede servir para identificar estructuras espaciotemporales; es decir, correlaciones entre dinámicas históricas y las coordenadas espaciales en las que tuvieron lugar.

La Guerra Civil y el franquismo no son ajenos a esta característica espacial de la información histórica, y han generado un vasto volumen de datos espaciales. Un ejemplo es el llamado «Mapa de Fosas» publicado por el Ministerio de la Presidencia del Gobierno de España en 2008¹⁶. El portal permite consultar los datos a nivel textual a partir de dos formularios (por fosas y por víctimas), y facilita también la exploración espacial a partir de un mapa interactivo como se ve en la Figura 1.

En primer lugar, cabe decir que la información proporcionada por este portal es obsoleta, ya que no parece haber incorporado la intensa labor de exhumación de fosas llevada a cabo a lo largo de todo el territorio español desde el 2008 hasta la actualidad. Es este un punto crítico de cualquier proyecto de bases de datos vinculado a un programa de financiación pública: las iniciativas tienen una fecha de ejecución específica y, al acabarse ésta, no hay mecanismos para continuar el proyecto. La falta de presupuestos para el mantenimiento y actualización de las bases de datos es un problema común en los proyectos de investigación, para el que desafortunadamente no hay una solución fácil. Así se genera un conflicto entre la necesidad de proveer de presupuesto estable estas iniciativas y la estructura misma de la financiación en investigación pública.

Más allá de la actualización de los datos, el mapa está diseñado para permitir el acceso a información básica de las fosas por localidad, pero sin funcionalidad adicional que permita explorar los datos con una mayor profundidad espacial, pese a que es posible conseguir abundante información adicional a nivel textual. A nivel práctico el portal no permite descargar directamente los datos, ni acceder a ellos a través de una API (Application Programming Interface) que permita a otras aplicaciones obtener los datos mediante algún formato compatible. Finalmente, no se explicita licencia de uso ni hay una autoría clara, así que el ciudadano que desee explorar estos datos tendrá una difícil tarea para acceder a ellos o contactar a sus creadores.

16. <https://mapadefosas.mjusticia.es/>

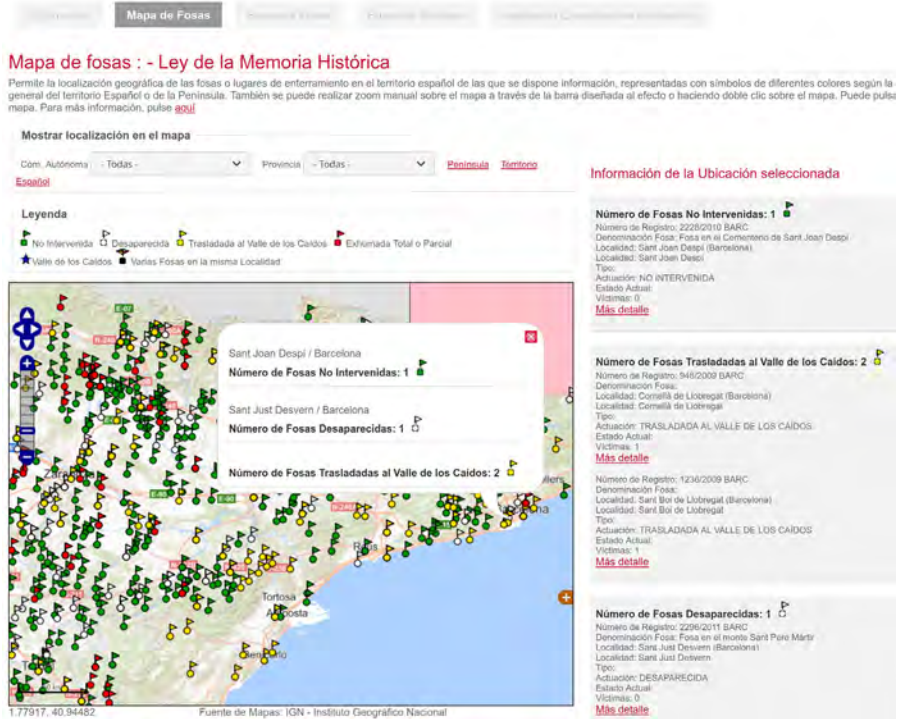

Figura 1: Interfaz gráfica del mapa de fosas. La selección de los símbolos desplegados en el mapa permite acceder a información textual de las fosas según localidad.

En este contexto la única opción posible es hacer uso del llamado *web scraping*: la extracción sistemática de los datos ofrecidos por una web a partir de programación. En el caso que nos ocupa se implementó un pequeño programa o *script* en el lenguaje de programación Python 3, con la intención de trasladar los datos ofrecidos en la web a un formato más fácil de usar, como por ejemplo el formato CSV (Comma Separated Value). Este CSV replicaba la información del portal web en base a una estructura *tidy data*, en la que cada fila es una observación (en este caso una fosa) y cada columna una variable (coordenadas geográficas, nombre, estado, número de víctimas...)¹⁷.

Dicha estructura *tidy data* está estandarizada en la ciencia de datos y, como consecuencia, es posible importar fácilmente el fichero CSV obtenido por *web scraping* a

17. WICKHAM, H. (2014). Tidy data. *Journal of Statistical Software*, 59(10), 1–23.

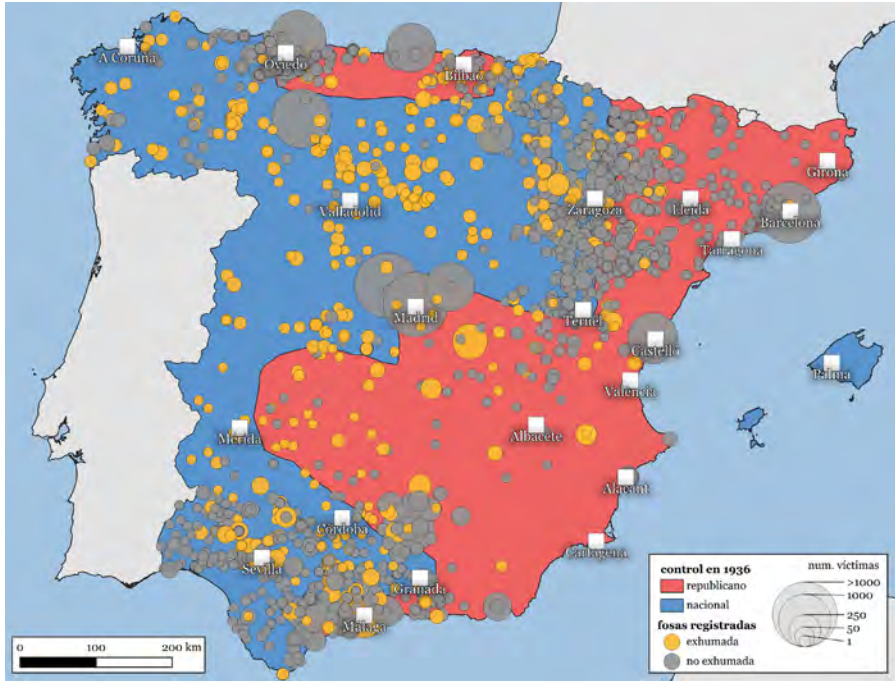

Figura 2: Distribución espacial de las fosas registradas en 2008. Cada punto es una fosa, y su tamaño es proporcional al número estimado de víctimas enterradas.

cualquier programa de análisis como por ejemplo un Sistema de Información Geográfica o GIS (*Geographical Information System*). Los GIS son la herramienta ideal para el análisis espacial de grandes volúmenes de datos conteniendo información geoespacial. En este caso concreto, la importación del fichero CSV a QGIS, un GIS de código abierto, permite generar cartografía más ilustrativa de la escala y tipología de las fosas comunes de la Guerra Civil, como se puede ver en el mapa de la Figura 2.

Este mapa ofrece una visualización alternativa de los mismos datos, donde se puede observar información adicional a la ofrecida por la cartografía del portal oficial. Ciertamente la eficacia de cualquier visualización está limitada por la calidad de los datos que usa, y en este caso la falta de actualización de los datos hace que este mapa no muestre la intensa actividad de la última década; pese a ello el mapa revela diversos patrones que no son identificables en la plataforma original.

Primero, la adición de una capa mostrando los territorios controlados por ambos contendientes en 1936 aporta información temporal vinculada a la distribución espacial de fosas, bajo la asunción que la mayoría de fosas fueron creadas por la ejecución de di-

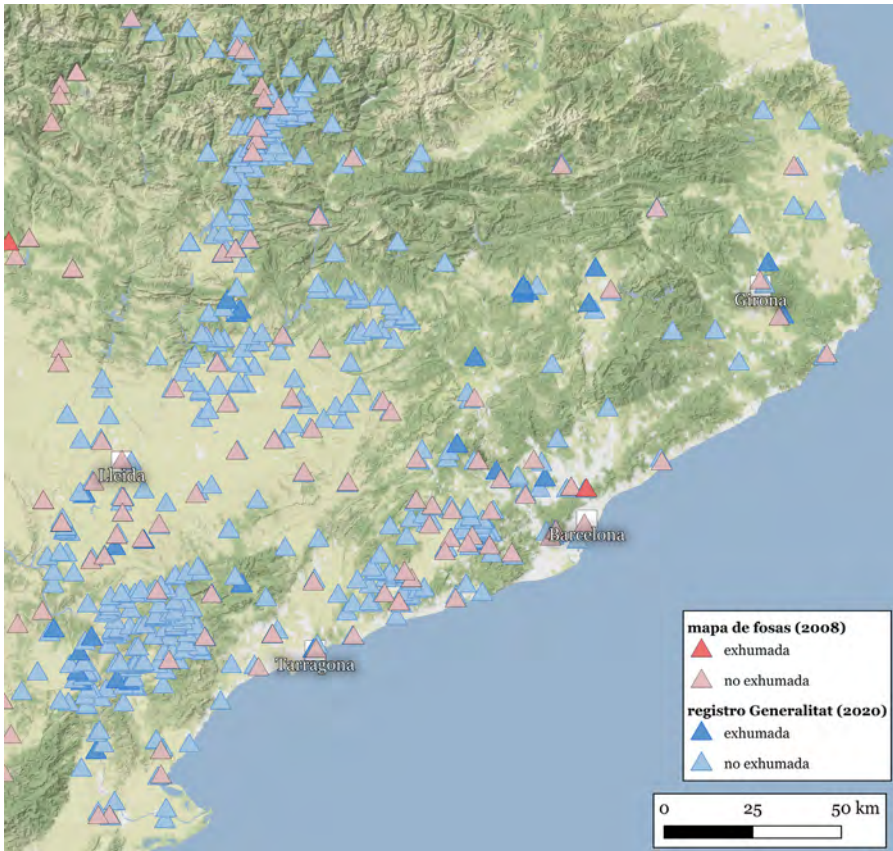

Figura 3: Comparativa de las fosas registradas en Catalunya según el mapa de fosas de 2008 y los datos actualizados ofrecidos en abierto por la Generalitat.

sidentes en la zona ocupada por el ejército nacional. Al mismo tiempo, el símbolo que identifica cada fosa tiene un tamaño proporcional al número estimado de víctimas en ella, por lo que el usuario puede hacerse una mejor idea de la escala de la represión, así como de posibles diferencias regionales. Finalmente, se ha simplificado el esquema de colores a tan solo dos (exhumada o no exhumada) para evidenciar de manera más explícita que la inmensa mayoría de ellas no había sido aún excavada en 2008. Este es un tema clave de cualquier visualización: las decisiones sobre su diseño están tomadas en función de su utilidad, así como de los objetivos de investigación.

En este caso hemos construido una visualización ajustada al objetivo de mostrar cómo el territorio afecta a la tipología y estado de las fosas. Se puede observar que la mayor parte de fosas están localizadas en tres regiones: la conquista inicial de Andalucía por parte de las tropas nacionales, el frente de Aragón y, a cierta distancia, el frente Norte y Cataluña. Por otra parte, las fosas con más víctimas, con la obvia excepción del Valle de los Caídos, están localizadas en ciudades con un control inicial por parte de los republicanos y, por lo tanto, sus víctimas serían ejecutadas después de 1936.

La distribución de los datos no sólo responde a la creación de las fosas, sino también a sesgos actuales en relación al patrimonio de la Guerra Civil y a las intervenciones arqueológicas. Es relevante destacar la inexistencia de fosas comunes exhumadas en 2008 en comunidades como Cataluña y Asturias. Otras regiones, como por ejemplo Andalucía o Castilla y León, mostraban una dinámica distinta, con numerosas fosas exhumadas aunque distribuidas de manera desigual; esta diversidad podría responder a diferencias en la sensibilidad política de cada municipio, así como la actitud del gobierno autonómico, o la mayor actividad de asociaciones para la recuperación de la memoria histórica.

Desde esta perspectiva actual es interesante visualizar el dataset de fosas comunes publicado bajo licencia abierta por la Generalitat de Catalunya en abril del 2017 (frecuentemente actualizado). Como se puede observar en la Figura 3, consta de un número de registros sensiblemente mayor que el conjunto del mapa de fosas para Cataluña (500 versus 150).

Este contraste pone en evidencia la falta de actualización de los datos estatales, ya que otras administraciones autonómicas han llevado a cabo tareas similares de recopilación de datos actualizados sobre las fosas comunes. En este contexto es importante destacar que una plataforma Linked Open Data, capaz de integrar la información recogida y actualizada por las distintas administraciones, resolvería el problema de la sincronización y agregación de datos sobre la excavación de fosas comunes de una vez por todas.

VISUALIZANDO LA REPRESIÓN FRANQUISTA

La visualización de datos es una técnica exploratoria que permite identificar patrones complejos en grandes volúmenes de datos¹⁸. Este marco de trabajo permite al investigador desplegar un catálogo diverso de tipologías de visualización con dos objetivos específicos: a) identificar posibles dinámicas y relaciones de causa-efecto presentes en los datos y b) presentar los patrones identificados al lector de manera didáctica a modo de narrativa visual. La elección de una visualización u otra dependerá de la tipología de los datos (p.e.

18. CAIRO, A. (2012). *The Functional Art: An introduction to information graphics and visualization*. New Riders; Tufte, E. R. (2001). *The visual display of quantitative information* (2nd ed). Graphics Press.

valores numéricos, categorías, etc.), así como de las preguntas que el investigador quiera explorar y los puntos clave que se quieran destacar de la colección de datos.

Para este segundo caso de estudio hemos elegido explorar la base de datos de víctimas de la justicia franquista en Catalunya, publicada bajo licencia abierta por el Arxiu Nacional de Catalunya¹⁹. Esta fuente de datos contiene información de las víctimas de la represión franquista a través de las causas legales que se abrieron contra ellas, incluyendo datos personales (nombre y apellidos, lugar de nacimiento, edad, etc.) así como de la causa (tipo de proceso, pena impuesta, posible indulto). Nos hemos centrado en tres preguntas de investigación: a) ¿de dónde proceden los represaliados juzgados en Catalunya?, b) ¿como evolucionó la represión durante el franquismo? y c) ¿qué edad tenían los represaliados?

Inmigración y represión

La base de datos publicada por el ANC contiene información espacial sobre el municipio de nacimiento de cada encausado, así como el municipio de residencia. Una pregunta relevante es hasta qué punto la represión franquista se dirigió al colectivo inmigrante residente en Catalunya, vinculado tradicionalmente a los movimientos sindicalistas radicales o, por el contrario, fue ejercida de manera indiscriminada contra toda la población residente en territorio catalán.

Desde un punto de vista de ciencia de datos, cabe destacar que esta información es de tipo espacial, pero en este caso un mapa no sería la mejor solución para visualizar los datos. Un mapa de calor como el de la Figura 4 permite comparar mejor los números de cada región (en este caso, comunidades autónomas).

Las comunidades autónomas (eje Y) están ordenadas de mayor a menor volumen de encausados en Catalunya y nacidos en ellas. Como es esperable la mayoría de víctimas son de origen catalán: alrededor del 70% en Barcelona y hasta un 90% en las otras tres provincias. En cuanto al origen de las víctimas emigradas, los datos parecen reflejar un balance representativo de la emigración recibida por Cataluña durante la primera oleada migratoria del siglo XX, siendo el grueso de los encausados originarios de Andalucía, Valencia, Aragón y Murcia²⁰.

19. La base de datos está disponible en formato CSV en <https://analisi.transparenciacatalunya.cat/Mem-ria/Llista-de-reparaci-jur-dica-de-v-ctimes-del-franqu/3bjt-k7vu>; los datos originales fueron publicados en 2018 pero son frecuentemente actualizados.

20. Porcentajes parecidos en el origen de los inmigrantes se pueden observar para casos concretos como el Hospitalet de Llobregat en CAMÓS i CABECERAN, J. (2009). L'Hospitalet i la immigració: Catalanistes i anarquistes als anys trenta. *Quaderns d'estudi*, 69–84.

Catalunya	23495	5646	8283	8334	
Andalucía	2843	142	133	116	
Comunitat Valenciana	2609	127	96	293	
Aragón	2413	74	324	214	
Región de Murcia	2428	79	63	65	
Castilla y León	1141	84	149	73	
Castilla-La Mancha	779	61	63	45	
Comunidad de Madrid	646	29	26	33	
Galicia	422	29	24	22	
Extremadura	286	43	39	35	
Illes Balears	310	24	15	17	
País Vasco	232	16	13	10	
Navarra	202	11	14	7	
Asturias	150	2	24	11	
Cantabria	144	10	7	12	
La Rioja	150	3	14	1	
Ceuta y Melilla	77	1	4	1	
Canarias	40	1	4		
		Barcelona	Girona	Lleida	Tarragona

Figura 4: mapa de calor de causas abiertas dividida por provincia de residencia (eje X) y comunidad autónoma de nacimiento de la víctima (eje Y). El número en cada celda es el número de causas abiertas, y está vinculado al color de la celda (azul para volúmenes bajos y rojo para los más altos).

Esta preeminencia de encausados de origen catalán, pese a ser lógica, da pie a algunas reflexiones sobre la relación entre emigración y represión. En otras obras se ha destacado que los movimientos sindicalistas anarquistas eran mayoritariamente compuestos por inmigrantes de primera generación²¹; si asumimos que buena parte de los represaliados por la justicia franquista pertenecieron a dichos movimientos obreros y, en particular, a FAI y CNT, entonces la hipótesis no parece estar especialmente sustentada por este conjunto de evidencia, ya que se esperaría una mayor proporción de encausados nacidos fuera de Cataluña. Así, el patrón identificado en estos datos daría mayor

21. Ver por ejemplo OYÓN, J. L. (2015). Mundo obrero, inmigración y radicalismo cenetista en la Barcelona de la década de 1930. *Cercles: Revista d'història Cultural*, 9–20.

plausibilidad a hipótesis alternativas, en las que se defiende una mayor integración social e ideológica entre población inmigrante y nativa²².

Esta aparente contradicción entre hipótesis y datos es una de los beneficios más atractivos de herramientas cuantitativas como la visualización de datos: permiten identificar patrones complejos en los que la evidencia no se ajusta a lo que esperaríamos a partir de nuestras ideas preconcebidas. Así, un marco de trabajo cuantitativo permite plantear nuevas preguntas de investigación capaces de hacer avanzar nuestra comprensión de los hechos históricos, además de dotar al investigador de herramientas mucho más efectivas que los modelos verbales en cuanto a la evaluación de hipótesis se refiere²³. En este caso la divergencia se podría dar por múltiples causas, incluyendo una mayor presencia de sindicalistas de origen catalán de lo anteriormente esperado (entre ellos, segunda generación de inmigrante), un mayor grado de exilio de anarquistas inmigrantes después de la derrota o hasta una priorización de la justicia franquista para perseguir al movimiento catalanista por encima del sindicalista, por nombrar tan sólo algunas posibles hipótesis.

La dinámica temporal de la represión franquista

La segunda pregunta planteada tiene relación con las fechas en las que dichas causas fueron procesadas. Se intuye que buena parte de las mismas estaría vinculada a los años inmediatamente posteriores a la derrota republicana y al proceso de «depuración ideológica» realizado por la dictadura franquista. Pero hasta qué punto la represión fue continuada?

La Figura 5 articula los procesos como una serie temporal dividida en dos gráficos: las causas abiertas y las que acabaron en pena de muerte para las víctimas sin indulto alguno.

22. Algunos estudios locales sobre esta temática desarrollados en el área metropolitana de Barcelona apoyan esta visión integradora. Destaca el caso de L'Hospitalet de Llobregat, donde la CNT «tenía una incidencia importante en los tres barrios de la ciudad», los cuales tenían características poblacionales radicalmente distintas. Por tanto, se trata de un «tópico simplista» equiparar la «FAI y La Torrassa» (cuyo 85% de la población en 1930 era inmigrante). En CAMÓS i CABECERAN, J. (2009). L'Hospitalet i la immigració: Catalanistes i anarquistes als anys trenta. *Quaderns d'estudi*, 69-84 y CAMÓS i CABECERAN, J. (1986). El mite de la Torrassa. *L'Hospitalet 1931-1936. Plecs d'història local* nº 1, 6-13.
23. Para una discusión sobre la importancia de cuantificar la plausibilidad de las hipótesis históricas ver por ejemplo RUBIO-CAMPILLO, X., Lorenzo, J. B., MONTANIER, J., DIAZ, J. M., GONZÁLEZ, J. P., RULL, G., & REMESAL, J. (2018). Provincias, sellos e hipótesis nulas: La identificación de rutas de comercio a través de medidas de distancia cultural. In *Cuantificar: Qué, cómo y para qué. Quantification in Classical Archaeology: Objects, methodologies and aims* (pp. 237-249). Universitat de Barcelona.;

El patrón más evidente en estas series temporales es que la gran mayoría de causas fueron abiertas durante los primeros años de posguerra, y que buena parte de ellas condujeron a penas de muerte. El año de 1939 observa más del triple de causas que ningún otro año y, por tanto, el gráfico evidencia la rapidez e intensidad con la que el nuevo régimen reprimió a sus enemigos para asegurar el control de Cataluña y castigar al bando perdedor. Los dos gráficos muestran claramente este gran volumen de causas iniciales, pero precisamente por ese motivo no es posible usarla para explorar las dinámicas posteriores. Una posible solución es usar una escala logarítmica para el eje Y, que permiten estudiar series de datos con distribuciones muy sesgadas como esta (ver Figura 6). Este segundo gráfico muestra cómo en los años posteriores el volumen de causas disminuye, especialmente a partir de 1952, debido posiblemente a la firma de los Pactos de Madrid y el fin del período de aislamiento internacional del régimen, pero vuelve a subir hacia el final del franquismo, a causa de los múltiples movimientos que amenazan al régimen.

Si nos fijamos en los casos que acabaron en penas de muerte el patrón es aún más aparente. La Figura 7 explicita el alcance y dureza de la represión a partir de un diagrama de dispersión, en el que cada punto es una persona ejecutada por el franquismo.

En esta visualización se ha cruzado la información temporal con una variable adicional: la edad de las víctimas. La mayoría de los represaliados tenían edades entre los 20 y los 40 años, aunque la variancia de la muestra es ciertamente elevada, con un rango (i.e. valor mínimo y máximo) que va de los 17 a los 78 años.

Una dinámica evidente en el conjunto de las tres gráficas es el descenso súbito del número de causas después de 1943. Así, por ejemplo, de las 145 ejecuciones de 1943 se pasaron a 13 en el año siguiente; la pena de muerte seguiría estando presente hasta mediados de los años 50, momento en el que la pena desaparece durante 2 décadas hasta virtualmente el final del régimen. Este descenso acaecido en 1944 podría deberse a la finalización de la mayoría de causas contra individuos vinculados a la Segunda República, pero también al temor de una intervención aliada debido al alineamiento de la causa nacional con el Eje y su derrota, que en 1944 ya parece inevitable.

La edad de las víctimas

Las visualizaciones de datos complejos, como son las figuras mostradas en este trabajo, promueven nuevas miradas a los fenómenos históricos, que serían difícilmente generadas por los métodos convencionales de la investigación histórica. En este último gráfico, por ejemplo, se percibe un cierto descenso de la edad media de las víctimas ejecutadas por el franquismo; este patrón requiere un análisis más pormenorizado, así como una comparativa con la edad general de los encausados para poder comprobar si la dinámica es exclusiva de las penas capitales o, por el contrario, es general para todos los represaliados.

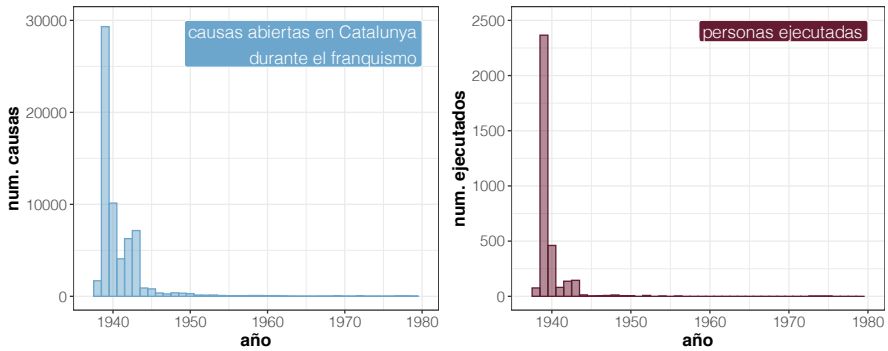

Figura 5: Histograma mostrando el total de causas (izquierda) y penas de muerte ejecutadas (derecha) durante el franquismo. El histograma es un gráfico de barras diseñado para explorar la distribución de valores de dos variables numéricas (en este caso año y número de causas).

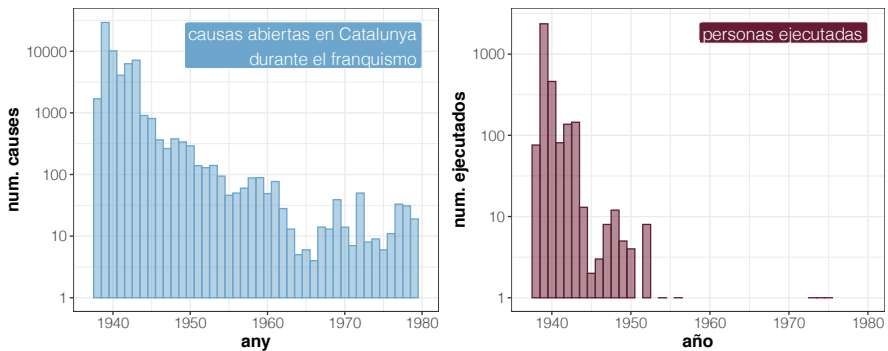

Figura 6: Histograma mostrando el total de causas (izquierda) y penas de muerte ejecutadas (derecha) durante el franquismo a partir de una escala logarítmica (eje Y). Los datos son los mismos que los de la Figura 5 pero en una escala logarítmica el intervalo entre órdenes de magnitud se mantiene constante (i.e. hay la misma distancia entre 1-10 casos que entre 10-100 y 100-1000).

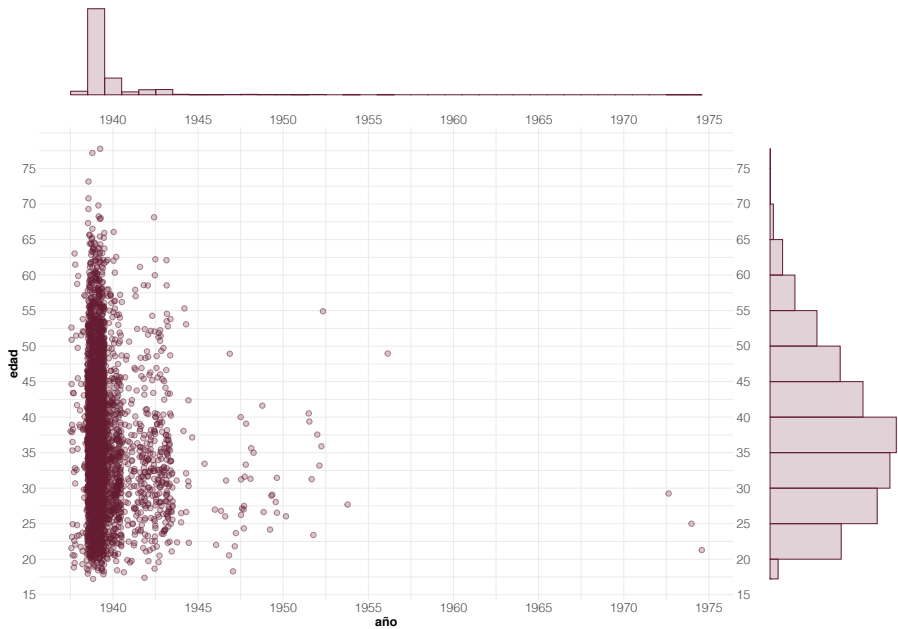

Figura 7: Gráfico de dispersión mostrando el número anual de personas ejecutadas por la dictadura franquista (eje X), así como su edad (eje Y). Cada observación tiene un 75% de transparencia, por lo que las zonas especialmente coloreadas, como el año 1939, hacen muy visible la magnitud de la represión. El gráfico de dispersión va acompañado por distribuciones marginales que, a modo de histogramas, explicitan la distribución de las víctimas por año de ejecución de la condena y edad.

La Figura 8 permite dicha comparativa como una serie temporal comparativa entre las edades medias de encausados (en general) y las personas que fueron finalmente ejecutadas.

Cabe destacar que el objetivo de este gráfico es la comparación de las edades medias y, por ese motivo, no muestra en ningún caso valores absolutos en el número de encausados (al contrario que los gráficos anteriores). Las visualizaciones deben responder a preguntas de investigación concretas y, en este caso, el uso de una estadística resumen como es la media aritmética, en lugar de trabajar con los datos en bruto, permite una mayor claridad en la exploración de la pregunta concreta referida a la edad de las víctimas.

La media de edad es diferente para los dos grupos y, aunque hay algunas excepciones, tiende a ser menor para los ejecutados que para el conjunto total de represalia-

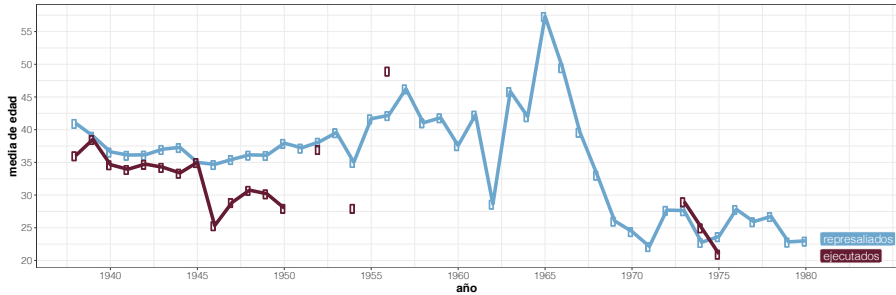

Figura 8: Comparativa de la edad media anual de encausados (azul) y ejecutados (rojo). La serie temporal no está completa para el segundo grupo, ya que no se detectan penas de muerte entre 1951 y 1972 con algunas excepciones

dos. Esta diferencia tiende a aumentar a partir de 1943 y a medida que la intensidad de la represión en Cataluña disminuye, si más no en cuanto al número de causas. A partir de este punto la edad de los encausados sube gradualmente, pasando de los 35 a mediados de los años 40 hasta los 55 en 1965. Esta dinámica sugiere que, hasta mediados de los 60, la represión se centró en el mismo grupo demográfico: personas que tenían entre 20 y 40 años durante la Guerra Civil y, por tanto, pudieron formar parte del bando republicano durante la guerra civil.

La última década de franquismo y la transición posterior ven un cambio radical de tendencia demográfica. En muy pocos años la edad media de las víctimas pasa de los 55 años hasta valores menores de 30 años. Vemos, así, que la represión desencadenada durante los últimos años del régimen se centraron en una nueva generación de combatientes antifranquistas que no vivieron la Guerra Civil, posiblemente a partir de los nuevos movimientos estudiantiles que afectaron a la mayoría de países europeos a finales de los años 60.

CONCLUSIONES

Como cualquier otra herramienta de investigación, la visualización de datos tiene limitaciones que deberían ser comprendidas por sus usuarios. En primer lugar, el objetivo principal de la visualización es identificar relaciones complejas entre las variables recogidas por los datos y, por ese motivo, su eficacia estará determinada por la cualidad de los mismos. Un conjunto de datos demasiado fragmentado o con mucha incertidumbre generaría una serie de desafíos que, pese a no inhabilitar la aproximación, requeri-

rían de una mayor complejidad de herramientas de análisis como son la simulación o la estadística bayesiana²⁴. En segundo lugar, las aproximaciones cuantitativas en investigación histórica son útiles para identificar patrones a gran escala y, por lo tanto, deberían ser complementadas por estudios de carácter más cualitativo con una mayor capacidad para caracterizar el detalle de los procesos históricos. Estos trabajos cualitativos permiten mejorar la interpretación de los análisis cuantitativos, ya que ayudan al investigador a comprender mejor las tendencias generales, así como destacar las excepciones de dichas tendencias. Este punto es especialmente destacable en el tema que nos ocupa, ya que no es posible comprender correctamente el fenómeno de la represión estudiando tan sólo la escala individual o la colectiva; ambas miradas son complementarias y necesarias.

Finalmente, en este análisis nos hemos limitado a analizar los datos mediante una herramienta exploratoria como es la visualización. La identificación de patrones mediante visualización es una fase vital de cualquier investigación cuantitativa, pero frecuentemente es necesario complementarla con el testeo de hipótesis que nos permita cuantificar hasta qué punto nuestras ideas se ajustan a la evidencia y responder, de manera general, a la pregunta clave: ¿cómo podemos saber si estamos equivocados? La visualización de datos es capaz de identificar patrones, pero a veces esos patrones no son estadísticamente significativos, es decir, no son tan claros en los datos como aparentan; el testeo estadístico es vital para distinguir las dinámicas observables en los datos de las que simplemente están en nuestra cabeza. En otras palabras, y como dijo el historiador de la ciencia Michael Shermer: «Los humanos somos animales que explican historias y buscan patrones; por ese motivo somos excelentes en explicar historias sobre patrones, aunque éstos en realidad no existan».

Este trabajo ha explorado las nuevas perspectivas que las Humanidades Digitales aportan al estudio de la Guerra Civil y la represión del régimen franquista. Es ciertamente un contexto de investigación distinto al de otros periodos históricos, y esa singularidad se percibe en el modo en el que se ha hecho accesible la información de modo digital. Desde esta perspectiva se ha priorizado el acceso a la información sobre individuos por

24. En este sentido es relevante ver las aproximaciones propuestas desde la disciplina arqueológica para integrar la incertidumbre temporal en CREMA, E. R. (2012). Modelling Temporal Uncertainty in Archaeological Analysis. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 19(3), 440–461; YUBERO-GÓMEZ, M., RUBIO-CAMPILLO, X., & LÓPEZ-CACHERO, J. (2016). The study of spatio-temporal patterns integrating temporal uncertainty in late prehistoric settlements in northeastern Spain. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 8(3), 477–490, la fragmentación de los datos en BEVAN, A., CONOLLY, J., HENNIG, C., JOHNSTON, A., QUERCIA, A., SPENCER, L., & VROOM, J. (2013). Measuring chronological uncertainty in intensive survey finds: A case study from Antikythera, Greece. *Archaeometry*, 55(2), 312–328 o la incertidumbre de las hipótesis en RUBIO-CAMPILLO, X., COTO-SARMIENTO, M., PÉREZ-GONZALEZ, J., & REMESAL RODRÍGUEZ, J. (2017). Bayesian analysis and free market trade within the Roman Empire. *Antiquity*, 91(359), 1241–1252.

parte de familiares y, por ese motivo, los portales disponibles no proporcionan la funcionalidad requerida a una aproximación abierta a los datos, acorde a los criterios adoptados por buena parte de la ciencia actual. No creemos que los dos objetivos sean incompatibles, sino al contrario; como es bien sabido, una mayor transparencia en la política de datos permite una comunicación más efectiva no sólo entre los investigadores.

AGRADECIMIENTOS

XRC es financiado por el programa Ramon y Cajal RYC2018-024050-I (Fondo Social Europeo – Agencia Estatal de Investigación). Los gráficos han sido elaborados a partir de QGIS 3.14 «Pi» y el framework estadístico R 3.6.3 (paquete ggplot2)²⁵. El código y los datos para las diferentes visualizaciones están disponibles bajo licencias abiertas en <https://github.com/xrubio/ebre38BDD>. Estamos muy agradecidos a Lourdes Prades, Concha Catalán y Francesc Xavier Hernández por sus reflexiones y comentarios alrededor de las temáticas tratadas en el presente trabajo.

25. QGIS Development Team, *QGIS Geographic Information System* (Open Source Geospatial Foundation, 2009) <<http://qgis.osgeo.org>>; R CORE TEAM, *R: A Language and Environment for Statistical Computing* (Vienna, Austria: R Foundation for Statistical Computing, 2020) <<https://www.R-project.org/>>; WICKHAM, HADLEY, *Ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis* (Springer-Verlag New York, 2016) <<https://ggplot2.tidyverse.org>>

Buscant Robert H. Merriman

Searching for Robert H. Merriman

Francesc Xavier Hernández Cardona

Grup de recerca Didpatri
Universitat de Barcelona
✉ fherandez@ub.edu

David Íñiguez Gracia

Grup de recerca Didpatri
Universitat de Barcelona
✉ diniguez@ub.edu

Ann E. Wilson-Daily

Grup de recerca Didpatri
Universitat de Barcelona
✉ awilson@ub.edu

Gemma Sebares Valle

Universitat de Barcelona
Grup de recerca Didpatri
Universitat de Barcelona
✉ g.sebares@ub.edu

Rebut: 12/04/2020

Acceptat: 06/06/2020

Resum

El major Robert H. Merriman, va desaparèixer, els primers dies d'abril del 1938 en les rodalies de Corbera d'Ebre. La XV Brigada Internacional havia quedat encerclada per l'enemic, i grups de soldats intentaven arribar a les línies republicanes. En aquesta retirada potser va caure abatut en combat com també i ha la possibilitat que fos capturat i executat per les forces feixistes. Les especulacions sobre la mort de Merriman, i el lloc on van anar a raure les seves restes, han estat motiu de debat continuat. Fonts orals de Corbera d'Ebre manifestaven que oficials internacionals havien estat tancats en cases del Poble Vell abans de ser executats. Una de les fonts indicava l'emplaçament d'una fossa aïllada on havia estat enterrat un comandament que podia haver estat en Robert H. Merriman. Per tal de verificar la informació un grup d'estudiosos, arqueòlegs i antropòlegs va procedir a excavar el lloc la primavera del 2017, tanmateix no es van trobar indicis de cap enterrament.

Paraules clau: Brigades Internacionals; Batalló Lincoln; Arqueologia del conflicte; Guerra Civil espanyola; XV Brigada Internacional

Abstract

Major Robert H. Merriman disappeared in the early days of April 1938 near Corbera d'Ebre, Catalonia. The 15th International Brigade had been surrounded by the enemy and groups of soldiers were trying to reach the Republican lines. In this retreat Merriman may have fallen down in combat as well and the possibility exists that he was cap-

tured and executed by fascist forces. Speculation about Merriman's death and the location of his remains have been the subject of ongoing debate. Sources in Corbera d'Ebre stated that international officers were locked up in houses in the town's center before execution. One source indicated the location of an isolated grave where a command that may have been Merriman's had been buried. In order to verify the information, a group of scholars, archaeologists and anthropologists proceeded to excavate the site in the spring of 2017, however, no evidence of any human remains was found

Keywords: *International Brigades; Lincoln Battalion; Archeology of conflict; Spanish civil war; XV International Brigade*

UN UNIVERSITARI QUE PREN LES ARMES

Robert Hale Merriman va néixer a Nevada el 1908. Estudiant brillant va obtenir una beca a la Universitat de Berkeley. Va adquirir coneixements militars al llarg de dos anys d'estudis en la Reserve Officers' Training Corps de la Universitat de Nevada, assolint el grau de segon tinent en reserva. El 1932 és va graduar en economia, es va casar amb Marión Stone i esdevingué professor de la Universitat. Les seqüeles de la crisi econòmica van fer que s'interessés per l'economia soviètica. Amb una beca d'ampliació d'estudis va marxar cap a Moscou, el 1935, per valorar els nous models d'explotació agrícola. En aquells moments, mentre estava a Moscou, va esclatar la Guerra Civil espanyola. Merriman i Marion és van implicar en favor de la causa republicana. El gener de 1937 Merriman va ajudar a entrenar voluntaris nordamericans i va assumir responsabilitats en l'estat major de la XV Brigada Internacional. Alhora Marion va romandre a Moscou treballant en la corresponsalia del New York Times. Merriman va participar en els combats de Brunete, i en la creació del Batalló Lincoln-Washington del qual esdevingué el primer comandant. Va intervenir en la batalla del Jarama, i va resultar ferit. Marion es va traslladar a la zona republicana per atendre al seu marit i va romandre en el batalló Lincoln fent-se càrrec de tasques administratives. Pel novembre del 1937 ella va tornar als Estats Units i es va dedicar a donar conferències i recollir fons per la causa republicana. A la batalla de Belchite a Merriman el van tornar a ferir, tanmateix va continuar la lluita i esdevingué cap de l'estat major de la XV Brigada Internacional i com a tal va participar en els brutals combats de Terol. En aquestes batalla els feixistes van resultar vencedors i els republicans es van haver de posar a la defensiva (Merriman, Lerude, 1988).

LA RUPTURA DEL FRONT D'ARAGÓ

A principis de març de 1938, la batalla de Terol i la derrota al riu Alfambra havien desgastat l'Exèrcit Popular fonent gran part de les reserves humanes i materials. En aquest context el general Franco va decidir desencadenar una gran ofensiva sobre el

Figura 1: Robert H. Merriman, Major del Batalló Abraham Lincoln (*Wikipedia Commons*)

front d'Aragó, obrint la possibilitat d'aniquilar l'Exèrcit Popular i posar fi a la guerra, abans de Nadal de 1938.

El 9 de març de 1938 les tropes franquistes van trencar el front republicà d'Aragó. Malgrat els esforços del general Rojo, que va intentar contenir l'avanç, l'abassegadora potència de les divisions franquistes va provocar la reculada de les unitats republicanes. La 5a Divisió de Navarra es va emparar de Belchite el 10 de març, i el dia 13 les tropes d'Aranda van ocupar Montalbán, amenaçant Casp. Rojo va provar d'articular una línia de defensa sobre l'eix Casp-Alcanyís amb l'esperança de frenar els franquistes. Les Brigades Internacionals de la 35a Divisió havien infondre ànim amb la seva presència a un variat conglomerat d'unitats reunides per detenir els franquistes. Tanmateix, i malgrat tots els esforços, les tropes franquistes van conquerir Casp. Durant els primers deu dies d'ofensiva, els franquistes van fer retrocedir als republicans un centenar de quilòmetres, en direcció est.

Animats per la victòria, Franco i el seu cap d'estat Major el general Juan Vigón van decidir llançar una segona ofensiva molt més ambiciosa. Ara la línia d'atac es va definir entre els Pirineus i Terol. L'ofensiva es va iniciar el 22 de març. Sis dies després, el 28, després d'aconseguir vèncer la resistència del X Cos d'Exèrcit republicà, les tropes de Solchaga prenien Barbastre i l'endemà ocupaven Montsó. Les tropes franquistes arribaven al riu Cinca i avançaven cap a Lleida, cap a l'Ebre i cap al mar, per tal de trencar en dues parts el territori republicà.

EL PAPER DE LA XV BRIGADA INTERNACIONAL

A finals de març de 1938 la XV Brigada Internacional estava a la Terra Alta, el dia 30 i el 31 després d'haver estat acampamentats a Corbera d'Ebre des del dia 26, van prendre posicions a l'entorn del riu Algars. El batalló Lincoln-Washington es va desplegar al noroest de Batea, però el dia 1 d'abril va rebre ordre de retirar-se davant de l'avenç llampec dels enemics. La 55 divisió franquista avançava amb rapidesa cap a Gandesa i el batalló americà podia quedar encerclat pel ràpid avenç de l'enemic, cosa que de fet va passar (Bessie, 1939). La retirada va ser generalitzada, els efectius del Batalló Lincoln-Washington es van dividir en grups i van tractar d'arribar a l'Ebre i passar el riu per salvar-se.

De fet es va establir una carrera per acostar-se a l'Ebre entre els grups desbandats de les unitats republicanes i les forces feixistes que van anar més ràpides i van ocupar Corbera d'Ebre a migdia del 2 d'abril. Sembla que el dia 2 els del Lincoln van fer un intent d'acostar-se a Gandesa, ja ocupada pels nacionals, però van haver de renunciar. Els grups del Lincoln es van acostar a Corbera la nit del mateix dia dos, quan el poble i els accessos ja havien estat ocupats pels franquistes, la vall del riu Sec amenaçava en convertir-se en una ratera. Les columnes de fugitius van tractar de superar Corbera i des d'allà assolir l'Ebre per Ascó Mora o Miravet. Molts dels fugitius, dispersos, van ser tirotejats i morts, i altres capturats.

Segons el testimoni del brigadista Fausto Villar (Brooks, 2016) cap a les 10 del vespre del 2 d'abril el cap del batalló Lincoln, el major Robert Merriman i el tinent Edgar Cody van ser abatuts i morts pel foc de metralladora, amb molts altres soldats, en una vinya a la vora de Corbera quan tractaven de guanyar territori republicà en direcció a la Serra de Cavalls. Al seu torn la investigadora Anna Martí després de contrastar les més diverses fonts i treballar sobre el terreny va aconseguir refer amb versemblança l'itinerari que va seguir en Robert Merriman (Martí, 2012). Segons Martí la columna de Merriman podria haver estat atacada a la sortida d'una carrerada que creuava la carretera de Gandesa a uns 800 metres al sudoest de Corbera. Martí posa en dubte el testimoni de Villar i explica que Merriman, efectivament podria haver mort, però també podria haver resultat ferit i capturat o directament fet presoner.

Corbera es va convertir en una trampa mortal. Nombrosos combatents internacionals de la XV Brigada van caure presoners, i molts d'ells, soldats i oficials, van ser executats, allà on van ser capturats o a l'entorn de la zona de les eres del Poble Vell el matí del 3 d'abril. Aquest episodi, la captura, detenció temporal o execució de membres de la XI i XV brigades internacionals, a partir del 3 d'abril de 1938, ha estat estudiat per diferents investigadors locals. En Vicent Julià persona compromesa amb la història de Corbera va entrevistar durant anys a nombrosos veïns i considerava que efectivament Merriman podria haver estat executat després de ser capturat o que potser va morir a causa de les ferides rebudes a Corbera la nit del 2 d'abril de 1938. Aquesta doble hipòtesi era de fet compartida i acceptada de manera generalitzada per diferents estudiosos.

Els testimonis del moment assenyalaven que a una de les darreres cases del carrer Ample a la banda alta del poble van interrogar oficials detinguts i que des d'allà els van anar conduint a la zona de les eres on van ser executats i enterrats. Tanmateix, com a mínim, un dels oficials, executat o mort per les ferides, va ser enterrat als contrapendents de la Vall de l'Obaga. Els nacionals obligaven a la gent del poble a enterrar els morts. Un testimoni, un noi que llavors tenia 16 anys, estant el seu pare malalt, va assumir participar en la feina d'enterrar un dels morts i recordava que l'oficial enterrat era un home alt, i que el van enterrar en un indret que ell identificava perfectament a la vall de l'Obaga. El fet de que fos un home de grans dimensions i que l'enterressin en solitari indicava, altrament, la possibilitat d'un tracte singular a un alt comandament, es a dir que fos en Merriman.

El 2016 estudiosos del grup local Cota 421 de Corbera d'Ebre, i investigadors del Grup DIDPATRI (Didàctica del patrimoni) de la Universitat de Barcelona, van valorar la possibilitat de tirar endavant una excavació per verificar si els records del testimoni es corresponien amb el registre arqueològic. Obviament darrera de la iniciativa havia l'esperança de localitzar les restes de Robert H. Merriman. Tanmateix la realització de l'excavació va trigar en arribar atès que els propietaris de la parcel·la on presumptament s'havia fet l'enterrament no van poder ser localitzats. Altrament altres propietaris colindants, en parcel·les que hagués valgut la pena prospectar, eren refractaris a donar autorització. Finalment després d'una llarga recerca els propietaris van ser localitzats i van accedir, de bon grat, a autoritzar una intervenció arqueològica a la seva parcel·la. El 2017 quedava oberta la possibilitat de realitzar l'excavació.

UNA RECERCA COMPLEXA

Des del 2011 els investigadors del grup DIDPATRI 2014-SGR-945, en col·laboració amb investigadors de la Universitat de Glasgow i la Universitat d'Edimburg, de l'empresa SOT, i del l'INCIPIT del CSIC, havien realitzat estudis històrics (combats de Raïmats, Línia fortificada de La Fatarella, coevolució i cooperació inter-armes en la Batalla de l'Ebre, trajectòria de les Brigades Internacionals XIII i XV) i arqueològics (excavacions a Raïmats, La Fatarella i Molí d'en Farriols, Corbera d'Ebre). Un dels temes en els quals el grup va incidir va ser en la trajectòria de les Brigades Internacionals XIII i XV, i de resultes dels coneixements generats es van realitzar iniciatives de socialització del coneixement i memòria: elaboració de materials didàctics, suport a activitats de recreació històrica, i monumentalització del camp de batalla de Raïmats i de l'aèrodrom de Els Monjos. En aquesta dinàmica la idea de reforçar la trajectòria amb una excavació que pogués recuperar les restes de Merriman esdevenia del tot suggerent.

La intervenció arqueològica la van dirigir Roger Sala Bartrolí i Francesc Xavier Heràndez Cardona, que van sol·licitar permís d'intervenció arqueològica preventiva (Projecte d'intervenció arqueològica preventiva en espais castramentals i repressius a Corbera d'Ebre. Primavera de 1938). El projecte el van impulsar el grup DIDPATRI; l'empresa SOT,

especialitzada en prospeccions geofísiques, i Antropòlegslab, amb el suport d'entitats, estudiosos locals i de les Brigades Internacionals, i de l'Ajuntament de Corbera d'Ebre. La intervenció s'enfocava, d'altra banda en una perspectiva d'Arqueologia Pública.

La zona a estudiar es centrava en el punt asenyalat pel testimoni de l'enterrament, a l'entorn del vessant de la vall de l'Obaga més proper al Poble Vell. Els treballs del grup efectuats durant el 2016 a Corbera d'Ebre (Molí d'en Farriol), van comportar l'acumulació de documentació i d'informacions aportades per fills de testimonis i estudiosos locals que també ajudaven a situar itineraris i esdeveniments de la XV BI en relació a Corbera d'Ebre, tant pel que fa als processos de castramentació com a la repressió que van patir els membres de la unitat. Segons fonts orals els espais a l'entorn d'un petit mas abandonat que s'aixeca a tocar de la confluència entre el camí de la Vall de l'Obaga i l'arrancada de la Carrerada de la Costa dels Roures, van ser aprofitats, l'abril de 1938, com a lloc de detenció per part de les forces faccioses. L'objectiu de la recerca arqueològica passava doncs per documentar aquests espais i recuperar restes esquelètiques d'oficials executats (cas d'existir). Els resultats podien ajudar a documentar un moment significatiu en la història del final de la campanya d'Aragó de primavera del 1938. Així mateix la recerca podia obrir expectatives per conèixer millor, a partir d'evidències materials, la història de la XV Brigada Internacional, que formada fonamentalment per britànics, nordamericans i canadencs esdevingué una de les unitats més emblemàtiques de l'Exèrcit Popular de la República.

Aquesta recerca esdevenia important pel grup de recerca DIDPATRI en tant que s'incardinava en un dels seus objectes d'estudi. Destacar també que la proposta es fonamentava, com hem indicat anteriorment, sobre el magnífic treball de recerca i documentació efectuat per investigadors de les Brigades Internacionals i estudiosos locals, entre d'altres: Anna Martí (que havia reconstruït els processos de retirada del Batalló Lincoln); Vicenç Julià i Joan Antonio que al llarg d'anys havien documentat la presència dels internacionals a Corbera d'Ebre.

MÈTODE DE TREBALL

D'acord amb l'informe inicial la zona concreta d'intervenció es va descabdellar en les feixes de la Vall de l'Obaga localitzades al nord-est del Poble Vell. Es tracta d'una zona de feixes fàcilment accessibles, en altre temps dedicades al conreu d'arbres fruiters i en aquell moment abandonades, tot plegat l'àrea objecte d'estudi era d'uns 100 metres quadrats (i un entorn perimetral d'altres 100). Únicament es tenia permís per intervenir en una de les parcel·les, amb el problema de que la zona de més interès, l'assenyalada pel testimoni com a lloc on es va enterrar un oficial, era limítrofe amb un altra parcel·la en la qual no es podia intervenir en no disposar de l'autorització dels propietaris.

La intervenció arqueològica es va plantejar amb la pretensió de recuperar materials i restes que es conservessin a la zona identificada pel testimoni. La intervenció es plantejava a partir dels següents passos:

Figura 1: Equip d'arqueòlegs i col·laboradors (Font DIDPATRI)

—Efectuar una prospecció visual intensiva i extensiva per tal d'identificar qualsevol element visible o estructura en l'àrea a intervenir.

—Procedir a una prospecció geofísica utilitzant georàdar i gradiòmetre per tal d'intentar localitzar espais reblats (cas que existeïssin) que poguessin coincidir amb enterraments circumstancials. També es plantejava una prospecció amb detectors de metalls, per localitzar peces, i per raons de seguretat atès que la zona va ser espai de combats durant l'estiu del 1938.

—Un cop prospectada l'àrea determinada, havia la intenció de passar a la fase d'excavació en extensió de les zones d'interès mitjançant la metodologia de registre Harris. Sis

—Un cop finalitzada l'excavació i cas de localitzar restes esquelètiques es procediria conforme la normativa establerta per la legalitat vigent.

Aquests treballs ens van ser precedits per una recerca històrica, reconsiderant la bibliografia i explorant la nova documentació accessible, particularment als arxius del RGASPI (Russian State Archive of Socio-Political History), que comptaven amb nombrosos informes sobre Robert H. Merriman. A l'ensens i, amb el suport dels estudiosos locals i de les Brigades Internacionals es va procedir a una reconsideració de les fonts orals. La finalitat de tot plegat era utilitzar diferents mètodes per tal d'obtenir el màxim d'informació possible amb l'objectiu final de comprendre el millor possible els fets succeïts a la zona a finals de març i principis d'abril de 1938.

Per dur a terme les accions de prospecció i excavació de les estructures i zones d'interès, així com les tasques de laboratori corresponents, es comptava amb mitjans materials suficients de tipus topogràfic, tecnològic, d'excavació i informàtic per a la sistematització de la documentació arqueològica i el tractament de les dades. Igualment hom comptava amb antropòlogues expertes i material per assegurar la conservació de les restes esquelètiques si es donava el cas. Abans de procedir a l'excavació es va considerar les repercussions que aquesta podia tenir a nivell polític. Estava previst que els treballs arqueològics comencessin el 8 de juny, i just en aquells moments el procés de preparació del referendun d'independència de Catalunya assolía protagonisme polític. Altrament la direcció de l'excavació va valorar que, en cas de trobar restes esquelètiques compatibles amb Merriman, el fet esdevindria rellevant. Merriman era un alt comandament militar i heroi dels Estats Units, fins i tot Hemingway l'havia pres com a referència a «Per qui toquen les campanes». En aquest sentit si la intervenció donava els resultats esperats estava previst comunicar d'immediat la troballa al president de la Generalitat Carles Puigdemont i al Consul General del EE.UU. a Barcelona, Sr. Marcos Mandojana, per si volien seguir directament sobre el terreny, el procés d'exhumació. De fet, i amb el convenciment de que era molt possible localitzar les restes es tenia ja preparat un comunicat per les autoritats i per la premsa.

EL PROCÉS D'EXCAVACIÓ

Els treballs de desbrossament de la zona es van efectuar durant el 30 de maig de 2017. Els bancals, antigament ocupats pel conreu d'arbres fruiters estaven abandonats i de resultes la vegetació arbustiva estava molt crescuda. L'excavació va començar el dia 8 de juny i es va perllongar durant tres jornades. La zona netejada i les circumdants van ser sotmeses a reconeixement visual per tal d'identificar anomalies en el micropaisatge. Tot seguit es va procedir a fer un reconeixement amb l'ajut de detectors de metalls a fi de localitzar o descartar munició que pogués suposar algun perill i, altrament, documentar els elements metàl·lics en superfície o poca profunditat.

L'activitat es va centrar en la zona de més interès a l'entorn del lloc asenyalat pel testimoni. Pel que fa al material en superfície, o en sol agrícola a menys de 25 cms de profunditat, amb reconeixement visual i amb la utilització de detectors de metall es van localitzar restes escadusseres: fragments de metralla; algunes bales de mosin nagant i màuser republicà.

Del material se'n desprènia que l'entorn de l'Obaga va ser objecte de combats puntuals a banda de zona batuda pel foc d'artilleria. No es van trobar elements que denotessin una situació de castramentació o de fortificació, no hi havia llanxes, ni piquetes de trinxera, ni restes de filferada, solament algunes bales i metralla. Tanmateix aquest material no estaria relacionat amb els fets repressius de març-abril de 1938, sinó més aviat amb els combats de la batalla de l'Ebre de principis de setembre de 1938. La munició lo-

Figura 3: . Prospecció amb detector de metalls (Font DIDPATRI)

Figura 4: Radar de l'empresa SOT. Prospecció arqueològica (Font DIDPATRI).

Figura 5: Gradiòmetre. SOT. Prospecció arqueològica (Font DIDPATRI).

calitzada (bales) podria haver estat disparada pels republicans, des del Calvari, contra els rodals del poble quan els franquistes van ocupar Corbera el 4 de setembre.

Per tal de localitzar possibles alteracions del terreny per causa d'excavacions de regugis trinxeres o fosses es va procedir a analitzar la zona a partir de georadar i gradiòmetre. La lectura dels resultats presentava algunes anomalies en el terreny, però cap que es pogués identificar de manera clara amb l'excavació d'una fossa. Tanmateix es va procedir a l'obertura de rases seguint l'aliniació dels bancals en la zona crítica (lloc assenyalat pel testimoni), però mantenint-se dins dels límits de la finca vinculada al permís d'excavació.

L'excavació, a partir de rasa va aportar alguns materials bèlics en la línia dels localitzats amb detector, principalment metralla i algunes bales. D'altra banda la superficialitat dels materials de combat (gairebé tots localitzats a menys de 20 centímetres de profunditat) evidenciava que el nivell del sol actual no podia ser massa diferent del de 1938. Per tant no havia hagut en el lloc ni aportació ni pèrdua de terres i això era important en tant que, cas d'haver enterraments a la zona, aquests romandrien en no haver estat arrasats per les activitats agrícoles. Cal tenir present, a més a més, que en els bancals de la zona no havien entrat relles associades a maquinària pesant i que les darreres llaurades probablement s'havien fet amb animals o be amb motocultors lleugers. Tot plegat amb un aprofundiment de les relles que difícilment podria haver afectat una tomba cas d'haver-n'hi.

Les zones excavades paral·leles als límits del bancal buscaven la localització de l'enterrament documentat pel testimoni. Tanmateix, com hem assenyalat l'exploració amb geo-radar no va mostrar anomalies significatives en el terreny. L'excavació, polaritzada a l'entorn del punt que havia assenyalat el testimoni tampoc va donar cap indicatiu. En alguns llocs es va baixar a més d'un metre de profunditat i la configuració del terreny sempre es va mostrar molt homogènia, no havien indicis que el terreny hagués experimentat una excavació. Es a dir la possibilitat que s'hagués enterrat algú, i que després s'hagués desenterrat (per raons diverses, polítiques, tècniques, trasllat, etc.) no semblava versemblant a jutjar per la compactació i uniformitat del terreny. En les zones més fondes de l'excavació apareixia un llit de còdols i rocs, probablement ubicats en el moment en que es va preparar el bancal, que tampoc mostrava indicis d'haver estat perforat. La terra de reble d'altra banda mostrava elements procedents majoritàriament de l'Edat Moderna: ceràmiques comunes, una moneda del 1650 i escassos fragments d'òs que en cap cas podien associar-se a la Guerra Civil. Com a conclusió destacar que no es va localitzar cap evidència ni indicatiu d'enterrament a la zona excavada, uns 100 m² a l'entorn del punt concret assenyalat pel testimoni. Vol dir això que Merriman no està a la zona? No necessàriament. Podria ser que el testimoni s'hagués equivocat. La tomba podria estar a uns pocs, o a uns centenars de metres d'on es va excavar. Tanmateix la campanya del 2017 es va plantejar a partir d'un testimoni que va fixar un punt amb total precisió, i a partir de l'autorització d'uns determinats propietaris, en una zona de parcel·les fragmentades. La recerca es va haver d'acotar a un lloc molt precís. Tot plegat resulta, però, difícil d'interpretar. És possible que, com hem assenyalat, el testimoni estigués mal fixat, però quan un adolescent enterra a una persona cal entendre que és un record que queda a la

Figura 6: Rases obertes en els llocs de major interès segons informació geo-radar (Font DIDPATRI)

Figura 7: Excavació dels límits del bancal (Font DIDPATRI)

memòria. Podria haver una desviació de metres, certament i que l'excavació no hagués encertat el lloc, però les indicacions del testimoni eren molt precises, i l'excavació va aprofundir molt i en una zona prou àmplia. Allà no havia hagut ningú enterrat a una profunditat normal de més de 50 cms, una remoció del terreny hagués deixat petjada. Potser va haver un enterrament molt superficial i després, tenint en compte el valor simbòlic del personatge, els feixistes van procedir a retirar-lo. Podria ser. Tanmateix en el moment de redactar el present article el tema encara està obert.

HOMENATGE A MERRIMAN

Les activitats a l'entorn de Robert H. Meriman no van decaure després de l'excavació. El grup DIDPATRI i l'empresa Molècula, seguint els pressupostos de l'Arqueologia Pública, van procedir a muntar un video que expliqués mínimament la vida de Merriman i el context de la seva desaparició. El video, publicat a la web de la Universitat e Barcelona, va servir per documentar la temàtica i els esforços de recerca i es va difondre per diverses vies (<https://www.youtube.com/watch?v=noN4JE5AIUk>).

**CORBERA D'EBRE
AL CENTRE DE L'OBJECTIU
1938-2018**

Divendres, 6 d'abril, a les 20.00 hores
Casal de Corbera d'Ebre

Xerrada col·loqui
Seguint les passes del Batalló Lincoln-Washington
a càrrec d'Anna Martí

Presentació del documental
"Els darrers dies de Robert Hale Merriman"

Dissabte, 7 d'abril, a les 12.30 hores
Poble Vell de Corbera d'Ebre. Pàrquing superior

Inauguració del monument en memòria
de Robert Hale Merriman i dels combatents
del Batalló Lincoln-Washington

memorial de l'ocràtic
Generalitat de Catalunya
Ajuntament de Corbera d'Ebre
UNIVERSITAT DE BARCELONA
CEPES
COMISSIÓ DE MEMÒRIES DE CORBERA D'EBRE

Figura 6: Acte a Corbera d'Ebre en memòria de Robert H. Merriman.
(Font DIDPATRI)

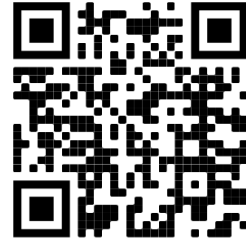

Figura 7: *Els darrers dies de Robert Merriman*. Vídeo sobre la recerca de Robert Merriman realitzat per la Universitat de Barcelona

En paral·lel es va desenvolupar també una acció de memòria tot confeint un monument d'homenatge, en base a una placa de bronze realitzada per l'escultora Mar H. Pongiluppi, que es va inaugurar el 7 d'abril del 2018 amb la presència del Cònsol General dels Estats Units a Barcelona, Sr. Marcos Mandojana. L'escultura es va col·locar en el parquing de la banda alta del Poble Vell de Corbera, a tocar de la Vall de l'Obaga, en algun lloc de la qual reposen, a ben segur, les restes de l'heroi nordamericà.

BIBLIOGRAFIA

- BESSIE, A. (1939): *Men in Battle: A Story of Americans in Spain*. Indiana. Chandler & Sharp.
- BROOKS, C. (2016) The Death of Major Robert Hale Merriman. *The Volunteer* 13 març de 2016.
- MARTÍ, A. (2012): «Siguiendo los passos del Batallón Lincoln-Washington». *The Volunteer. Veterans of the Abraham Lincoln Brigade*. 2 de juliol de 2012.
- MERRIMAN, Marion i LERUDE, Warren (1986): *American Commander in Spain: Robert Hale Merriman and the Abraham Lincoln Brigade*. Reno. University of Nevada Press.

PATRIMONI, DIDÀCTICA I RECREACIÓ
HERITAGE, EDUCATIONAL AND RECREATION

El Molar. Museografia didàctica en un hospital de la Batalla de l'Ebre

El Molar. Didactic museography in a hospital of the Battle of the Ebro

Rafel Sospedra Roca

Grup de recerca Didpatri

Universitat de Barcelona

✉rsospedra@ub.edu

Júlia Castell Villanueva

Grup de recerca Didpatri

Universitat de Barcelona

✉julia.castell@ub.edu

Isabel Boj Cullell

Grup de recerca Didpatri

Universitat de Barcelona

✉isabelboj@ub.edu

Rebut: 23/02/2020

Acceptat: 19/04/2020

Resum

En l'edifici de direcció de l'antiga mina Loussa (El Molar; Priorat) es va instal·lar un hospital militar durant la batalla de l'Ebre. L'any 2017 l'Ajuntament i la Universitat de Barcelona van endegar un projecte per recuperar i dignificar els espais a partir d'una exposició singular que presentés la problemàtica de la sanitat de l'Exèrcit Popular durant la Guerra Civil Espanyola i més concretament, durant la Batalla de l'Ebre. En la proposta es va assajar un nou model integral de museografia didàctica, de baix cost, que volia donar protagonisme a les emocions, i que estigués fonamentada a partir d'iconografia estàtica i cinètica generada a partir de grups de recreació històrica. Aquesta proposta havia de ser congruent amb la utilització d'escenografies didàctiques i l'exposició d'una extraordinària col·lecció de medicina i cirurgia de guerra cedida pel Dr. Jordi i Marina Jara, com també una rellevant selecció de peces aportades per la família Mauri. La resultant ha estat un equipament cultural rellevant en referència a la Guerra Civil espanyola.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, Batalla de l'Ebre, hospitals de guerra, museografia didàctica.

Abstract

A military hospital was installed in the management building of the old Loussa mine (El Molar; Priorat) during the Battle of the Ebro. In 2017, the City Council and the University

of Barcelona launched a project to recover and dignify the spaces based on a unique exhibition that presents the health problems of the Popular Army during the Spanish Civil War and more specifically, during the Battle of the Ebro. The proposal tests a new comprehensive model of low-cost didactic museography that gives prominence to emotions based on static and kinetic iconography generated from reenactment groups. This proposal had to be congruent with the use of didactic scenographies and the exhibition of an extraordinary collection of war medicine and surgery donated by Dr. Jordi and Marina Jara, as well as a relevant selection of pieces contributed by the Mauri family. The result is a relevant cultural facility in reference to the Spanish Civil War.

Keywords: *Spanish Civil War, Battle of the Ebro, war hospitals, didactic museography.*

UNA MINA, UNA ESCOLA, UN HOSPITAL

L'extracció de mineral de plom a la zona del Molar es remunta a mitjans del segle XIX quan s'hi van obrir tres explotacions mineres. Solament una d'elles, la «Linda Mariquita», coneguda també com a «Mina Loussa», esdevingué rendible. Aquesta mina va ser explotada per la societat alemanya Rheno-Nassovia de Stolberg i per la Sociedad Minero-Metalúrgica de Portman-Bellmunt. En començar la Guerra Civil la mina mantenia una activitat de baixa intensitat; les seves instal·lacions van ser reordenades i en l'edifici d'administració s'hi van ubicar aules del CENU (Consell de l'Escola Nova Unificada). El setembre de 1938, en plena batalla de l'Ebre, s'hi va instal·lar un hospital de l'Exèrcit Popular de la República, que es va mantenir actiu durant els mesos d'octubre i novembre d'aquell any. Centenars de soldats i civils ferits o malalts hi van ser atesos. Molts van poder recuperar-se i sobreviure, però més d'un centenar hi van perdre la vida. El complex miner va mantenir la seva activitat fins l'any 1972. L'any 2017 l'Ajuntament del Molar es va plantejar recuperar l'edifici i instal·lar un centre d'interpretació que recollís l'experiència de l'hospital i de la sanitat de guerra. La museïtzació es va dissenyar a partir d'un projecte original d'Alfred Grifoll, sota la coordinació del grup de recerca DIDPATRI de la Universitat de Barcelona i va comptar amb el suport tècnic del Dr. Carles Hervás, del Dr. Jordi Jara i del Dr. Lluís Willaert.

UNA PROPOSTA DE MUSEOGRAFIA DIDÀCTICA

La museïtzació de l'antic l'hospital del Molar partia d'una situació difícil, amb un edifici força malmès i un entorn miner abandonat. La iniciativa es va decidir a partir d'una entesa entre l'Ajuntament (d'un poble petit d'uns 300 habitants) i un grup de recerca universitari, sense cap altra participació institucional. El principal problema eren les limitacions de caràcter econòmic; tant sols es disposava d'uns recursos propers als 50.000€

Figura 1: Edifici de direcció i serveis de la Mina Linda Mariquita on es va instal·lar, el 1938, un hospital (Foto DIDPATRI)

per muntar el que havia de ser una exposició permanent d'uns 140 m². Tanmateix el repte consistia precisament a veure fins a quin punt un Ajuntament decidit, tot i amb un pressupost limitat, amb el suport d'entorns de recerca i coneixement, i del voluntariat, podia tirar endavant un projecte cultural d'una certa envergadura. L'objectiu era demostrar que amb imaginació i professionalitat es podien bastir projectes singulars, sostenibles i viables de museografia pública a partir de recursos limitats.

L'exposició s'havia de muntar a la primera planta de l'antic edifici de direcció de la mina, on van estar ubicades les aules del CENU, primer, i l'hospital després. L'espai comprenia una nau prou gran i diàfana, amb finestrals a banda i banda a l'extrem de la qual hi havien tres cambres i un antic WC.

El guió de continguts estava prou clar: s'havien de tractar el tema del CENU; la Sanitat de Guerra a la Catalunya Republicana; la innovació i la recerca quant a sanitat i en el context de la guerra; els hospitals a la Batalla de l'Ebre; les estructures i equipaments sanitaris de l'Exèrcit Popular; el dia a dia en un hospital de guerra i el paper del director de l'Hospital del Molar i del personal sanitari, i destacar finalment el protagonisme dels cirurgians donant protagonisme a la utilització per part de la sanitat de l'exèrcit republicà del mètode Bastos-Trueta en el tractament de fractures de guerra.

La museografia es va plantejar de manera simbiòtica amb l'espai tractant de revertir l'excés de llum i l'espai diàfan de la nau hospitalària. La proposta es va vertebrar a partir de tres estratègies expositives: unes escenografies potents; elements audiovisuals singulars i expositors que poguessin incorporar imatges, àudios, objectes i documents. Per a cadascun dels apartats es va plantejar una estructura expositiva de 2 x 2 metres que comprenia una gran iconografia *matte painting* de fons, una figura impresa en metacrilat per davant de la gràfica dels textos, i un calaix vitrina amb objectes i documents. In-

corporada a aquesta hi havia un monitor horitzontal amb informació iconogràfica complementària, majoritàriament fotografies d'època. Alguns dels apartats comptaven amb escenografies i/o audiovisuals. Els components audiovisuals alguns dels casos estaven integrats a les escenografies.

L'itinerari partia d'una certa linealitat, ara bé, els diferents apartats disposaven d'una certa autonomia, cosa que donava flexibilitat a les visites. La proposta estava pensada per a públics familiars que poguessin fer el recorregut de manera autònoma, i que accionessin el visionat dels audiovisuals segons el seu interès. També eren possibles les visites grupals d'entre 10 i 15 persones. La durada de la visita s'estimava en uns trenta minuts, tot i que podia allargar-se fins als seixanta. Tot plegat la proposta podia atendre, en una visita de qualitat, a uns quaranta visitants hora.

IMATGES SIMULADES I OBJECTES REALS

Un dels problemes de la proposta de museïtzació era l'absència de documentació gràfica, estàtica o cinètica. Tanmateix es va apostar per donar importància a les imatges i a les escenografies, donat que calia fer una exposició entenedora. En aquest sentit es va decidir una de les particularitats del projecte: utilitzar recreació històrica per a generar imatges didàctiques que ajudessin a entendre situacions i el context històric. Amb el suport de grups de recreació històrica com ara Ejército del Ebro, UB-Didpatri i XV Brigada, i amb la col·laboració dels alumnes del Màster de Museologia de la Universitat de Barcelona, es van generar múltiples imatges fixes i cinètiques, entre les més impressionants la rèplica d'una operació quirúrgica seguint el mètode Trueta. D'altra banda els panells de fons de cadascun dels apartats també es van generar gràcies a la tècnica del matte-painting i utilitzant imatges de grups de recreació històrica.

La presència d'imatges simulades contrastava altrament amb un dels punts forts del centre d'interpretació: una extraordinària col·lecció d'objectes de sanitat i cirurgia de guerra, sense dubte una de les més rellevants d'Europa. Aquest fet convertia fàcticament al centre d'interpretació en un museu de primer ordre quant a Guerra Civil. El gruix de la col·lecció va ser cedida per Jordi i Marina Jara juntament amb altres aportacions efectuades per la família Mauri.

UNA ESCOLA DEL CENU A EL MOLAR

La visita comença per l'apartat del CENU. El 19 de juliol de 1936 la sublevació militar feixista va provocar, com a reacció, un procés accelerat de transformacions socials, econòmiques i polítiques. Les estructures d'ensenyament també van quedar afectades. El 27 de juliol de 1936 es va crear el Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) per tal d'impulsar una nova estructura d'ensenyament, única, laica, gratuïta, en coeducació,

Figures 2, 3 i 4: Els audiovisuals del centre d'interpretació es van realitzar amb el suport de grups de recreació històrica, posant una especial cura en l'equipament, simulació de ferides i edat dels soldats (Font DIDPATRI)

congruent amb el desenvolupament científic i els principis racionalistes del treball. El CENU va impulsar l'escolarització de tots els infants del país, fita que es va aconseguir el 1938. En les comarques del sud de Catalunya el CENU va tenir un paper actiu propiciant l'obertura de nous centres. Les escoles del Molar es van integrar dins del CENU i es van establir noves aules a l'edifici d'administració de la mina Linda Loussa. Hi van exercir un mestre i una mestra des del novembre de 1936 fins 1938.

Museografia

Aquest primer àmbit compta amb un expositor de 2 x 2 metres on hi ha un *matte painting* que mostra un grup escolar de l'època, i de fons l'edifici d'administració de la Mina Loussa. En el calaix-vitrina hi ha documents i objectes autèntics de la gent del poble (principalment de la família Mauri): llibres escolars i llibretes. Tanmateix el més rellevant de l'àmbit és una escenografia que evoca l'escola. Hi ha dos pupitres dobles de l'època i la taula del mestre/mestra. Damunt dels mobles hi ha rèpliques de llibres, plumiers, tinters, quaderns. A la paret es conserva encara, restaurada, la pissarra original. Darre la taula de la mestra hi ha un monitor de 65 polzades. Un selector d'idiomes permet posar en marxa l'audiovisual. A la imatge apareix una mestra, a mida real, integrada en l'escenografia, que ens explica els esforços que va fer el CENU en favor de l'educació tot i les dificultats del moment. (figures 5, 6, 7 i 8).

LA SANITAT DE GUERRA EN LA CATALUNYA REPUBLICANA

El segon àmbit ens vol aproximar a la sanitat durant la Catalunya republicana, en la seves dimensions civil i militar. El juliol de 1936, destruïdes les estructures de l'exèrcit la Generalitat, els comitès de Milícies van improvisar una força armada miliciana que ja des del primer moment va comptar amb serveis sanitaris basats en la iniciativa dels sindicats i de la societat civil. Al seu torn es va crear el Consell de Sanitat de Guerra depenent de la Generalitat i del Comitè de Milícies, que va afrontar els reptes del moment: possible utilització de gasos, potenciació dels serveis d'urgència, sistematització d'una xarxa hospitalària de guerra, col·laboració amb la defensa passiva, etc. A finals del 1936 es va organitzar l'Exèrcit Popular de Catalunya que va ser integrat el 1937 dins de l'Exèrcit Popular de la República. Tant les milícies com l'Exèrcit Popular van atorgar atenció a la sanitat de guerra, en els fronts i en la rereguarda. També van potenciar una nova cultura de salut d'acord amb la solidaritat amb ferits i malalts, amb la higiene corporal, la lluita contra els paràsits, l'eradicació de l'alcoholisme, l'administració de vaccins, la prevenció de malalties venèries, la cura de la dentició, etc.

Figures 5 i 6: Àmbit 1. Museografia de la utilització de l'edifici de la mina com a escola del CENU. Il·lustració *matte painting* basada en fotografies reals d'alumnes i mestres de l'escola. (Font DIDPATRI).

Museografia

La museografia es vertebrava a partir de l'expositor central amb un *matte painting* que ens mostra instal·lacions sanitàries en tendes de campanya properes al front. Les figures retallades mostren un soldat que ajuda a caminar a un company ferit. El gran calaix vitrina exposa elements sanitaris de l'entorn civil del moment, i també com s'introdueixen els elements propis de la sanitat de guerra. Hom pot veure allò el contin-

Figures 7 i 8: Àmbit 1. Museografia de la utilització de l'edifici de la mina com a escola del CENU. Interior de la vitrina amb rèpliques de material escolar, i espai escenogràfic de l'escola (Font DIDPATRI)

gut de la farmaciola de qualsevol casa, i allò que es va introduir per fer front a la guerra química i als bombardeigs.

A tocar del mòdul expositiu hi ha una escenografia amb materials originals que ens mostra l'ambient d'un espai d'atenció de soldats ferits en un indret proper al front. S'hi poden veure dues lliteres de campanya, una caixa de medicines i calaixos sanitaris per transportar amb cavalleries. Hi ha un element corpori que mostra un soldat amb una fèrula per immobilitzar un braç enguixat. Integrada a l'escenografia hi ha un monitor de 65 polsades on una infermera, a mida real, ens dóna la benvinguda al centre i ens explica quant dura ha estat, pels sanitaris, la Batalla de l'Ebre.

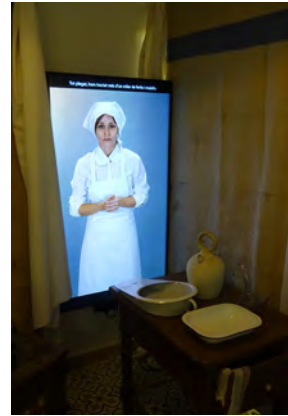

Figures 9 i 10: Àmbit 2. Museografia de la sanitat republicana en guerra. Mòdul expositor i il·lustració *matte painting* de l'exterior de l'hospital del Molar (Font DIDPATRI)

Figura 11: Àmbit 2. Museografia de la sanitat republicana en guerra. Peces i documents sobre sanitat i vida quotidiana i sanitat de guerra. Col·lecció Jordi i Marina Jara (Foto DIDPATRI)

Figures 11: Àmbit 2. Museografia de la sanitat republicana en guerra. Escenografia amb equipaments sanitaris de campanya i monitor amb missatge d'infermera i imatges diverses de cartelleria sanitària (Foto DIDPATRI).

HOSPITALS A LA BATALLA DE L'EBRE. EL MOLAR

El tercer àmbit se centra en els hospitals que van estar implicats a la Batalla de l'Ebre. L'ofensiva de l'Ebre es va plantejar amb un fort suport sanitari. A la banda esquerra del riu es van preparar i reforçar els hospitals i es van disposar unitats mòbils i trens. Quan l'exèrcit republicà va passar el riu, part dels equipaments sanitaris també van avançar. L'atenció més propera la donaven els serveis sanitaris dels batallons o les brigades en llocs propers a les zones de combat. Posteriorment els ferits eren evacuats cap a centres de triatge i passaven el riu, sovint per la població de Mora d'Ebre. Ubicats a la riba esquerra els casos més urgents els enviaven cap als hospitals M-1, i els menys urgents cap als M-2. Els ferits trigaven entre cinc i deu hores en arribar a aquests hospitals, que eren els que practicaven les intervencions quirúrgiques. Al Molar, a mitjans del setembre de 1938, a l'edifici d'administració de la mina Linda Mariquita, es va instal·lar un hospital M-2; i va romandre molt actiu fins a mitjans de novembre d'aquell mateix any quan va acabar la Batalla de l'Ebre. L'hospital va atendre centenars de ferits i malalts militars i també civils. El capità Miquel Gras Artero, cirurgià, esdevingué el comandant director, i amb el seu equip va desenvolupar una tasca impressionant i exemplar.

Museografia

L'àmbit està presidit per un expositor, amb un *matte painting*, que ens mostra l'activitat sanitària a l'exterior de l'hospital del Molar. La figura retallada presenta una in-

Figures 12 i 13: Àmbit 3.
Museografia dels hospitals a
la batalla de l'Ebre. Expositor
i iconografia dedicats a
l'Hospital del Molar (Fotos
DIDPATRI)

fermera. El calaix vitrina ens mostra material mèdic i medicaments de l'època, ampolles de substàncies diverses i xeringues. A tocar de l'expositor hi ha una gran escenografia que ens mostra un sector de l'hospital amb un parell de llits de barrots metàl·lics, amb part de l'utillatge usual de sala. Darrere dels llits una gran fotografia i un mirall donen una singular projecció al muntatge. En aquest mateix àmbit hi ha una gran fotografia del Dr. Miquel Gras Artero, el jove comandant metge director del centre. Sota la fotografia es poden consultar en una taula rèpliques plastificades de les fitxes que va elaborar ell mateix

Figures 14 i 15: Àmbit 3. Museografia dels hospitals a la batalla de l'Ebre. Escenografies que evocuen sala hospitalària, i taula amb rèplica de les llibretes del Dr. Gras (Fotos DIDPATRI).

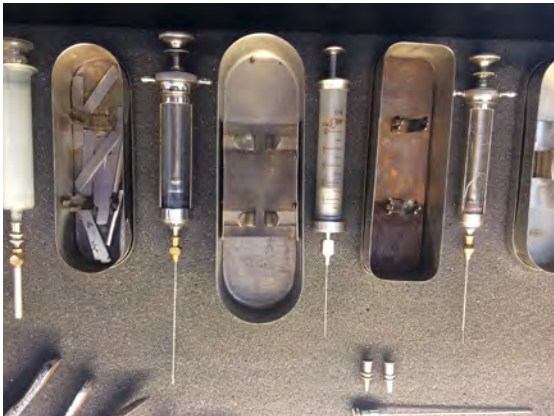

Figura 16: Àmbit 3. Museografia dels hospitals a la batalla de l'Ebre. Calaix-vitrina amb injectables, xeringues i material hospitalari del període. Col·lecció Jordi i Marina Jara (Fotos DIDPATRI).

sobre els ferits que arribaven al centre. Gras portava un registre personal on apuntava el nom dels soldats ingressats, el lloc on havien estat ferits, l'hora de la ferida i la d'arribada, així com el diagnòstic, el tractament i l'evolució. Aquest material, de gran valor documental, ajuda a fer-se una idea molt concreta del dia a dia en un hospital de sang.

Figures 17 i 18: Àmbit 4. Museografia dedicada a la innovació i a la recerca. Expositor i iconografia dedicats a la innovació i la recerca de la Sanitat Republicana. Les imatges evoquen un hospital de campanya ubicat dins una balma (Fotos DIDPATRI).

INNOVACIÓ I RECERCA

El quart àmbit ens parla dels esforços d'innovació i recerca de la sanitat republicana. La sanitat republicana va assajar diverses respostes que van implicar recerca i innovació, per donar resposta als reptes d'una guerra moderna, sobre la qual no es tenia cap experiència. Els serveis d'urgència dels hospitals civils i els dispositius de defensa passiva es van sistematitzar amb eficàcia. El tractament de fractures i de ferides guerra, en un moment en el qual no existien antibiòtics eficients, es va optimitzar amb el desenvolupa-

Figura 19: Àmbit 4. Museografia dedicada a la innovació i a la recerca. Calaix-vitrina amb elements de transfusió de sang. Col·lecció Jordi i Marina Jara; Col·lecció Mauri.

ment del mètode de cures oclusives. Les ferides es netejaven, es retiraven els teixits desvitalitzats i es deixaven obertes, sense cosir. Posteriorment la ferida es podia tancar amb gases, i s'enguixava el membre afectat. Aquest mètode reduïa les possibilitats de gangrena, i va salvar la vida a milers de combatents. Va ser millorat i generalitzat, entre d'altres, pel doctor Trueta. És també durant el període de guerra que es fan grans avenços en les transfusions de sang. A Catalunya se segueixen els mètodes impulsats pel Dr. Duran i Jordà. Milers de donants, majoritàriament dones, van assegurar un flux de sang cap al front. Les sulfamides, els únics antibiòtics operatius del moment, també es van començar a desenvolupar si bé el seu ús va ser molt limitat.

Museografia

L'àmbit de l'expositor mostra un gran *matte painting* que evoca un hospital instal·lat a l'interior d'una balma. En la imatge destaquen els elements de transfusió de sang. En el calaix vitrina hi ha materials i artefactes de transfusió. En una de les parets adjacents en destaca la fotografia de Ramon Mauri Samada, que va ser infermer a l'hospital del Molar i que va assolir l'especialització en transfusions.

Figures 20 i 21: Àmbit 5.
Museografia dedicada a les
estructures i equipaments.
Expositor i iconografia dedicats
a estructures i equipaments en
el context de la Batalla de l'Ebre
(Fotos DIDPATRI).

ESTRUCTURES I EQUIPAMENTS

El cinquè àmbit ens parla dels artefactes i espais mòbils sanitaris que es van assajar o millorar durant el conflicte. L'esforç de guerra va comportar innovacions en les infraestructures. Els hospitals de campanya es van optimitzar i també es van potenciar els equipaments mòbils. Així es van posar en actiu sofisticades ambulàncies, moltes d'elles finançades per institucions internacionals, així com trens hospital i trens quiròfan, que es podien desplaçar cap als fronts amb rapidesa i que podien quedar a cobert amagats en

Figura 22: Àmbit 5. Museografia dedicada a la innovació i a la recerca. Elements hospitalaris diversos. Col·lecció Jordi i marina Jara (Fotos DIDPATRI)

els túnels. Van ser especialment rellevants els camions, y grups de camions que constituïen un «autochir», una unitat hospitalària autònoma que comptava amb quiròfans dins dels vehicles i que es podia desplaçar a tocar de les línies de combat. Els autochirs concebuts com hospitals mòbils, es van experimentar durant la I Guerra Mundial, però es van optimitzar durant la Guerra Civil espanyola. A l'ofensiva de l'Ebre, l'Exèrcit Popular va desplegar equips mòbils que van actuar amb eficàcia atenent als soldats amb immediatesa, i també es van ubicar vora de Falset dos trens amb capacitat quirúrgica i hospitalària, el numero 12 i el número 20, dirigit pel Dr. Rafael Pulido.

Museografia

L'àmbit compta amb un expositor amb un gran *matte painting* que ens mostra l'interior d'un vagó hospital, la figura avançada impresa sobre metacrilat ens mostra un metge militar. En el calaix-vitrina hi ha artefactes diversos d'ús quotidià en un hospital: aparells per mesurar la pressió, trinxadors de menjar...

Figura 23: Àmbit 6. Museografia dedicada l'organització de l'hospital del Molar. Escenografia de l'espai d'administració i farmàcia de l'Hospital del Molar. Una pantalla amb un recreador que simula el Dr. Gras dona explicacions sobre el funcionament de l'equipament (Foto DIDPATRI)

UNA SANITAT HERÒICA

El sisè àmbit torna a posar el focus sobre l'Hospital del Molar i el seu director, el Capità Cirurgià Miquel Gras Artero, un jove metge de 27 anys, llicenciat per la Facultat de Medicina de Barcelona l'any 1934 i format al servei de cirurgia de l'Hospital Clínic de Barcelona. L'octubre del 1936, s'incorporà a l'exèrcit. Va servir en diferents Hospitals Militars del Front de l'Aragó: Casp, Lécera i Puebla de Híjar. En començar la Batalla de l'Ebre era capità metge i responsable d'un dels equips quirúrgics del XV Cos d'Exèrcit. Va estar destinat a l'Hospital del Molar des de mitjans de setembre de 1938 fins a principis de novembre, i al de la Cova de Santa Llúcia, prop de La Bisbal de Falset, des de mitjans de novembre fins al desembre. Gras va comptar amb un equip eficient compost per: dos tinents practicants, en Josep Maria Llarch Fortuny i el Ricardo Lechuga Sampera; l'anestèsista, en Josep Maria Blasi; el transfusionista, en Ramon Mauri Samada; les infermeres, la Lola Enguís i la Maria Rulo; l'esterilitzador, en Manuel Sancho; l'electricista, en Joan Asens Torregrosa; el xofer, en Joan Pérez Rubio; i els sanitaris, en Marià Sánchez Barba i l'Eloi Garcia Borque.

Museografia

L'àmbit es vertebrava exclusivament a partir d'una escenografia que aprofita una de les cambres del final de la sala. No hi ha expositor, ni calaix-vitrina. L'escenografia evoca

l'administració i la farmàcia de l'hospital, ubicada en un dels antics despatxos de la fàbrica. En els armaris hom pot distingir el material sanitari i les medecines. En una nevera d'època hi ha diverses ampolles de sang tipus «rapide», al davant una taula d'administració amb una màquina d'escriure i de diferents volants utilitzats per realitzar els informes. En darrer terme hi ha un monitor de 65 polzades en disposició vertical. Un recreador, que representa al Dr. Gras, explica la mecànica bàsica de funcionament de l'hospital.

EL DIA A DIA D'UN HOSPITAL

El setè àmbit explica la problemàtica de la logística i l'alimentació a l'hospital. El funcionament d'un hospital de campanya era complex. La proximitat del front sempre implicava situacions d'incertesa i perill. Altrament els desplaçaments podien ser sobtats. El transport dels atuells de l'equip sempre era complicat. Les tasques d'ubicació en un determinat local exigien esforços de desinfecció i neteja a fons, també calia assegurar un mínim de subministrament elèctric i d'aigua corrent. La farmàcia sempre havia de comptar amb un ampli espectre de productes. Al seu torn la gestió d'arribades i evacuacions requeria d'una logística complexa. A banda d'assegurar la cura de diferents tipologies de ferits i malalts també se n'havia d'assegurar l'alimentació, i això implicava un considerable esforç d'intendència. En general, a la zona republicana hi havia carestia d'aliments, però l'exèrcit acostumava a tenir assegurats els subministraments bàsics. La gastronomia era senzilla atès que la refrigeració d'aliments era inexistent. Els brous, i escudelles amb arròs o llegums, sobretot llenties, i carn de porc o vedella, o bacallà acostumaven a vertebrar la dieta del personal sanitari i dels ferits. La dieta podia variar en funció de les expectatives o recursos del territori. Productes com el cafè o el tabac aviat esdevingueren exòtics.

Museografia

L'àmbit es vertebrava directament a partir d'una cambra que allotja l'antiga cuina de l'hospital. L'espai està contextualitzat amb estris i artefactes de l'època així com amb rèpliques dels aliments més freqüents del moment.

L'HORA DELS CIRURGIANS

L'àmbit vuitè és el darrer i el més espectacular; exerceix una funció de síntesi presentada des de l'òptica de la cirurgia, que era l'activitat més rellevant de la sanitat militar. L'Hospital del Molar tractava soldats ferits procedents dels combats que es produïen a l'altra banda de l'Ebre. Normalment eren ferits del XV Cos d'Exèrcit que eren evacuats

Figura 24: Àmbit 7. Museografia dedicada al dia a dia de l'hospital del Molar. Escenografia que evoca la cuina de la primera planta de l'edifici de serveis de la Mina Loussa (Foto DIDPATRI)

passant el riu per Mora d'Ebre o per Flix. L'Hospital també va tractar civils víctimes dels bombardeigs feixistes. Els soldats arribaven a l'hospital, com a màxim, unes deu hores després d'haver estat ferits. Hi havia hospitals que tractaven els casos més urgents i en els quals els soldats ingressaven abans de cinc hores després d'haver estat ferits. Tot plegat els sistemes d'evacuació eren força eficients, i més si tenim en compte que no pocs combats es lliuraven en les crestes de muntanyes de difícil accés. L'edifici d'administració de la mina Loussa esdevingué força idoni per instal·lar l'Hospital ja que disposava d'espais soterranis aptes pel magatzematge. Els quiròfans estaven instal·lats a la planta baixa. Els pisos superiors disposaven de llits en els quals reposaven els soldats que no podien ser evacuats cap als hospitals de rereguarda. De fet l'hospital era una autèntica màquina de cirurgia, la seva missió era intervenir als soldats i enviar-los a la rereguarda com més aviat millor. Molts soldats van salvar la vida gràcies a l'eficàcia del personal de l'Hospital.

Museografia

L'àmbit està ubicat en una cambra relativament gran que permet la instal·lació d'una escenografia d'un quiròfan de l'època amb tots els seus accessoris i el seu utilatge. L'espai compta amb un calaix-vitrina on hi ha els diferents estris que intervenien en una operació quirúrgica: elements per anestesiari, bisturís i eines per fer amputacions, etc. Directament sobre la paret es realitza una gran projecció audiovisual que pot ser posada en marxa per part dels visitants. El vídeo és, potser, l'element més espectacular del cen-

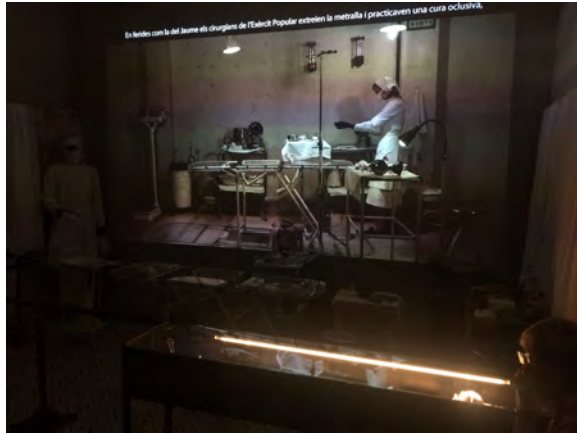

Figures 25 i 26: Àmbit 8. Museografia dedicada a la tasca dels cirurgians. Espai amb escenografia de quiròfan, calaix vitrina amb elements d'anestèsia i cirurgia i audiovisual de gran format (Foto DIDPATRI).

Figura 27: Àmbit 8. Museografia dedicada a la tasca dels cirurgians. Elements i objectes de cirurgia de la col·lecció Jordi i Marina Jara, amb utilatge quirúrgic d'amputació, de sutura i d'anestèsia. (Foto DIDPATRI).

Figures 28 i 29: Àmbit 8. Museografia dedicada a la tasca dels cirurgians. Audiovisual de gran format, gravat a partir de grups de recreació històrica, en destaca la simulació d'una intervenció quirúrgica a un soldat (Foto DIDPATRI)

tre d'interpretació, exerceix alhora una funció de síntesi i de resum. Explica la disposició i funció dels recursos sanitaris en la Batalla de l'Ebre. Posteriorment presenta la història d'un soldat ferit i mostra amb detall com és operat i tractat amb el mètode Trueta. El vídeo es va gravar a partir de voluntariat, amb la participació de grups de recreació històrica (Ejército del Ebro; UB-Didpatri; XV Brigada) i, pel que fa als aspectes sanitaris i quirúrgics, sota la supervisió del Dr. Jordi Jara.

UNA MUSEOGRAFIA EMOTIVA

Si bé el guió museogràfic de l'equipament volia mostrar els aspectes més concrets de l'Hospital del Molar durant el seu funcionament efectiu, el tractament de les imatges *matte painting*, les escenografies i els guions audiovisuals, ens volen mostrar, mitjançant

testimonis que se'ns adrecen directament als ulls, els horrors de la guerra i els esforços de la població civil per contenir l'alçament feixista. Aquesta és una estratègia museogràfica que pretén reforçar el missatge dels objectes exposats i de les escenografies per incidir emotivament en els visitants del centre. Aquesta capacitat evocadora se centra fonamentalment en el record —els visitants de més edat, que han estat testimonis directes o indirectes de la Guerra Civil espanyola entren ràpidament en situació i evocuen anècdotes, històries viscudes o explicades per pares i avis; enriquint l'experiència de la visita i dimensionant el seu contingut—, però també en els més joves, tot mostrant els horrors del conflicte d'una manera més realista i contextualitzada; en definitiva, molt més propera.

La museografia d'un hospital de guerra, com el cas del Molar, podia representar una excusa per recrear-se en la cruesa de les ferides i de les intervencions. Sens dubte aquesta podia significar una solució fàcil per popularitzar l'equipament, però s'hauria desvirtuat el veritable objectiu de la intervenció: interpretar la resposta exemplar d'una societat davant d'una agressió militar feixista. El to de la museografia vol destacar aquest fet per damunt de qualsevol altre, ja sigui pel que fa a l'espai dedicat a l'escola, on el guió audiovisual incideix en l'èxit de la tasca escolaritzadora del CENU; també en pobles petits com el Molar, amb una mestra que ens explica, il·lusionada, els èxits dels programes de formació de la Generalitat; o, en la immensa feina desenvolupada pels professionals de la sanitat destacats en equipaments de guerra, on una infermera, compungida, ens demana directament, que no els oblidem mai; passant pel director de l'hospital, que d'una manera ordenada i professional ens explica els procediments seguits des de l'entrada d'un ferit al centre, fins al final del seu tractament.

La museografia de l'hospital del Molar és un homenatge als professionals sanitaris i als soldats republicans que varen lluitar a la Batalla de l'Ebre; un homenatge que defuig el romanticisme i que es centra en la professionalitat i en el saber fer, en els procediments mèdics, en els aspectes organitzatius i d'intendència, de logística... que malauradament, res van poder fer contra la barbàrie de l'exèrcit feixista.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD.: *Projecte executiu de museografia de l'Hospital del Molar*. Fundació Bosch i Gimpera / Ajuntament del Molar. Barcelona, 2018.
- HERVAS, Carlos: «Organitzar una sanitat durant la guerra». Dins: SOBREQUÉS I CALLICÓ J (edit.): *A 80 anys del cop d'estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona, Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic, 2017.
- «L'esforç d'organització de la sanitat de guerra». Dins: CASASSAS J, VILLARROYA I FONT J (Direct.): *La llavor de la llibertat. La Segona República a Catalunya*. Barcelona, Ara Llibres, 2015.
- La xarxa hospitalària a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Manresa, Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 2014.
- «Els metges de Catalunya i la guerra civil». Dins: *Llums enmig de la barbàrie. Memòries sobre el salvament de vides durant la guerra civil a Catalunya*. Barcelona, Memorial Democràtic, 2013.
- «Final de trajecte: medicina i sanitat sota la Generalitat Republicana». Dins: ZARZOSO A, MARTÍNEZ VIDAL À (editors): *Medicina, guerra i exili*. Barcelona, Publicacions de la Residència d'Investigadors, 2011.
- JACKSON, A.: *Las mujeres británicas y la Guerra Civil española*. Universitat de València, 28. València, 2011.
- REQUENA GALLEGU, M.; SEPÚLVEDA LOSA, R.M.: *La sanidad y las Brigadas Internacionales*. Universidad de Castilla la Mancha, 2006.
- TRUETA RASPALL, J.: *El tratamiento de las fracturas de guerra*. Biblioteca médica de Catalunya. Barcelona, 1938.

Escultures, memòria i didàctica de la Batalla de l'Ebre

Sculptures, memory and didactics of the Battle of the Ebro

Mar H. Pongiluppi

Escola d'Art Vapor Nou

marhpongiluppi@gmail.com

Rebut: 15/03/2020

Acceptat: 02/05/2020

Resum

D'ençà del 1939 els espais històrics de la Batalla de l'Ebre van estar sotmesos a un procés de monumentalització. Plaques i monòlits diversos, com també grans monuments, com l'aixecat a Tortosa, van perpetuar la memòria dels vencedors. En acabar la Dictadura franquista van continuar les intervencions al territori amb monuments discrets i plaques que, en general, responien a iniciatives privades. Aquestes peces estaven dedicades, de manera genèrica, a persones d'ambdós bàndols, com també a unitats republicanes o persones concretes víctimes de la contesa. A partir del 2011 el grup de recerca DIDPATRI (Didàctica del Patrimoni) de la Universitat de Barcelona va iniciar una nova dinàmica pel que fa a la memòria històrica ubicant, per primera vegada, plaques escultòriques en bronze dedicades a l'entorn militar de l'Exèrcit Popular de la República, i en relació amb projectes de recerca desenvolupats pel grup.

Paraules clau: escultura, memòria, guerra civil espanyola, monument.

Abstract

Since 1939 the historical spaces of The Battle of the Ebro were submitted to a process of monumentalization. Commemorative plaques and monoliths, as well as big monuments, like the one raised at Tortosa, perpetuated the memory of the victors. When the Francoist Dictatorship came to its end, the territory continued to be intervened with discreet monuments and plaques, which generally came from private initiative. These pieces were generically dedicated to people from both sides, as well to republican units or specific individuals, victims of the conflict. Starting from 2011, the research group DIDPATRI (Didàctica del Patrimoni) from the University of Barcelona, began a new dynamic regarding historical memory, locating for the first time, sculptural bronze plaques dedicated to the military affairs of the Popular Republican Army, and related to research projects developed by the group.

Keywords: sculpture, memory, Spanish Civil War, monuments.

CONJUNTS ESCULTÒRICS I CAMPS DE BATALLA. LA BATALLA DE L'EBRE

Durant la segona meitat del segle XIX es va consolidar a Nord-amèrica i Europa la tradició d'ubicar monuments de diferents dimensions en els camps de batalla recents, o de passats més o menys llunyans. Alguns d'aquests monuments eren conjunts escultòrics, o bé els incorporaven en memorials de diverses tipologies. En general estàtues i baixos relleus estaven dedicades a unitats, combatents i persones implicades en la lluita, comandaments militars o en memòria de les víctimes, com també al·legories a la victòria, la pàtria, la mort, el sacrifici, etc. Aquestes intervencions escultòriques s'ubicaven sobre els llocs on s'havien succeït els enfrontaments bèl·lics. A banda dels camps de batalla, però, també es van aixecar monuments commemoratius de molt diferents tipologies en cementiris o en memorials. Les Guerres Mundials van perpetuar la tradició i en els camps de batalla es van continuar ubicant monuments, molts dels quals de caràcter escultòric, confeigits segons els corrents estètics dominants. Aquestes intervencions van contribuir a fixar emocions i memòria dels escenaris de combat sobre els paisatges i els llocs. El llistat d'intervencions i propostes significatives de caràcter escultòric en camps de batalla és considerable. Trobem, per exemple, impressionants repertoris escultòrics in situ a Gettysburg; al Somme amb exemples tan destacats com el sentit monument de Beaumont-Hamel; el singular conjunt d'Ecabat (Gallipoli); els emotius conjunts escultòrics dedicats a l'aixecament de Varsòvia; els soldats esculturitzats de Utah Beach a Normandia; o la gegantina escultura de la mare Pàtria de Stalingrad.

En els camps de batalla de la Guerra Civil espanyola del 1936-1939 els vencedors també van monumentalitzar els escenaris de la victòria, però rarament aquests monuments van implicar intervencions escultòriques in situ. Cal entendre que per raons de cost i seguretat, el règim va orientar les estratègies quant a construcció de monuments en propostes suportades en materials de construcció.

La Batalla de l'Ebre va ser la més gran i significativa de la Guerra Civil i els espais van conèixer iniciatives de monumentalització, però aquestes sempre van ser desiguals (Junqueras; Hernández, i ali, 2000). Probablement el primer monument que es va aixecar en el context de la Batalla de l'Ebre la ser la petita piràmide escalonada feta, en formigó, pels combatents de la XV Brigada internacional. El monument es va fer mentre es desenvolupava la batalla i recordava, amb els noms marcats sobre el formigó, els comandaments de la brigada que havien mort en combat. La peça es va aixecar en una zona pregonja de la Serra de Pàndols, va romandre semioculta i, cosa inversemblant, es va conservar tot i que, en el moment de realitzar aquest escrit, el seu estat de protecció i conservació és lamentable. Els de la XV Brigada no van ser, però, els únics que van aixecar monuments. Just acabada la batalla també ho van fer els italians i les divisions navarreses que van congegir petits monuments i monòlits commemoratius. També es van col·locar cenotafis en memòria de combatents alemanys, en els llocs on els seus avions havien estat abatuts, o allà on havien estat morts. La placa en memòria del tanquista Gustav Trippe a la Fatarella és una de les més significatives. El monument més important, però, és el que va aixecar

a Tortosa, enmig del riu Ebre, el 1964 tot commemorant el 25 aniversari de la batalla, que va ser inaugurat formalment el 1966 pel General Franco. La peça, obra de l'escultor Lluís Maria Saumells, de 26 metres d'alçada s'organitzava a partir de dues piràmides estretes; damunt la més alta havia una escultura al·legòrica que mostrava un soldat aguantant un estel (un «lucero»), i a la més baixa l'escultura d'una àliga amb les ales obertes. Una altra intervenció de caràcter estatal dels anys seixanta va ser la monumentalització del mirador del Coll del Moro, allà on havia estat instal·lat el lloc de comandament de Franco. Al seu torn persones vinculades al terç carlí de «Nostra Senyora de Montserrat» van monumentalitzar l'entorn dels enclavaments de Quatre Camins i Punta Targa. La intervenció constava d'una creu i inscripcions en record de l'exemple i sacrifici dels requetès que van morir a la contesa 1936-1939. En la propera posició de Punta Targa una altra làpida estava dedicada a tots els que havien mort allà. Vora el cim de l'Àliga, a tocar de Gandesa, també havia existit un petit monòlit en record de la Legión espanyola avui pràcticament desaparegut.

Després de la mort de Franco es van anar instal·lant plaques en memòria de combatents concrets com la de Marcel Savoia de la XIV BI; a Benifallet, com també a unitats determinades. Trobem peces d'aquest tipus dalt la Punta Alta de Pàndols (cota 705) o al cementiri de Gandesa. En el context del postfranquisme, i en un imaginari de «reconciliació nacional» van sovintejar, també, intervencions dedicades a les víctimes d'ambdós bàndols, així com monuments dedicats genèricament a la pau. El 1988 amb motiu del 60 aniversari de la batalla l'artista Javier Torres va dissenyar el monument que es va aixecar a l'alt dels Aüts, dedicat a tots els combatents. Destaca també el gran monument dedicat a la Pau, aixecat per la Lleua del Biberó, en la cota 705 de Pàndols, i que consisteix amb una gran estructura cúbica amb un baix relleu d'un colom de la pau.

A finals del segle XX i principis del segle XXI també van començar a aixecar-se monuments que de manera específica recordaven el bàndol republicà. Així el monument dedicat a l'Aviació Republicana aixecat a Gandesa el 1978 o el monument dedicat a les Brigades Internacionals a Marçà en el 2003. I encara es podrien afegir experiències singulars com el Bosc de la Memòria, impulsat per l'Associació Lo Riu, amb la col·locació de desenes de petites plaques amb els noms de combatents de les Brigades Internacionals.

Tot plegat, i deixant de banda el precedent singular de la piràmide escalonada de la XV brigada a Pàndols, sembla com si s'haguessin succeït una sèrie d'etapes en la dinàmica de monumentalització del camp de batalla. La primera, durant la llarga postguerra, dedicada a perpetuar la memòria dels vencedors amb iniciatives de persones particulars, i dels col·lectius de les unitats militars, però també amb intervencions d'estat com el gran monument de Tortosa o l'arranjament del Coll del Moro. En un segon moment, després de la mort del dictador, van començar a sovintejar petites intervencions disperses en memòria de combatents i unitats republicanes. Aquestes iniciatives les van desenvolupar particulars i ajuntaments. Tanmateix el que també va tipificar el període del postfranquisme van ser les propostes de biaix institucional dedicades als combatents d'ambdós bàndols o al concepte de la Pau. Finalment, entrat ja el segle XXI van començar a sovint-

tejar intervencions que reivindicaven obertament la memòria dels combatents i de les unitats de l'Exèrcit Popular de la República. En aquestes iniciatives va jugar un paper important el programa iconogràfic desenvolupat pel grup de recerca DIDPATRI (Didàctica del Patrimoni) de la Universitat de Barcelona. Aquestes intervencions es van fer amb la voluntat d'acabar amb el dualisme imposat per la Transició que presentava la Guerra Civil espanyola com un enfrontament entre germans, en el qual tots tenien les seves raons. Contràriament la proposta, de DIDPATRI seguia una línia oposada considerant que la guerra l'havia provocat un cop d'estat feixista, i se situava en una línia de condemna similar a la que a Europa es practicava respecte al nazisme i el feixisme. En aquest sentit es bandejaven opcions expiatòries i dualistes (tots els bàndols tenien raons) i les propostes se centraven exclusivament a reivindicar la memòria dels que es van enfrontar el feixisme i en defensa de la llibertat.

UNA PROPOSTA D'ARQUEOLOGIA PÚBLICA

Entre el 2011 i el 2018 el grup de recerca DIDPATRI, en col·laboració amb diferents ajuntaments i associacions culturals va col·locar damunt el territori de la Batalla de l'Ebre cinc plaques commemoratives dedicades a persones o unitats de l'Exèrcit Popular. Es tractava de plaques de bronze de dimensions similars (80x60 cm, 60x40 cm o medalló de 60 cm de diàmetre). Les escultures les va confegir Mar Hernández Pongiluppi, autora del present article i professora, durant el període esmentat, del Departament d'Educació Visual i Plàstica de la Universitat de Barcelona. Les foses en bronze les va realitzar el verterà fonedor de Sants Jordi Pesarrodona. Per tal de resoldre els elements escultòrics memorialístics es va optar per un estil que recordés l'estètica dels anys trenta i que, a l'hora, estigués en connexió amb els monuments escultòrics de la Primera i la Segona guerres mundials, amb el benentès que la Guerra Civil espanyola havia format part de la gran guerra civil europea, la guerra dels «30 anys» que s'esdevingué entre 1914 i 1945. La unitat estilística es considerava important en tant que la idea era anar incorporant elements escultòrics al llarg dels anys i aquests elements havien de tenir unitat estètica i de materials. La primera placa es va col·locar als Monjos, el 2011, dedicada a l'aviació republicana i la darrera el 2018 dedicada al Tinent Coronel Manuel Tagüeña. Tanmateix el programa iconogràfic a la batalla de l'Ebre continua en el moment de redactar el present article i s'ha manifestat també en les més diverses propostes iconogràfiques, del 3D i el matte painting a la generació de vídeos sobre la batalla (Hernández, Hernández, 2018)

La proposta i iniciativa memorialística de DIDPATRI era de caràcter holístic i s'ha d'entendre en un context d'arqueologia pública (González, Sebares, Hernández et ali...). DIDPATRI va començar a treballar en arqueologia del conflicte el 2007, i va treballar sobre camps de batalla de la Guerra Civil espanyola a partir del 2009. De llavors ençà el grup va investigar i excavar al voltant de la Batalla de l'Ordal (1939); els Camps d'Aviació del Penedès durant la Batalla de l'Ebre (1938); el darrer lloc de comandament de la Com-

panyia Botwin, Batalla de l'Ebre (1938); els combats de la Fatarella a finals de la Batalla de l'Ebre (1938); la captura i execució de Robert Merriman (1938)... Aquestes intervencions, com hem assenyalat, es van fer en una perspectiva d'arqueologia pública, això vol dir que, entorn dels objectes de coneixement, es van mancomunar aportacions des del punt de vista de l'arqueologia, la història i l'antropologia i sempre implicant institucions, veïns, professorat i ajuntaments del territori (Hernández-Cardona, Íñiguez, Gesalí, Rubio-Campillo, 2020). Al seu torn la recerca s'entenia en la seva extensió de socialització i en aquest sentit es va procedir a l'elaboració de publicacions de caràcter didàctic, a la museïtzació d'alguns dels sectors investigats, a col·laborar en el disseny i realització de museus i també a la monumentalització i al foment de polítiques de memòria. (Arnabat, Hernández, 2011) Precisament en aquest darrer aspecte és on cal inscriure la realització de les escultures de memòria. Amb la iniciativa s'establia, per primera vegada, una línia de continuïtat nítida entre recerca interdisciplinària; relació amb l'entorn cívic; socialització dels sabers generats; funcionalitat de la recerca a partir de propostes de museïtzació i, finalment, promoure una cultura de memòria a partir de la ubicació de monuments escultòrics en els llocs excavats i investigats.

PLACA EN MEMÒRIA DE L'AVIACIÓ REPUBLICANA. ELS MONJOS

Entre el 2008 i el 2010 el grup de recerca DIDPATRI, en col·laboració amb l'Estació Territorial de Recerca de la Generalitat de Catalunya i l'Institut d'Estudis Penedesencs, va realitzar recerca arqueològica en els camps de l'aviació republicana utilitzats durant la batalla de l'Ebre (Rojo, 2012). El conjunt de camps: Pacs; Sabanell; Santa Oliva; Monjos, va ser conegut com «El Vesper de la Gloriosa». En acabar la recerca es va procedir a dissenyar un centre d'interpretació sobre l'Aviació Republicana a tocar de la masia del Sarral (Els Monjos). Mentrestant, es procedia a organitzar el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria, com a centre d'estudis i museal (Hernández-Cardona; Rubió-Campillo; Besolí; Íñiguez; Sospedra; 2019). Per tal de reforçar el procés es va decidir instal·lar una peça de memòria que es va finançar a partir de les partides de recerca (apartats de didàctica) de diferents projectes públics.

La placa, un baix relleu de 80 x 60 cm, porta una llegenda que diu: «1938-1939. En memòria de l'aviació republicana defensora de la llibertat. El Vesper de la Gloriosa». La cronologia 1938-1939 rau en el fet que el camp d'aviació dels Monjos va romandre actiu durant el 1938 i els seus aparells van lluitar a la Batalla de l'Ebre, però les unitats van romandre fins al 1939 i també van combatre durant la batalla de Catalunya. La placa disposada en format vertical té a l'extrem superior l'escut genèric de l'aviació republicana (sense distintiu d'especialitats) amb l'estrella de cinc puntes que sobresurt del marc per la banda superior. En el centre hi ha el cap i el tors d'un pilot amb gorra i equip de vol. En segon terme hi ha una esquadrada de tres Polikarpov I-15 vistos des d'una posició superior. Encara sota dels avions hi ha un ventall de raigs rectilinis que convergeixen cap al pilot.

La llegenda superior està flanquejada per dues branques de llozer. La placa escultòrica es va ubicar (per iniciativa de l'ajuntament de Santa Margarida i els Monjos) integrada dins d'una gran estrella de formigó perfilada amb ferro. La peça està ubicada a l'esplanada que hi ha davant de la Masia del Sarral, als Monjos, a la vora de l'entrada d'un refugi anti-aeri i a tocar de l'hangar que esdevé seu museal del Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria. El Centre d'Interpretació i l'escultura es van inaugurar en-sels la primavera del 2011.

PLACA EN MEMÒRIA DE LA XV BI; 15 BM. LA FATARELLA

La XV Brigada Internacional esdevingué una de les unitats mítiques de la Guerra Civil espanyola. A partir del setembre la XV BI, després que la major part dels internacionals es veiessin obligats a abandonar el país, esdevingué la 15 Brigada Mixta que va incorporar nombrosos combatents catalans de les darreres llesves. La 15 BM va cobrir la retirada del XV Cos d'Exèrcit durant els darrers dies de la batalla de l'Ebre i va tenir moltíssimes baixes. Els darrers combats es van lliurar a Raïmats, un dels punts més alts de la Serra de la Fatarella (Sospedra; Feliu-Torruella; Wilson; Sebares; Hernández-Pongiluppi).

A iniciativa de l'associació cívica Lo Riu, el CSIC (Consell Superior d'Investigacions Científiques-Institut del Patrimoni), amb la col·laboració del grup de recerca DIDPATRI va estar excavant sectors de la batalla de Raïmats el 2011 (Ruibal, 2012). La localització de les restes esquelètiques d'un soldat republicà víctima d'una explosió (que va ser denominat amb el nom de «Xarli» per part els arqueòlegs), va provocar una forta topada amb la Generalitat quan el Memorial Democràtic emparant-se en la Llei de Foses va impedir que els científics del CSIC i la Universitat investiguessin les restes del soldat (Hernández. 2018). En els anys que van seguir el grup DIDPATRI i Lo Riu van continuar treballant a la zona de Raïmats arrançant estructures defensives, trinxeres i fortins, i promocionant tallers didàctics. En aquest context es va decidir confegir una placa en memòria dels soldats que havien lluitat al lloc.

La placa de 80 x 60 cm i d'orientació vertical es va confegir en bronze. A la banda superior la llegenda diu «XV BI 15 BM. La Fatarella-Batalla de l'Ebre 1938». El text evidencia que la peça fa homenatge als soldats de la 15 Brigada Mixta, però també als de la XV brigada internacional, el nom que la unitat havia mantingut fins al mes de setembre. En posició superior central hi ha l'estrella de cinc puntes, que simbolitza a l'Exèrcit Popular. La punta superior central sobresurt del marc tot repetint la solució que ja s'havia assajat a la placa del Vesper de la Gloriosa. A la banda inferior la llegenda diu «En memòria dels combatents de la Quinzena Brigada defensors de la llibertat», en aquest cas la paraula «Quinzena» agrupa indistintament als soldats d'ambdues unitats. Tant la llegenda inferior com la superior estan magnificades per sengles branques de llozer. A la zona inferior, i com a contrapunt a l'estrella superior de cinc puntes, hi ha l'estrella de tres puntes pròpia de les brigades internacionals.

Figura 1: Procés d'elaboració de la placa dedicada a l'aviació republicana (Foto Mar H.P.)

Figura 2: Placa dedicada a l'Aviació Republicana, abans de la seva instal·lació als Monjos (Foto Mar H.P.)

El motiu iconogràfic central ens presenta un grup de soldats en combat, El que està en primer terme porta un casc Adrian i està disparant un fusell Mosin Nagant; en segon terme un altre soldat, amb gorra de caserna, dispara un Màuser. En darrer terme un altre soldat amb casc Trubia està a punt de llençar una granada. Aquests elements estan en relació amb les restes trobades a l'excavació del 2011, testimonis d'una dura lluita, atès que es van localitzar desenes de beines de Mosin i de Màuser i nombroses granades defensives i ofensives. La placa escultòrica es va ubicar en una llosa de pedra, en una posició excessivament baixa que no acaba de permetre la seva contemplació. El conjunt està just al darrere de la trinxera excavada el 2011. El conjunt es va inaugurar el novembre de 2013 en un acte molt emotiu. Un grup de mossos d'esquadra, amb uniforme i equips del 1938, van retre guàrdia d'armes, i a la cerimònia van assistir el fill i familiars del General Rojo i el nebot del Tinent Coronel Mateo Merino, cap de la 35a Divisió Internacional. D'ençà del 2013 el lloc es va convertir en espai de pelegrinatge de memòria i se celebren anualment actes diversos commemoratius de l'exèrcit republicà i de la Batalla de l'Ebre.

Figura 3: Familiars del General Rojo i del Tinent Coronel Mateo Merino en la inauguració de la placa de la Fatarella (Foto Mar H.P.).

Figura 4: Placa de la XV BI – 15 BM a Raïmats, La Fatarella (Foto Mar H.P.).

Figura 5: Grup de recreació històrica «Ejército del Ebro» a la placa de La Fatarella (Foto Mar H.P.).

PLACA DE ROBERT MERRIMAN I BATALLÓ ABRAHAM LINCOLN. CORBERA D'EBRE.

El juny del 2017 un equip interdisciplinari, coordinat pel grup de recerca DIDPATRI, compost per investigadors de l'empresa SOT Geo-radar; Antropòlegs-Lab i estudiosos locals, i de les Brigades Internacionals, va iniciar excavacions a la Vall de l'Obaga, a Corbera d'Ebre. Els treballs tenien com a objectiu localitzar les restes de comandaments de la XV Brigada Internacional assassinats a la zona entre el 2 i el 3 d'abril de 1938 (després de la retirada del front d'Aragó). Alguns testimonis directes assenyalaven la possibilitat que en un determinat indret de la zona hagués estat enterrat Robert H. Merriman, heroi de guerra nord-americà i un dels caps de la XV Brigada Internacional. L'excavació no va tenir èxit, no es van localitzar restes esquelètiques, tanmateix el programa de didàctica i de divulgació, al voltant de Robert H. Merriman, es va mantenir. Es va confeccionar un vídeo sobre el tema i es va preparar, d'acord amb l'Ajuntament de Corbera d'Ebre, una placa de 60 x 40 cm. en reconeixement al batalló Abraham Lincoln i al seu comandant.

La llegenda de la part superior de la placa diu: "Batalló Abraham Lincoln XV BI. Per la vostra llibertat i la nostra". El text situa el nom de la unitat, batalló i brigada i reproduïx un dels lemes de les Brigades Internacionals. Darrere del text hi ha una estrella de tres puntes, la superior sobresurt de la placa, tot reiterant el recurs utilitzat en les plaques de Monjos i Fatarella. Unes branques de llorer emmarquen estrella i llegenda. El text de la banda inferior de la placa diu: «En memòria de Robert H. Merriman. Mort a Corbera d'Ebre l'abril de 1938». La zona central de la placa està ocupada per una imatge frontal de mig cos de Robert Merriman. Està elaborada a partir d'una de les seves fotos més conegudes. Apareix amb gorra de plat, amb les armes d'infanteria, camisa amb corbata i divisa de comandant/major.

Figura 6: Placa de Robert Hale Merriman. Ubicada a Corbera d'Ebre (Foto Mar H.P.).

Figura 7: Placa de Robert H. Merriman. Detall (Foto Mar H.P.).

Figura 8: Inauguració de la placa de Robert Merriman amb la bandera del Batalló Abraham Lincoln, amb presidència del Cònsol General dels Estats Units Sr. Marcos Mandojana, i l'acompanyament de recreadors dels grups XV Brigada i UB-Didpatri (Foto Mar H.P.).

La placa està encastada en una pedra de grans dimensions, però en una posició excessivament baixa que en dificulta la contemplació. El conjunt està ubicat en el pàrquing superior del Poble Vell de Corbera d'Ebre, fora del recinte arqueològic. Estava previst que s'ubiqués a tocar de la casa del Poble Vell on probablement va estar detingut Merriman abans de ser executat. Tanmateix la Direcció General de Memòria Democràtica de la Generalitat no va autoritzar la col·locació a l'interior del recinte arqueològic del Poble Vell. En qualsevol cas la posició d'ubicació final també té un alt valor simbòlic atès que està acarada a la Vall de l'Obaga en algun lloc de la qual estan, probablement, les restes de Robert Hale Meriman.

La placa-monument es va inaugurar el 2017, presidida per la bandera del Batalló Abraham Lincoln, amb participació d'un nodrit grup de recreadors (UB-DIDPATRI i XV Brigada) que evocaven els combatents de la XV Brigada Internacional, a l'acte va assistir el Cònsol General dels Estats Units a Barcelona, Sr. Marcos Mandojana, autoritats municipals i membres de la societat civil.

PLACA DELS PONTONERS DE L'EXÈRCIT POPULAR. FLIX

La placa dedicada als pontoners de la batalla de l'Ebre, instal·lada al Castell de Flix el 2018, no va estar vinculada a cap procés de recerca concret, es va confegir i ubicar per encàrrec directe de l'Ajuntament de Flix i de l'Associació Cultural La Cana. La finalitat de la placa era homenatjar, amb motiu del 80 aniversari de la batalla, als heroics pontoners de l'Exèrcit Popular que durant la Batalla de l'Ebre van mantenir oberts ponts, passarel·les i comportes per poder abastir les tropes havien passat el riu. Els mitjans de pas van ser atacats contínuament per l'aviació feixista i els pontoners van haver de refer molt sovint les estructures de pas. A Flix va haver-hi el pont de campanya més important del dispositiu logístic republicà, l'anomenat Pont de Ferro, construït dessota mateix del turó del castell. Al llarg de la batalla aquest va ser el principal cordó umbilical que va permetre l'abastiment de les tropes del XV Cos d'Exèrcit.

La peça de 60 x 40 cm. es va confegir en bronze com totes les de la sèrie. La llegenda de la banda superior de la placa té el següent text "1938-2018 en memòria dels pontoners de l'Exèrcit Popular de la República". El text està presidit per una estrella de cinc puntes que sobrepassa el marc superior i que evoca l'Exèrcit Popular. També hi ha branques de llorer acompanyant el text. El text inferior diu "En el 80 aniversari de la Batalla de l'Ebre". La iconografia central l'ocupa la figura de mig cos d'un pontoner cofat amb el característic barret d'ales amples i caigudes. Al darrere, en segon terme, es veu l'estructura del pont de ferro de Flix. La placa es va ubicar en un dels murs d'accés al Castell de Flix just a tocar del mirador des d'on es pot contemplar la zona on estigué ubicat el Pont de Ferro durant la batalla de l'Ebre. La placa es va inaugurar el novembre del 2018 amb motiu dels actes commemoratius del 80 aniversari de la batalla de l'Ebre.

Figura 9: Elaboració de la placa dels pontoners (Foto Mar H.P.)

Figura 10: La Placa dels Pontoners de l'Exèrcit Popular ubicada al Castell de Flix (Foto Mar H.P.)

Figura 11: L'escultora Mar Hernández Pongiluppi i el fonedor Jordi Presarrodona (Foto Mar H.P.).

PLACA DEL TINENT CORONEL MANUEL TAGÜEÑA. LA FATARELLA –ASCÓ

D'ençà del 2011 el grup de recerca DIDPATRI en col·laboració amb l'associació Lo Riu va treballar per revalorar el patrimoni de la Batalla de l'Ebre i l'entorn de la línia fortificada d'Ascó a La Fatarella i Riba-roja. La Serra de la Fatarella esdevingué l'escenari dels darrers combats de la Batalla de l'Ebre el novembre de 1938. El Tinent Coronel Manuel Tagüeña, cap del XV Cos d'Exèrcit va aconseguir retirar les seves tropes a l'altra banda del riu. Tagüeña va ser considerat com el millor comandament de l'exèrcit republicà, a banda va ser molt valorat per les seves accions humanitàries i la seva preocupació pels soldats. Per aquestes raons, de vinculació amb la zona objecte de recerca, el grup DIDPATRI i l'Associació Lo Riu van decidir aixecar un monument en la seva memòria. Es tractava d'una iniciativa innovadora atès que mai a Catalunya, ni a l'Estat espanyol, s'havia aixecat un monument escultòric en memòria d'un comandament republicà. La peça es va fer en forma circular i amb un diàmetre de 60 cm. A l'anella exterior del cercle es va posar la llegenda que diu: "Honor i Glòria. Manuel Tagüeña. Cap del XV cos d'exèrcit de l'Exèrcit Popular de la República". Com en les altres plaques l'estrella de cinc puntes que sobresurt del cercle i les fulles de llorer acompanyen al text. La iconografia central l'ocupa la imatge de la cara del tinent coronel, elaborada a partir d'una de les seves fotos més famoses. La peça es va aplacar contra un monòlit de formigó ubicat, a la divisòria entre La Fatarella i Ascó, en el camí que mena a les restes arqueològiques del Lloc de Comandament del XV

Figura 12: Placa del Tinent Coronel Manuel Tagüeña. Inauguració amb recreadors (Foto Mar H.P.)

Figura 13: Placa del Tinent Coronel Manuel Tagüeña (Foto Mar H.P.).

Figura 14: Carmen Tagüena, filla del Tinent Coronel Tagüena i l'escultora Mar Hernandez en la inauguració de la Placa dedicada a Tagüena en el lloc de comandament del XV Cos d'Exèrcit. (Foto Mar H.P.)

Cos d'Exèrcit ubicat a l'extrem superior dels pendents de la Serra de la Fatarella acarats a Flix. El monument es va inaugurar la tardor del 2018 amb motiu del 80 aniversari de la fi de la batalla de l'Ebre. A la inauguració va assistir Carmen Tagüena, filla del Tinent Coronel, familiars de militars republicans i de combatents, de diverses nacionalitats, de les brigades internacionals.

CONCLUSIONS

El programa iconogràfic i escultural de la Batalla de l'Ebre endegat per DIDPATRI no ha acabat. Tanmateix, ara ja, les cinc plaques col·locades en llocs molt singulars permeten articular una ruta de qualitat per fer una aproximació molt singular i emotiva a la Batalla de l'Ebre. Aquesta ruta, que es pot cobrir en migdia, comença amb la Placa de l'Aviació Republicana als Monjos, des d'aquí i per Reus i el Molar s'arriba a Flix on hi ha la Placa dels Pontoners. Des de Flix es remunta la Serra de la Fatarella per arribar al Lloc de Comandament del XV Cos d'Exèrcit, allà trobem la Placa de Manuel Tagüena. A poca distància hi ha la línia fortificada de Raïmats amb la Placa dedicada a la XV BI, 15 BM. Finalment des d'aquest punt ens arribem a la Placa de Robert H. Merriman a Corbera d'Ebre.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- JUNQUERAS, O.; HERNÁNDEZ, F.X.; CASTELL, E.; FALCÓ, LL.; LUQUE, J.C.; SANTACANA, J. (2000) *La batalla de l'Ebre: història, paisatge, patrimoni*. Barcelona: Pòrtic.
- HERNANDEZ CARDONA, F.X.; HERNÁNDEZ PONGILUPPI, M. (2018). *Ebre 1938. Imatges d'una batalla*. Barcelona: Angle Editorial.
- GONZALEZ-SANZ, M.; SEBARES, G.; HERNÁNDEZ PONGILUPPI, M.; BOJ, I. (2019) Arqueologia pública, iconografia didàctica i memòria de la Batalla de l'Ebre. *Ebre 39. Revista Internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*. pp 257-272.
- ROJO ARIZA, M.C. (2012): ¿Arqueología y aviación? La excavación de aeródromos de campaña en el Penedés. *Revista Universitaria de Historia Militar*. Vol. 1. Num. 2., pp.85-108.
- ARNABAT, R.; HERNANDEZ CARDONA, F.X. (EDS). (2001) *Estratègies de recerca i transferència del coneixement històric-arqueològic. El cas de l'aviació republicana (1938-1939)*. Calafell: Llibres de Matricula.
- HERNANDEZ CARDONA, F.X.; RUBIO-CAMPILLO; BESOLÍ, A.; ÍÑIGUEZ, D.; SOSPEDRA, R. (2019): Forgotten Pilots, Airfields and Aircraft: A transdisciplinary Approach to the Memory of the Republican Air Force During the Spanish Civil War. *Public Archaeology*. Vol 18 ; pp. 3-27.
- GONZALEZ-RUIBAL, A. (2012). «El último día de la batalla del Ebro. Informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la Guerra civil en Raïmats. La Fatarella (Tarragona)». (CSIC-INCIPT) *Informes y documentos de Trabajo*.
- SOSPEDRA ROCA, Rafael; FELIU TORRUELLA, Maria; WILSON, Ann; SEBARES VALLE, Gemma; HERNÁNDEZ PONGILUPPI, Mar: «La batalla de La Fatarella, 1938. Museografía, iconografía, recreació i memòria. Un model de recerca didàctica». *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*. Núm 8. 2018, Pàgines 229-242.
- HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc Xavier (2018): Xarli, el soldat que va morir dues vegades. *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*. Núm 8. Pàgines 243-259. RCUB (Revistes Científiques Universitat de Barcelona).
- HERNÁNDEZ-CARDONA, Francesc Xavier; ÍÑIGUEZ GRÀCIA, David; GESALÍ BARRERA, David; RUBIO-CAMPILLO, Xavier (2020). Arqueologia, historia y didáctica de la aviación republicana en Cataluña. En PEREZ JUEZ, Amalia; MORIN de PABLOS, Jorge: *Arqueología de la Guerra Civil y la Dictadura Española: La Historia NO Escrita*. Oxford. BAR. British Archaeological Reports Limited, 2020. ISBN: 9781407316956. Pàgs. 49-61. SPI. Q3 Ranking General (2018); Q3 Arqueología y Prehistoria (2018).

Galería del recreador. Soldado del Ejército Popular de la República, 1937

Gallery of the reenactor.
Soldier of the *Ejército Popular de la República*, 1937

Oriol Miró Serra

Grup de recreació UB-Didpatri
recreacioguerracivilpatrimoni.com
orimiro78@hotmail.com

Diego Muñoz Fe

Fotógrafo y recreador
diegofoto65@gmail.com

Recibido: 23/10/2020

Aceptado: 10/11/2020

Resumen

Una de las medidas del gobierno de la República para responder a la sublevación militar fue la reestructuración del ejército. En octubre de 1936 se creó el «Ejército Popular de la República», con la intención homogeneizar equipos y uniformidad. El soldado que presentamos responde al aspecto que presentaban buena parte de las tropas a mediados de 1937.

Palabras clave: Guerra Civil española, Ejército Popular de la República, recreación histórica, uniformidad.

Abstract

One of the measures of the government of the Spanish Republic to respond to the military uprising was the restructuring of the army. In October 1936 the «Ejército Popular de la República» was created, with the intention of homogenizing equipment and uniformity. The soldier that we present responds to the appearance of a good part of the troops in mid-1937.

Keywords: *Spanish Civil War, Ejército Popular de la República, historical reenactment, uniformity.*

Tras el golpe de estado de julio de 1936, una de las medidas para parar la sublevación, por parte del gobierno de la República, fue disolver las unidades rebeldes, con la esperanza que esto debilitase a los golpistas. La idea era que con la disolución del ejército las fuerzas del orden fieles al gobierno legítimo de la República Española podrían imponerse a los sublevados. La medida fue absolutamente desastrosa para los leales al gobierno, que a pesar de organizarse militarmente en base a columnas y milicias más o menos bien preparadas, poco pudieron hacer contra un ejército que mantuvo su estructura militar, la utilizó con toda su eficacia, vertebró y comunicó los territorios bajo su control, incluidos los coloniales y empezó el asedio sobre Madrid.

Para responder a la nueva situación el gobierno de la República Española decidió crear un nuevo ejército en octubre de 1936. El Ejército Popular de la República, cambió la estructura de las unidades, las divisas y la uniformidad. Pero el establecimiento de uniformidad y equipos homogéneos no pasó de la teoría. En la práctica los soldados de la república acabaron uniformados de manera muy diversa, según los frentes, disponibilidad de los almacenes y fábricas y las importaciones de material. El soldado que presentamos responde al aspecto que presentaban buena parte de las tropas a mediados de 1937.

Empezando de arriba a abajo y de dentro hacia fuera, encontramos un casco checoslovaco modelo 1930, que llegó en tiempos de la Batalla del Jarama (febrero 1937), y que se usó ampliamente en el frente norte. Acabó siendo uno de los cascos icónicos del ejército republicano. Se trataba de un modelo anticuado que en Checoslovaquia estaba siendo substituido y que solo entró en combate en España y China.

Casco iba puesto encima del gorriño cuartelero, un isabelino sin borla, que proporcionaba mayor comodidad y protección extra contra las temperaturas frías.

Los pantalones rectos fueron una innovación del momento. Eran fáciles de confeccionar y cómodos. Substituyeron a los antiguos pantalones granaderos que continuaron en uso según zonas y suministros. La guerrera dominante era la del modelo 1926, de color caqui, sin bolsillos inferiores, cosa que indica que es posterior a los ajustes que la prenda experimentó en julio de 1931. La guerrera que va encima de una camisa, también de color caqui, que bien podría ser la reglamentaria española o la francesa, que llegó en número abundante y que fue utilizada por ambos bandos. Debemos tener presente que la guerra había dividido la industria del país, y una cosa era el uniforme teórico, y otra la realidad. Aunque tenemos que huir de la leyenda del «cualquier cosa sirve para la recreación», No cualquier cosa no sirve, ni para las milicias ni para el ejército, ya que la uniformidad y el equipo, pese a su diversidad, se basaba en la combinación de elementos estandarizados.

Dirigiéndonos al calzado, encontramos los borceguís, el calzado reglamentario de preguerra y en consecuencia de guerra. Evidentemente, de nuevo nos encontramos en un teórico que debemos perseguir y adoptar en lo posible, ya que en recreación es una opción correcta. Sin embargo, es cierto que las alpargatas, o las botas civiles de mayor calidad, también fueron usadas ampliamente, y en este sentido su uso no es incorrecto en recreación.

Lámina 1: Infantería del Ejército Popular de la República, 1937. Fotografía: Diego Muñoz Fe.

Por lo que respecta al equipo de combate uno de los fusiles más emblemáticos del Ejército Popular fue el Moisin-Nagant ruso. Más de un cuarto de millón de estos fusiles llegaron para armar a las fuerzas republicanas. El correa y cartucheras de uso mayoritario fueron las del modelo Carniago, reglamentario español preguerra. Eran de cuero y de color avellana. Contaba con tres cartucheras, con capacidad para cincuenta cartuchos cada una, estaban unidas por un ceñidor y correas en forma de «Y» que unían la cartuchera trasera con las dos frontales.

Para afrontar las bajas temperaturas, había chaquetones, capotes y abrigos de diversas procedencias y más o menos reglamentarios, pero su uso era desigual. La manta, contrariamente, era un elemento polivalente, presente en todos los frentes y momentos. En este sentido es una prenda útil en recreación. Se llevaba enrollada en bandolera y a menudo contaba con una obertura central (realizada por los mismos soldados) para poder pasar la cabeza y convertir así la manta en un poncho.

El equipo del soldado comprendía también el reglamentario zurrón, más capaz de lo que puede parecer a primera vista. Podía contener los útiles de limpieza del soldado, plato y cubiertos, cantimplora, algunas latas y «chuscos» de pan.

En cualquier caso, los recreadores deben tener presente que no es fácil definir la uniformidad aproximada del EPR (Ejército Popular de la República) ya que en última instancia fue un ejército improvisado, también en uniformes y equipos, y la diversidad de suministros marcó también variedad en cuanto al aspecto de las tropas. Pero esta realidad no justifica en ningún caso la aceptación de cualquier ropa civil en el planteamiento del equipo recreador. En la época miliciana el uso de prendas civiles fue amplio, pero no en el EPR, que, a pesar de las dificultades y diversidad, siempre actuó como ejército regular y uniformado. Nuestro objetivo, como recreadores, debe aproximarse al concepto ejército, aunque esto, en la práctica signifique entrar en una estudiada «multiformidad» coherente, que puede variar según el frente a tratar. En este sentido el estudio y documentación acerca del frente que se pretenda recrear es, obviamente, importante para asegurar verosimilitud en la recreación.

BIBLIOGRAFIA

EQUIPO SUSAETA: *Atlas ilustrado de Armas y Uniformes de la Guerra Civil Española*, Tikal-Susaeta, 2009.

MANRIQUE GARCÍA, J; MOLINA FRANCO, L.: *Las Armas de la Guerra Civil Española*, La Esfera de los Libros S.L. Madrid, 2006.

Guerra Civil: 60 años del inicio. Uniformes, aviación, carros de combate. Revista *Soldiers* n 10, juliol 1996.

**Galería del re creador.
Sargento de infantería (jefe de pelotón).
Ejército «Nacional», 1938**

**Gallery of the reenactor.
Infantry Sergeant (Platoon leader). Spanish «National» Army, 1938**

Daniel Alfonsea Romero

Recreador
dalfonsea@yahoo.com

Diego Muñoz Fe

Fotógrafo y re creador
diegofoto65@gmail.com

Recibido: 23/10/2020

Aceptado: 10/11/2020

Resumen

Recreación del uniforme de un sargento de infantería del ejército «Nacional», según el «Reglamento táctico de infantería», de 1929, publicado en 1938.

Palabras clave: Guerra Civil española, Ejército «Nacional», recreación histórica, uniformidad.

Abstract

Recreation of the uniform of an infantry sergeant of the spanish «National» army, according to the «Infantry Tactical Regulations», of 1929, published in 1938..

Keywords: Spanish Civil War, Spanish «National» army, historical reenactment, uniformity.

Según el «Reglamento Táctico de Infantería» de 1929, en su edición de 1938, un pelotón estaba constituido por tres escuadras, cada una a cargo de un cabo, que estaban al mando de un sargento; y éste (al igual que los cabos y los soldados, excepto el tirador y el proveedor del fusil ametrallador) estaba dotado de un fusil o mosquetón.

En base a esta información, decidí recrear lo que sería el típico jefe de pelotón en la Guerra Civil Española, un sargento armado con fusil y con el correspondiente equipamiento de fusilero.

Siguiendo con este objetivo de representar un soldado típico, mi intención fue tratar de ajustarme lo más posible al uniforme más generalizado durante la guerra, en el (autodenominado) Ejército Nacional, que era el del reglamento de 1926, puesto que, a diferencia de lo que ocurrió en el Ejército Popular de la República, en el lado sublevado se mantuvo, en líneas generales, la uniformidad de preguerra.

La guerrera de tropa del reglamento de uniformidad de la inmediata posguerra es la prenda más frecuente en recreación cuando se necesita ese uniforme del 26, puesto que es muy parecida a la que nos interesa. La diferencia más notable es la bocamanga, que en la posguerra es más ornamentada, con forma apuntada, mientras que anteriormente era más sencilla, «lisa y sin botones», como reza el correspondiente texto. Lo malo es que la bocamanga de la guerrera de posguerra no lleva puño doble, por lo que no se puede descoser sin que nos quede la manga demasiado corta. Hay alguna (escasa) evidencia de guerreras modificadas que llevan ese tipo de puño apuntado, pero en cualquier caso, es una excepción y convendría evitarla.

Como que los recreadores de la Guerra Civil no tenemos las múltiples opciones de las que gozan los que se dedican a períodos más populares, como la Segunda Guerra Mundial, y no tenemos la facilidad de adquirir online todo lo que nos convenga con unos cuantos clics, el uso de la guerrera de posguerra, aun siendo incorrecto, es generalmente tolerado.

En mi guerrera añadí, como corresponde en teoría, una pareja de emblemas de infantería en las puntas del cuello, que deben ser «espejados» —las empuñaduras de las espadas miran al interior—. Naturalmente, también los galones de sargento, en panecillo dorado sobre fondo negro para infantería.

Los pantalones que iban con esta guerrera son los que el reglamento llama «pantalón polaina», también conocidos como «granaderos». Aparentemente, el modelo original se fue simplificando, reduciendo el número de botones de las «polainas» y sustituyendo los originales semiesféricos por otros más simples, por lo que se vieron distintos patrones de estos pantalones. Los «granaderos» se abandonaron en el reglamento de posguerra, por lo que es más difícil encontrarlos, y tampoco hay opciones sencillas para obtener reproducciones, aunque aparecen por ahí, algunas de ellas simplificadas, recortadas a la altura del tobillo. Los míos son de éstos, y están combinados con polainas de lana tipo venda, y calcetines enrollados al tobillo, una de las variantes que se ven en las imágenes de época.

El cubrecabezas es el característico gorrillo isabelino. Los sargentos podían usar opcionalmente el *soutache* doble, rojo y dorado, del gorro de oficial, aunque manteniendo el madroño sencillo en rojo, pero era tanto o más frecuente que llevasen el de tropa —esta fue mi elección, aunque, por supuesto, con el galón al frente, dispuesto de la manera particular a los gorrillos—.

Respecto al equipamiento, consiste en un corraje «Carniago» (bastante nuevo, y por ello, sin mucha pátina), con las tres cartucheras para munición y el tahalí, del que pende la bayoneta (este corraje es una cuidada reproducción, de la mano del artesano

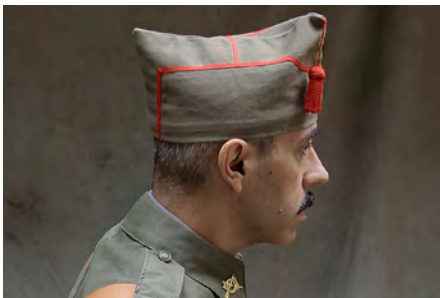

Lámina 1: Recreador con uniforme del Ejército «Nacional», de 1938. Fotografía: Diego Muñoz Fe.

Dani Vives, de «Cueros de Guerra»). La chapa incorpora el emblema de infantería. Aparte de eso, añadí complementos de campaña: bolsa de costado, cantimplora y cacillo, pieza esta que se ve prendida en diferentes posiciones en el corraje, en las imágenes del período.

El fusil Mauser modelo 1893 que completa el conjunto era, junto con el mosquetón modelo 1916, el arma más habitual. Este 1893 es una réplica en madera.

Aparte de cuidar los aspectos uniformológicos, otra cosa importante si queremos conseguir una impresión histórica más correcta es procurar arreglarnos el cabello con un estilo adecuado para la época; en los años 30 la norma era que fuese corto por los costados y la nuca, y más largo en la parte de arriba, a elegir entre diversos estilos; el uso de «gominas» o pomadas era habitual. En mi caso, al encarnar un sargento, es perfectamente aceptable el bigote. En coherencia con la imagen de suboficial veterano, el estilo es el tradicional, no el tipo recortado y finito más de moda. Considero que cuidar estos detalles, siempre que se pueda, aporta mucho de cara a evocar una imagen propia de la época que estamos recreando.

BIBLIOGRAFIA

EQUIPO SUSAETA: *Atlas ilustrado de Armas y Uniformes de la Guerra Civil Española*, Tikal-Susaeta, 2009.

MANRIQUE GARCÍA, J; MOLINA FRANCO, L.: *Las Armas de la Guerra Civil Española*, La Esfera de los Libros S.L. Madrid, 2006.

Guerra Civil: 60 años del inicio. Uniformes, aviación, carros de combate. Revista *Soldiers* n 10, juliol 1996.

MISCEL·LÀNIA / MISCELLANEOUS

Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant

Nules, a strategic municipality at the «Batalla de levante»

Alejandro Colonques Segarra

Grup d'Estudis Local i Fonts Orals

Universitat Jaume I

acolonqu@uji.es

Rebut: 10/05/2020

Acceptat: 20/05/2020

La col·lecció Història i Memòria de la Universitat Jaume I ens presenta el llibre *Nules, un municipi estratègic a la Batalla de Llevant*, coordinat i editat per Rosa Monlleó, David Oliver i Alfredo Fornas, on es recull els moments viscuts per la població de Nules durant la Guerra Civil, a més a més, analitza la situació estratègica de la localitat, motiu pel qual va ser atacada i enderrocada. La publicació és fruit de les conferències organitzades amb motiu de l'homenatge a Nules amb en el 80è aniversari de la Guerra Civil.

Aquesta publicació recull una sèrie d'articles de Nules en el context històric de la Guerra Civil, on diferents autors tracten temes com els bombardejos viscuts, el sentit de la supervivència de la població per poder adaptar-se a les circumstàncies bèl·liques o la explicació als durs bombardejos en el municipi de Nules, degut a la seua ubicació estratègica, situada en una xarxa de carreteres que uneixen el litoral amb l'interior, amb l'estació de tren i asomada al mar Mediterrani, que era un polvorí bèl·lic en aquests anys. Molts dels habitants del municipi van haver d'abandonar les seues cases per traslladar-se a altres zones com el camp o altres poblacions durant els mesos en que el front es trobava a la localitat.

Josep Miquel Santacreu, autor de la primera col·laboració, tracta la situació econòmica pròspera que vivia la població de Nules fins a 1938, quan entra l'Exèrcit de Franco i queda la població com un front de guerra, on queda paralitzada tota l'activitat econòmica. També tracta l'actuació per part dels partits polítics i els sindicats a Nules i l'acollida de refugiats que venien de Màlaga, Madrid y Extremadura.

El professor Santacreu planteja la tesis de que la situació estratègica de Nules va condicionar els insistenters atacs de l'aviació i que fora escollida com a lloc de posicionament per als dos bàndols, ja que tenia estació, mar i carretera general. Aquesta localització no era possible a poblacions com Almassora o Borriana que no passava la carretera ge-

neral o Vila-real que no tenia mar. L'enderrocament de molts edificis per part de l'aviació estrangera fa que aparega la població a tota la premsa d'Espanya degut a que es converteix en un centre neuràlgic dels enfrontaments bèl·lics.

Per altra banda, Vicent Grau i Vicent Sampedro tracten els temes de l'atac aeri, de l'infanteria i artilleria, realitzant un anàlisi de les tàctiques tant d'atac com de defensa per terra i aire a les comarques de Castelló. El municipi de Nules va perdre un total de 1.800 edificis de vora els 2.200 amb els que contava i com a conseqüència els habitants es van convertir en poc de temps en refugiats. Els autors esmentats ens demostren en les seues tesis que no és veritat que l'exercit republicà tinguera una desorganització entre els seus militars ja que com sabem Franco va perdre la Batalla de Llevant davant de les tàctiques adequades plantejades pels comandaments militars i la defensa aferrissada dels soldats republicans.

L'historiador David Oliver en la seua intervenció analitza la vida quotidiana de la població de Nules, es centra especialment en l'activitat econòmica que es basava en el cultiu de la taronja, les reformes revolucionàries que es van dur a terme com, per exemple, van ser les col·lectivitzacions de finques, les situacions de fam viscudes degut a les cartilles de racionament o també les mesures de tapiar ermites i esglésies per evitar saquejos ja que Nules havia viscut l'enderrocament de l'església parroquial.

Un altre tema que tracta Oliver, a través de les entrevistes orals realitzades a veïns i veïnes de Nules, és la por que van patir. Podem fer empatia amb eixa situació viscuda durant els bombardejos o la fam que la població sofreix i l'aparició de les cartilles de racionament.

Alfredo Fornas en la seua col·laboració tracta la llei que el Govern de la República va proposar per acollir les persones refugiades que segueixen provenen de zones ocupades per l'Exèrcit franquista i volien quedar-se al bàndol republicà; tracta la forma amb que els ciutadans van desplaçar-se des d'altres zones i els llocs de procedència dels refugiats que van aplegar al País Valencià.

Una altra aportació d'aquest llibre que ens agradaria destacar és la diversitat de mapes que ens ajuden a entendre les diferents etapes viscudes al municipi de Nules, com també les diverses d'imatges on podem veure com eren les cartilles de racionament o els reculls de premsa que tracten els diferents episodis de la Guerra viscuts a la població. Cal anomenar també les diferents fotografies on es pot observar l'estat en que van quedar els edificis i els carrers de la localitat: l'església parroquial, el convent, el carrer Major, en l'edifici del mercat, podem veure que el sostre havia desaparegut, però com que la vida havia de continuar, i havia gent realitzant les compres al seu interior.

Per concloure, direm que aquesta publicació ens demostra que la situació estratègica de Nules, coneguda com «la Guernica de la Plana», va fer que fora durament atacada i que en la Guerra Civil quedara en zona republicana, situació que va afavorir l'aplegada de refugiats. La població va patir bombardejos nit i dia amb les conseqüències que ja hem comentat i va convertir el municipi en una zona devastada ocupant portades dels principals noticiaris del moment. Com es pot veure en el pròleg del llibre, escrit per la

professora Rosa Monlleó, esperem que aquesta publicació serveixca per conèixer, encara que siga després de vuitanta anys, que és el que va passar durant la Guerra Civil per a que aquests esdeveniments no queden silenciats i caiguen en l'oblit i d'aquesta manera poder agrair als nostres avançats les situacions viscudes i el sacrifici que van realitzar davant d'una guerra que mai més deuria de repetir-se.

